АНРИ МАССЕ

ИСЛАМ

АЗӘРБАЈҸАН ЕНСИКЛОПЕДИЈАСЫНЫН
БАШ РЕДАКСИЈАСЫ
БАКЫ-1992

Elm v… Mərk…
„Təfəkkür“ Universit…

29
М 31

Henri Massé,
l'islam, 6-e éd.,
Paris, 1952.

Русҹадан тәрҹүмә едәнләри: *Ҹ. ҸАББАРОВ, А. ӘЛӘСКӘРОВ*

Бурахылышына мәс'ул: *Һ. ДАЈЫЈЕВ, М. КӘРИМОВ.*

М 31 МАССЕ А. ИСЛАМ. Тарихи очерк. 3-ҹү нәшри. Тәрҹ. едәнләр: Ҹ. Ҹаббаров, А. Әләскәров. АЕ Баш редаксијасы, Б., 1991, 256 сәһ.

Көркәмли франсыз исламшүнасы, шәргшүнасы Анри Массенин «Ислам» әсәри ислам дини, онун тарихи, јарандығы игтисади-сијаси шәраит, исламын көркәмли хадимләри, тәригәтләр, онлар арасындакы мүбаризә, ислам һүгугу, шәриәт вә с. һаггында јазылмыш мараглы елми популјар бир китабдыр. Китаб Франсада вә башга өлкәләрдә дәфәләрлә нәшр олунуб вә инди дә олунмагдадыр. Һазырда бүтүн дүнјада ислам өлкәләринин игтисади-сијаси ролунун артмасы ислама марагы күчләндирмишдир.

Китаб кениш охуҹу күтләси үчүн нәзәрдә тутулмушдур.

М $\frac{0403000000 — 13}{М — 65707—91}$ 9—91

ISBN 5—89600—013—8

Шәрг әдәбијјаты нәшријјаты. Москва. 1961
© Азәрнәшр, 1965—1980.
© Азәрбајҹан Енсиклопедијасы Баш редаксијасы. Азәрб. дилинә тәрҹүмә, он сөз 1990.

ӨН СӨЗ

Бу күн ислам, дүнјанын ән нүфузлу вә јајылмыш динләриндән биридир; о диншүнасларын вә шәргшүнасларын тәдгигат һүдудларыны ашараг кениш охучу күтләләринин мараг даирәсинә чеврилмишдир. Һазырда Асија вә Африканын (Јахын вә Орта Шәрг, Чәнуби-Шәрги Асија, Тропик Африка вә башга реҝионлар) 35 өлкәсиндә мүсәлманлар әһалинин әксәријјәтини, 18 өлкәдә исә нүфузлу азлығы тәшкил едирләр. 28 өлкәдә ислам дөвләт дини, јахуд рәсми диндир. Бунлардан Әлчәзаир Халг Демократик Республикасыны, Мисир Әрәб Республикасыны, Ираны, Ирагы, Јәмән Халг Республикасыны вә Јәмән Халг Демократик Республикасыны, Сәудијјә Әрәбистаныны, Пакистаны, Иорданијаны, Сурријаны вә с. көстәрмәк олар. Һазырда дүнјанын 120-дән артыг өлкәсиндә ислам ардычылларыны бирләшдирән мүсәлман ичмалары мөвчуддур. Дини азлыг шәклиндә Авропа вә Американын бир сыра өлкәләриндә дә мүсәлманлар јашајыр (Албанија, Болгарыстан, Југославија; Америкада бу әһали мүһачир мүсәлманлардан ибарәтдир]. Һазырда ССРИ-дә 80 милјондан чох мүсәлман јашајыр. Мараглыдыр ки, рәсми мә'лумата көрә Франсада 40 минә јахын франсыз ислам динини гәбул етмишдир. Дүнја динләри ичәрисиндә «кәнч» олса да, исламын өзүнәмәхсус, орижинал чәһәтләри вар; доғрудур, бу динин орижиналлығына шүбһә едән тәдгигатчылар да олмушдур (мәсәлән, А. Массенин һәмвәтәни Р. Шарл). Лакин бу һеч дә ислама марагы азалтмамышдыр. Совет исламшүнасы Ј. А. Белјајев

јазырды ки, Р. Шарлын «исламда, онун бүтүн илаһијјатында вә фигһиндә (һүгугунда — *ред.*) өзүнәмәхсуслуғун, орижиналлығын олмамасы һаггында тәләсик дејилмиш мүлаһизәләрилә разылашмаг мүмкүн дејил». Үмумијјәтлә динләр арасында варислијин мөвчудлугу бу вә ја дикәр динин орижиналлығына шүбһә ојатмамалыдыр. Бизчә, исламын орижиналлығы бундадыр ки, о дикәр динләрдән фәргли олараг, јарандығы күндән дөвләт дининә, әрәб чәмијјәтинин сијаси-әхлаги идеолокијасына чеврилмишдир. Исламын мүасир јүксәлиши һәмчинин дүнјанын инкишафында ислам өлкәләринин ролунун артмасы илә, онларда баш верән просесләрин бу күн дүнја бирлијинә әввәлкиндән даһа күчлү тә'сири илә әлагәдардыр.

Он дөрд јүзилликдән артыг мөвчудлуғу дөврүндә ислам узун мүддәт өз ардычылларынын һәјатынын мүхтәлиф чәһәтләрини мүәјјәнләшдирән јеканә идеоложи систем олмушдур. О ичтимаи мүнасибәтләри, тәсәррүфат фәалијјәтини, аилә-никаһ мүнасибәтләрини, шәхсијјәт әлагәләрини тәнзимләмиш, онун ганунлары әсасында мүһакимәләр апарылмыш, инсанларын вә халгларын талеји һәлл едилмишдир. Вә бу күн дә ислам Шәргин мүхтәлиф халгларынын һәјат тәрзинин тәркиб һиссәсидир.

«Ислам партлајышы» Гәрбин империалист даирәләрини чох нараһат едир, чүнки онлар Асија-Африка халглары үзәриндә ағалыгларыны һәр васитә илә сахламаға чалышырлар. Сон илләрдә Гәрби Авропада, АБШ-да, Канадада, Јапонијада вә башга өлкәләрдә исламын өјрәнилмәсинә бөјүк диггәт верилир. Бу мәгсәдлә хүсуси рекионал милли мәркәзләр, ири университетләрдә шө'бәләр јарадылмышдыр. Шүбһәсиз ки, буну ислам дининә дәрин еһтирам кими гијмәтләндирмәк дүзкүн олмазды. Буржуа сијасәтчиләри «ислам аләминин» дүнја сијасәтинә артан тә'сирини јахшы баша дүшүр вә бундан өзләринин Шәргдәки мөвгеләрини möһкәмләтмәк мәгсәди күдүрләр. Буна көрә дә, исламын сосиал мөвгејини тәһлил едәркән мүасир идеја мүбаризәси бахымындан бу динин актуал нәзәри вә практик проблемләрини өјрәнмәк хүсуси әһәмијјәт кәсб едир. Башга сөзлә, исламын тарихини билмәдән бөјүк бир рекиону әһатә едән мүсәлман өлкәләриндә баш верән сијаси, игтисади вә идеоложи һадисәләрин маһијјәтини баша дүшмәк чәтиндир.

Исламшүнаслыг әдәбијјатында ислам милләтчилији барәдә дә мүхтәлиф мүлаһизәләр ирәли сүрүлүр. Ислам

вә милләтчилик бу динин јајылдыгы харичи өлкәләрдә зиддијјәтли вәһдәтдә тәзаһүр едир. Сосиал-сијаси фәаллыға күчлү тәкан вермәклә ислам милләтчилијн милли азадлығын газанылмасына вә мөһкәмләндирилмәсинә, етник-милли һүгуглары горумаға јөнәлдилмиш «ислам консепсијаларынын» бөјүк әксәријјәтнннн тәркиб һиссәсидир. Азадлыға чыхмыш мүсәлман өлкәләриндә ислам вә милләтчилик мүәјјән мә'нада үмумдемократик, мүтәрәгги мәгсәдләрә хидмәт едир, империализмә гаршы мүбаризәдә сәфәрбәредичи рол ојнајыр. Дикәр тәрәфдән ислам милләтчилији идејалары коммунизмә зидд мөвге тутдугу үчүн јени мүстәмләкәчилик идеологлары, империалист гүввәләр вә јерли иртича бундан өз мәнафеләри үчүн истифадә едирләр. Планетимизин мүрәккәб рекионларындан олан мүсәлман Шәргиндә ислам идеолокијасынын билаваситә тә'сири илә баш верән һадисәләр објектив олараг дүнја сијасәтиндә дә өзүнү бүрузә верир. Башга бир чәһәт. Мүсәлман идеологлары исламын сијаси, игтисади, әхлаги идеалларыны шәриәт бахымындан шәрһ етдикләриндән, орта әсрләрдә формалашмыш ислам принсипләрини сүр'әтлә дәјишмәкдә олан Шәрг чәмијјәтинин тәләбләринә ујғунлашдырмаға чәһд көстәрирләр. Бу бахымдан исламын һүгуг вә әхлаг нормаларынын формалашма тарихини дә билмәк мүәјјән әһәмијјәт кәсб едир. Исламын мүхтәлиф консепсијаларыны тәблиг едән мүсәлман идеологлары инандырмаға чалышырлар ки, шәриәт өзүндә һәм сосиал-сијаси, һәм дә дини мәрасим вә етик проблемләри бирләшдирир. Онларын фикринчә, ислам дини е'тигад објектиндән даһа чох сосиал-сијаси доктринадыр. Мараглыдыр ки, һәлә 1914-чү илдә академик В. В. Бартолд јазырды ки, ислам шүарларындан һәмишә јалныз дини дејил, чох вахт сијаси доктрина кими, мүәјјән сијаси мәгсәдләрә наил олмаг васитәси кими истифадә едилир. Мәсәлән, һазырда Түркијәдә, Пакистанда илаһијјат проблемләри илә јанашы «ислам игтисадијјаты» консепсијалары, игтисадијјатын ислам инкишаф јолу барәдә мүхтәлиф нәзәри мәсәләләр ишләнир. «Төвһид игтисадијјаты» адланан Иран модели мүлкијјәт, кредит-банк, верки системләрини, истеһсал вә истеһлакы ислам нормаларына ујғунлашдырмаға әсасланыр. Бу моделин сәчијјәви чәһәти дөвләтин игтисадијјатда тәнзимләјичи ролуна, ири капиталын фәалијјәтинин гисмән мәһдудлашдырылмасына мејл етмәкдир. Милли азадлыг һәрәкатынын вүс'әт алды-

гы дөврдә «ислам сосиализми» консепсиіалары даһа кениш тәдгиг едилмишдир.

Мүсәлман Шәргі өлкәләриндә ахырынчы «дини партлајыш» көстәрди ки, һәтта бә'зи синифләрин вә тәбәәләрин нүмајәндәләри ки, онлары «ән'әнәви» сајмаг олмаз, бу күн ислам ән'әнәләринә мејл көстәрирләр. Бир чох әрәб өлкәләри пајтахтларынын күчәләриндә зијалы, гуллугчу, буржуа мәншәли гызлары вә гадынлары ән'әнәви палтарда вә чадрада көрмәк олур. Бу ән'әнәләрә сәдагәт бә'зән нүмајишкаранә һал алыр. Бу иш заһири чәһәтлә гуртармыр. Ачыг иртичачы чаларлы бә'зи клерикал һәрәкатлар (мәсәлән, «мүсәлман гардашлар») һаким режимләрин сәһвләрини тәнгид етмәклә вәзијјәтиндән наразы зәһмәткеш әһали нүмајәндәләрини өз тәрәфләринә чәкә билирләр.

Охучуја тәгдим олунан китабда мүсәлман өлкәләринин јени тарихи дөврүнә аз јер верилмиш, ән јени дөврә исә әслиндә тохунулмајыб. Мүсәлман халгларынын милли шүурунун јаранмасында вә милли азадлыг һәрәкатынын мејдана кәлмәсиндә исламын ролу, ислам вә капиталист инкишафы, ислаһатчылыг вә дүнјәвиләнмә (ахырынчы фәслин «Модернизм» бәһсиндә тамамилә мүхтәлиф һадисәләр, о чүмләдән Чәмаләддин әл-Әфганинин, Мәһәммәд Абдонун фәалијјәти, Камал Ататүркүн ислаһатлары барәдә гыса данышылыр) диггәтдән кәнарда галыб.

Јахын вә Орта Шәрг өлкәләри тарихинин јени дөврү инамла тәсдиг едир ки, бир дини систем кими ислам ән мүхтәлиф сосиал-сијаси гүввәләрә хидмәт көстәрә биләр, онлардан һәр бири өз мәгсәдләринә һагг газандырмаг вә бунлары һәјата кечирмәк үчүн исламда дајаг тапа биләр. Әслиндә һәр бир дин мүхтәлиф, бә'зән бир-биринә зидд мүддәалары еһтива едән универсал идеоложи системдир, мүхтәлиф синифләрин мәнафејинә дә истифадә олунур.

Ислам ислаһатчылары Чәмаләддин әл-Әфганинин (1839—1897) вә Мәһәммәд Абдонун (1849—1905) фәалијјәти Авропа мүстәмләкәчилијинә гаршы чеврилмишдир. Әл-Әфгани «ислам сосиализми» идејаларыны ирәли сүрүрдү, бу фикирләри сонралар бир чох мүсәлман идеологу инкишаф етдирмишдир.

Әрәб милләтчилијинин идеја мөвгејиндә дуран насиризм ислам илә сых бағлы иди, исламдан өз идеја әсасларындан бири кими истифадә едирди. Чамал Әбдүл На-

сир ислама хүсуси диггәт јетирәрәк көстәрирди ки, Аллаһа инам елми сосиализм илә «Мисир сосиализми» арасында әсас фәргдир. Лакин Насирин реал сијаси практикасы, онун ислама мүнасибәтини мүлајим ингилаби демократик дүнјәвиләшдирмә, мүсадирә кими сәчијјәләндирмәк имканы верир. Мәсәлән, Мисирдә вәгфләр дини идарәләрдән алынды, шәриәт мәһкәмәләри ләғв олунду, дини мәктәбләрин сајы азалдылды, дини вәзифәләрә шәхсләр тә'јин олунараг дөвләтдән мааш алмаға башладылар, мәсчидләрдә моизәләрин мәзмунуна дөвләт органлары нәзарәт етдиләр.

Бу күн өзүнкишаф тәмајүллү мүсәлман өлкәләриндә бу чүр ингилаби демократик дүнјәвиләшдирмә нүмунәләрини тапмаг олар (мәсәлән, Јәмән Халг Демократик Республикасында 1974-чү илдә гәбул едилмиш ганунлар).

Дүнјәвиләшдирмәнин буржуа нөвү дә мөвчуддур. Түркијәдә Камал Ататүркүн ислаһатларыны бу нөвә аид етмәк мүмкүндүр. Мә'лумдур ки, камализмин принсипләриндән бири лаисизмдир, јә'ни динин дөвләтдән вә маарифдән ајрылмасыдыр. 1923—28-чи илләрдә камалчы ислаһатлар нәтичәсиндә чохарвадлылыг ләғв олунду, никаһ вә бошанма саһәсиндә гадынларын һүгугу кишиләрлә бәрабәрләшдирилди, мүсәлман руһани мәктәбләри бағланды, дин вә вәгф назирлији ләғв едилди, дүнјәви мәһкәмә тәтбиг олунду, Авропа тәгвими вә Авропа палтары ишләнмәјә башлады, әрәб әлифбасындан латын әлифбасына кечилди вә с. Бу тәдбирләр түрк буржуазијасынын һакимијјәтини мөһкәмләндирмәјә јөнәлдилмиш кениш ислаһатларын тәркиб һиссәсинә чеврилди.

Мүсәлман Шәрги өлкәләринин бә'зисиндә бунун әксинә олан мејлләр дә мөвчуддур. Мүһафизәкар режимли бир сыра әрәб дөвләтләриндә ислам апарычы идеолоҗи вә сијаси гүввәдир. Сәудијјә Әрәбистанында дини мәһкәмә системи мөвчуддур, шәриәтин бә'зи архаик нормаларынын мүддәалары дөвләт гануну һүгугундадыр, әслиндә һәтта конститусија әвәзидир. Иран конститусијасы шиә руһаниләринин һакимијјәтинин дөвләт-һүгуг системинин дүнјәви тә'сисатлары илә әлагәләндирилмәси принсипини тәсбит едир. Иранда, Пакистанда, Мисирдә вә башга өлкәләрдә «шәриәтин дирчәлмәси» баш верир. Мәсәлән, 1979-чу илдән Пакистанда оғурлуг үстүндә ән'әнәви ислам чәзасы (әлин кәсилмәси), һәмчинин сәрхошлуға, јаланчы шаһидлијә, зиналыға вә арадүзәлтмәјә көрә чамаат гар-

шысында чәза тәтбиг олунур.

Мәшһур франсыз исламшүнасы, иранշүнасы вә әрәбшүнасы А. Массе Јахын вә Орта Шәрг халгларынын тарихи вә мәдәнијјәтинин мүхтәлиф чәһәтләринә мараг көстәрмиш биликли мүтәхәссис иди. О, 1886-чы ил мартын 2-дә анадан олмушдур. Әлчәзаир университетинин һуманитар факултәсини битирмиш, һәмчинин Парисдә чанлы Шәрг дилләри Милли мәктәбинин дипломуну алмыш, сонралар бу мәктәбин фәхри профессору адына лајиг көрүлмүш вә бир сыра илләр она рәһбәрлик етмишдир. Массе филолокија доктору, Парис университетинин профессору, Әлчәзаир университетинин фәхри профессору, Франса Институтунун (Китабәләр вә зәриф үслубијјат Академијасы) үзвү иди. Массенин орта әср вә јени дөвр фарс әдәбијјатына, һәмчинин әрәб әдәбијјаты вә фолклоруна, Иран халгларынын адәтләринә вә инамларына даир әсәрләри мүтәхәссисләрә јахшы мә'лумдур. Ән мүһүмләри: «XI—XIX әсрләр Иран антолокијасы» (Парис, 1950), Груссе вә Массинјон илә бирликдә јаздыгы «Иранын руһу» (Парис, 1953), «Иран инамлары вә адәтләри» (Нју-Һејвн, 1954). Массе 1969-чу ил нојабрын 9-да Парисдә күчәдә автомобил гәзасы заманы вәфат етмишдир.

«Ислам» китабы, бу саһәдә мүәллифин узун мүддәт ахтарышларынын нәтичәси олуб, илк дәфә 1930-чу илдә чап едилди. Ислама даир анлашыглы вә садә бир әсәрә бөјүк еһтијачы олан бу китаб Франсада вә дикәр Авропа өлкәләриндә разылыгла гаршыланды. Гыса мүддәтдә китаб бир нечә дәфә нәшр олунду. 1952-чи илдә Парисдә «Ислам»ын алтынчы нәшри чапдан чыхды, 1963-чү илдә Москвада бу нәшр русчаја тәрчүмә олунуб, мәшһур совет исламшүнасы Ј. А. Бেлјајевин редактәси илә чап едилди. Һәмин нәшри Азәрбајчан дилинә танынмыш тәрчүмәчиләрдән Ч. Чаббаров вә А. Әләскәров тәрчүмә етмиш, китаб 1964-чү илдә чапдан чыхмышдыр.

Массенин китабы дөврүнә көрә ислама даир ән јахшы елми-күтләви әсәрләрдән бири иди. Һадисәләрин тәсвириндә мүәллифин бөјүк мә'луматы, дәрин билији, материала јахшы бәләд олмасы, исламын тарихинә, еһкамларына вә мәдәнијјәтинә даир, орта әсрләрин әрәб, фарс вә түрк тарихинин әсас мәрһәләләри һаггында мүһүм мә'луматлары охучуја чатдырмаг истәји ајдын һисс олунур.

Охучуја тәгдим олунан китабда исламда идеја-сијаси

мубаризә проблемләринә, онун әсас истигамәтинин сәвијјәсинә бөјүк диггәт јетирилиб. Орта әсрләр чәмијјәтинин, о чүмләдән мүсәлман аләминин өзүнәмәхсуслуғу үзүндән исламын узун мүддәт арамсыз олараг бүтүн сосиал-сијаси һәрәкатларын вә чәрәјанларын идеоложи пәрдәси кими чыхыш етмәси дә әсәрдә өз әксини тапмышдыр.

Мүсәлман дүнјасынын тарихини сүнни-шиә мүнасибәтләрини шәрһ етмәдән баша дүшмәк олмаз. Исламдакы ики чәрәјан арасында рәгабәт вә мүбаризә бә'зән амансыз дүшмәнчилик характери алырды.

Ики тәригәт тәрәфдарлары арасында һакимијјәт угрунда кәскин мубаризә әслиндә исламын бүтүн тарихи әрзиндә кетмишдир. Сүнни-шиә мүнасибәтләри проблеми актуаллығыны инди дә итирмәјиб. Ону нәзәрә алмадан, мәсәлән Јәмәндә, Ливанда (христиан-мүсәлман мүнасибәтләри илә јанашы), Иранда, Ирагда, Пакистанда вә башга өлкәләрдә баш верән сосиал-сијаси просесләри баша дүшмәк чәтиндир. Һәтта сүннилик чәрчивәсиндә мүхтәлиф мәзһәбләр арасында мүбаризәнин кәскинлији гүдрәтли сосиал-сијаси гүввәләрин тоггушмасына кәтириб чыхарыр, синифләр мүбаризәсинин пәрдәси ролуну ојнајырды.

Массе сүннилик илә шиәлик арасындакы фәрги бүтөвлүкдә дәриндән тәсвир едиб. И. Голдтсијердән сонра о кәстәрирди: сүннилик ичмаја, шиәлик исә имамын нүфузуна әсасланыр. Дүзкүн кәстәрир ки, шиәлик узун мүддәт сүннилијә — хәлифәләрин дининә мүхалифәтдә олдуғу үчүн бу, шиәлијә тә'гиб едилән дин көркәми верди. Һазырда, муасир дөврдә Шәргин бир сыра өлкәләринин сијаси һәјатында (о чүмләдән Иранда шаһлыг әлејһинә, антиимпериалист һәрәкатын јүксәлишиндә) бу гәдәр бөјүк рол ојнамыш шиәлик проблемләринә тәдгигатчыларын диггәти артыб, онлар гаршыларына чыхан суалларын чавабыны бу тәригәтин кечмишиндә ахтарырлар. Ејни заманда бә'зи мүәллифләр әсассыз олараг шиәлијин аз гала ингилабилијиндән данышырлар; јаддан чыхарырлар ки, бир сыра субјектив вә објектив сәбәбләрдән асылы олараг, бу һалда шиәлик күтләви, халг һәрәкатынын пәрдәси кими чыхыш етди.

Массе Хилафәтдә әһалинин вәзијјәтинә хејли диггәт јетирир, веркн системи, истила олунмуш әразиләрин идарә едилмәсиндән данышыр (II фәсил). Марксизм елми

орта əср Шəрг дөвлəтлəриндə верки системинин тəдги-
гинə бөјүк əһəмијјəт верир ки, бу да һəмин дөвлəтлəрин
өзүнəмəхсус сосиал-игтисади гурулушу илə əлагəдардыр.
Еркəн орта əсрлəрдə əрəб мүсəлман дөвлəтинин торпаг
фондунун бөјүк һиссəси билаваситə дөвлəтин əлиндə иди
вə о əкинчидəн рентаны верки шəклиндə тутурду. Бунун-
ла бəрабəр, Марксын көстəрдији кими, торпаг рентасы-
нын бу нөвүндəн фəргли олараг һеч бир верки мөвчуд
дејилди. Сонралар Хилафəтдə игтисади һəјат дəјишикликлəрə
уғрады, торпағын хүсуси мүлкијјəтə кечмəси артды. Иг-
та—торпаға шəрти феодал хүсуси мүлкијјəти системи ке-
ниш јајылды. Сəлчугилəр (XI—XII əсрлəр), Əјјубилəр
(XII—XIII əсрлəр), Мəмлүклəр (XIII—XVI əсрлəр) дөв-
лəтлəриндə һəрби-лен системи гəти формалашды. Тəбии
ки, ислам тарихини, орта əсрлəрдə мүсəлман халглары-
нын һəјатынын əн мүһүм чəһəтлəрини тəшкил едəн бу
проблемлəрсиз араşдырмаг мүмкүн дејил. Һалбуки, ки-
табда Хилафəтдəки торпаг саһиблији вə торпагдан исти-
фадə формалары мəсəлəсинə тохунулмајыб, орта əсрлəр-
дə əсас истеһсал васитəси олан торпаға мүнасибəти —
Мəһəммəдин вə хəлифəлəрин сијасəтинин мүһүм чəһəти
сəчијјəлəндирилмəјиб. Бу груп проблемлəрлə марагланан
охучулара, һəмин проблемлəрин дəриндəн ишыгланды-
рылдығы совет мүəллифлəринин (Ј. А. Белјајев, Л. И.
Һадирадзе, И. П. Петрушевски, Л. А. Семјонова, А. Ј.
Крачковски вə б.) əсəрлəрини төвсијə етмəк олар.

Франсыз исламшүнасынын тəдгигатында һəмчинин ис-
ламын сəнəткарлара вə тачирлəрə мүнасибəти, тичарəт
сəнəткарлыг фəалијјəтини тəнзимлəјəн ганунлар вə əсас-
намəлəр, бунларла əлагəдар тə'сисатлар вə бу тəбəгəлə-
рин һəрəкаты əксини тапмајыб.

Массенин китабында, онун шəксиз үстүнлүклəриндəн
асылы олмајараг, хүсусəн мүасир елми мөвгедəн бахылса,
бир сыра гүсурлары вə јанлышлыглары көстəрмəмəк ол-
маз.

Ән əввəл мүəллифин ислам тарихинə јанашма үсулу-
нун өзү тəнгидə лајигдир: əрəб-мүсəлман дөвлəтинин в
мəдəнијјəтинин јаранмасы вə инкишафы амиллəрини ба-
ша дүшмəмəк, онларын өзүнəмəхсуслуғуну, дахили са-
бəблəрдəн асылы олдуғуну гијмəтлəндирмəмəк мүəллифи
характерик чəһəтидир.

Массе ислам тəригəтлəри тə'лиминə диггəт јетирмиш
лакин онун гаршыја гојдуғу вəзифəлəр чəрчивəсиндə б

кифајәт дејил, чүнки мүсәлман дүнјасынын тарихиндә тәригәтләрин фәалијјәти мүһүм јер тутмушдур. Бу ондан ирәли кәлир ки, Гәрби Авропа шәргшүнаслығы мүстәмләкәчилик дөврүндә јарандығына көрә, узун мүддәт Шәргә Авропасентрист, көкүндән гејри-елми јанашманын әсири олмуш, бу елмин чәрчивәсиндә Јахын вә Орта Шәрг халглары вә мүсәлманлыг һаггында тәсәввүрләр стереотипи бир-бирини әвәз етмишдир. Бу стереотипләрдән бири дә «сами дүһасы» иди; күја бу дүһанын сәчијјәви чәһәти тәрки-дүнјалыг, интуитивизм, һиссин зәкадан үстүн тутулмасыдыр вә она расионализм, елмләрә, јарадычылыга мејлетмә вә с. јаддыр. Бу чүр тәсәввүрләр Асија вә Африка халгларынын тәбиәтчә керилији, тәнбәллији, әталәти барәсиндә, онларын мүстәгил инкишафа габил олмамасы һаггында мүстәмләкәчилик мәддаһларынын тезисләри илә говушурду. Тәбии ки, белә стереотипләр Гәрби Авропа шәргшүнасларынын бахышларына тә'сир көстәрирди. XX әсрдә Асија вә Африка халгларынын ојанмасы буржуа шәргшүнаслығыны әввәлки мүддәаларыны дәјишдирмәјә мәчбур етди. Јени стереотипләр јарандыса да, буржуа тарих елминдәки јени фикирләр дә Јахын вә Орта Шәрг халглары барәсиндә маһијјәтчә елә һәмин Авропасентрист бахышларын сахланмасына сәбәб олду. Мәсәлән, Шәрг вә Гәрбин әкслији идејасы М. Веберин вә А. Тојнбинин мүддәаларынын әсасыны тәшкил едир.

Чохлу клерикал, миссионер даирәләр, ијезуит тәшкилатлары илә әлагәдар олан франсыз исламшүнасларынын, бу чүр стереотипләрлә бағлы олараг һәмин шәргшүнаслыг мәктәбинә хас бир нечә «ән'әнәви» гүсурлары вар иди. Бир груп мүәллифләр орта әср мүсәлман мәдәнијјәтиндә һинд-Авропа, Иран үнсүрүнү һәддиндән артыг тә'рифләјирдиләр. Бу сыраја XX әсрин мәшһур тәдгигатчыларындан Луи Массинјон (1883—1962), Анри Корбен (1903—?) вә б. аиддир. Лакин Массе, бу әсәриндә белә јол тутмајыб. Мәсәлән, о јазырды: «Иран тә'сири илә, хүсусән самиләрин дүһасына гаршы ариләрин әксүл-әмәлиндән бәһс едиләрсә, бә'зи тәдгигатчыларын күман етмәјә мејл көстәрдији гәдәр дәрин олмамышдыр» (сәһ. 63). Дикәр груп христиан үнсүрүнә мејл көстәрир, онун ролуну шиширдирдиләр. Орта әср мүсәлман дүнјасынын тәдгиги чәрчивәсиндә бу мүәллифләр әсас диггәти пајтахты Дәмәшг олан Үмәјјә хилафәтинә јетирирдиләр, чүнки бу-

рада Бизанс, христиан ән'әнәләри көркәмли јер тутурду. Әрәб Шәргинин бөјүк биличиси, мүгәддәс Иосиф католик университетинин профессору белчикалы ијезуит миссионери Анри Ламменс (1862—1937) бу мүәллифләрә аиддир вә Массеjә онун тә'сири дујулур.

Массе һәмчинин Гәрби Авропанын ики мәшһур исламшүнасынын — Будапешт университетинин профессору, мачар И. Голдтсијерин (1850—1921; онун ислама даир әсәрләри бу күн дә бөјүк елми әһәмијјәтини итирмәјиб) вә һолланд алими Х. С. Хүргронјенин (1857—1936) фикирләриндән вә чыхардыглары нәтичәләрдән тез-тез истифадә едиб.

Бу вә ја дикәр мүәллифләр групу арасындакы фәргә бахмајараг, ејни методоложи сәһвләр бир чохлары үчүн сәчијјәвидир. Мәсәлән, ичтимаи-игтисади формасијалар, тарихи дөврләр арасында фәргин баша дүшүлмәси һаггында елми тәсәввүрләр јох иди. Сосиализм анлајышынын вулгарлашдырылмасы да бунунла әлагәдардыр. Мәһәммәд көстәрирди ки, бу дүнја не'мәтләринә алудә оланлары шиддәтли чәза көзләјир; тәкчә бу фикрә көрә Массе Мәһәммәдин пејғәмбәрлијинә «сосиалист мејли» иснад верир. Гәрби Авропа шәргшүнасларынын ән'әнәви чәрәјанларында Фатимиләрин «сосиализм» вә гәрмәтиләрин «вулгар коммунизми» тезисләринә тез-тез раст кәлинир. Бу күн бир чох буржуа шәргшүнасы ону рәдд едир.

Сосиализмин јанлыш изаһына Масседә чох раст кәлмәк олур. Мәсәлән, исламда ничат верән, хиласкар идејасы барәдә данышаркән о јазырды ки, Меһдијә инам каһ сосиализм [?], каһ да теократизм үчүн чыхыш нөгтәси иди. Осман дөврүндә верки апаратынын кенишләнмәсини «сосиал ингилаб» адландырырды.

Тарихи просесин идеалист консепсијасы, тарихә емпирик јанашма нәтичәсиндә Массенин бә'зи мүһакимәләри аз инандырычы олур: бир чох һалда о, сосиал-игтисади вә сосиал-синфи амилләрә аз диггәт јетирир, онун фикринчә тарихи һадисәләрин габагчадан мүәјјән олунмасына сәбәб идејалардыр, шәхсијјәтин ролудур вә с. вә и. а.

Үмумијјәтлә, исламын тәдгигиндә мүхтәлиф, бир-биринә зидд буржуа консепсијалары ирәли сүрүлмүш вә инди дә сүрүлүр. Бунунла белә буржуа алимләри дә исламшүнаслыға дәјәрли төһвә етмишләр. Е. У. Лејн, Һ. Голдтсијер, А. Ламменс, Г. Е. Грунебаум, М. Уајт, К. Касп, К. Босворт вә әлбәттә ки, бу китабын мүәллифи һәмин гә-

билдәндир. Өлкәмизин исламшүнаслары вә шәргшүнасларындан Г. С. Саблуковун, Ч. Е. Тернаунун, В. Р. Розенин, М. Казымбәјин, В. А. Жуковскинин, Н. А. Медниковун, А. С. Крымскинин, В. В. Бартолдун, А. Е. Шмидтин, И. С. Крачковскинин, Ј. А. Белјајевин, Г. В. Серетелинин вә б. бу саһәдә хидмәтләри хүсусилә бөјүкдүр.

Белә һесаб едирик ки, бүтүн дүнјада ислама мараг вә диггәтин чохалдығы, һәмчинин мүсәлман өлкәләринин бејнәлхалг игтисади-сијаси самбалынын артдығы индики шәраитдә А. Массенин «Ислам» китабынын Азәрбајчан дилиндә икинчи нәшри ислам дини һаггында охучулара мараглы һәдијјә олачагдыр. Биз һәмчинин тәгдим олунан китабын 1964-чү ил азәрбајчанча нәшринә Һ. Әлизадәнин јаздығы мүгәддимәнин сахланмасыны да лазым билдик.

Дајыјев Һ. М.
Кәримов М. Р.

АЗӘРБАЈҸАНҸА НӘШРИНӘ МҮГӘДДИМӘ

Ислам дини вә тәригәтләри һаггында индијә гәдәр нәшр олунан елми-күтләви әдәбијјат ичәрисиндә проф. А. Массенин «Ислам» әсәри Азәрбајҹан охуҹулары үчүн чох мараглы бир әсәр сајыла биләр. Әсәр зәнкин вә конкрет материаллара әсасланмышдыр. Әсәрдә ислам дининин мәншәјиндән, бунда тарих бојунча мүхтәлиф мәзһәб вә тәригәтләрин, дини ҹәмијјәтләрин әмәлә кәлмәсиндән әввәлҹә Әрәбистан јарымадасындан, сонра да Мәракешдән Индонезијаја гәдәр бөјүк бир әразидә јашајан ајры ајры гәбилә, тајфа вә халгларын тарихиндән кәтириләи фактлар диггәти ҹәлб едир. Мүәллиф ислам дининин әһкамы, мәрасим вә ајинләри һаггында әтрафлы мә'лумат вермәклә бәрабәр, шәриәт һүгугшүнаслыгы һаггында да охуҹуда лазыми тәсәввүр јарадыб. Лакин өз дүнјакөрүшүнә көрә идеалист олан А. Массе бүтүн әсәри бојунча тарихи шәхсијјәтләрдән данышаркән, бу вә ја башга дөвләт вә јахуд дин хадимини догурмуш олан дөврә лазыми диггәт јетирмәјиб, һәмин шәхсијјәтләрин ролуна һәддән артыг гијмәт вермәклә, бә'зән дә өз халис идеалист нөгтеји-нәзәрини тәлгин етмәјә ҹәһд көстәриб.

«Ислам» әсәринин Азәрбајҹан дилинә тәрҹүмәсиндә бир сыра чәтинликләр гаршыја чыхмышдыр. Әсәрин ахырында верилән вә үч јүзә јахын сөзү әһатә едән терминолокија сөзлүјүндә башлыҹа олараг дини терминләр шәрһ едилмишдир. Әксәријјәти дилимизин лүғәт тәркибиндә чыхмыш вә мә'насы унудулмуш олан бу терминләри шәрһ едәркән бә'зән орижиналдан фәргли олараг әлавә мә'лумат вермәк, һабелә «дини е'тигада көрә» сөзләрини әлавә етмәк лазым кәлмишдир. Бу һиссәдә јанлыш транскрипсија нәтиҹәсиндә орижиналдакы бә'зи хәталар тәсһиһ едилмишдир. Мәсәлән, «шәһид» сөзү кү

«шаһид» мә'насыны да ифадә едирмиш (бах: русча, сәһ. 213), «гәдир бајрамы» мә'насында «идәл-гәдир» јанлыш оларағ «ид-аль-газир» кетмишдир (бах: русча, сәһ. 140, 204).

Әсәрин ад көстәричисиндә тарихи шәхсијјәтләрин вә ја әфсанәви гәһрәманларын, тәригәт вә мәзһәбләрин, бунларын башчыларынын, һабелә ајры-ајры сүлаләләрин дөрд јүзә јахын ады верилмишдир. Әксәријјәти әрәб мәншәли сөзләрдән тәшәккүл тапмыш бу адларын хејли һиссәси әрәбчәдән франсызчаја, сонра да русчаја тәрчүмә просесиндә мүәјјән гәдәр дәјишилмиш вә бә'зиләри, һәтта танынмаз дәрәчәдә башга шәклә дүшмүшдүр. Бунлары дәгигләшдирмәк үчүн рус, әрәб, фарс, түрк вә с. дилләрдә бир сыра арајыш материалларына, мүхтәлиф енсиклопедија, фәрһәнк вә гамуслара мүрачиәт едилмишдир, чүнки «Ислам» әсәриндәки транскрипсијалар ад вә терминләри әслиндә олдуғу кими вермәјә көмәк етмир. Мәсәлән, тәркибиндә **е, г, к, х, о, у** һәрфләри олан адларда тәһрифә јол вермәмәк, бир шәхс әвәзиндә башгасыны көстәрмәмәк үчүн шәхс, сүлалә вә с. адларыны дүрүст мүәјјәнләшдирмәк лазым иди. Мәсәлән, орижиналда верилән Ашари, Хамдан Кармат, Буиды, Бакыллани Агар, Кахтан, Аршакиды, Альморавиды, Альмохады адларынын әсли Әш'әри, Һәмдан Гәрмәти, Бувејһиләр, Бакылани, Һаҹәр, Гәһтан, Аршакиләр, Әлмурабиләр, Әлмувәһһидиләр олдуғу мүәјјән едилдикдән сонра, араларындакы фәрг бариз шәкилдә көзә чарпыр. Бә'зи сүлалә (хүсусилә Чингизхан нәслиндән оланларын) адларынын әсли илә орижиналдакы вариант арасында бөјүк фәрг олдуғуна көрә, бунларын һәр икиси тәрҹүмәдә сахланылмышдыр; мәс.: Мүнке (Мәнкугаан), Укедеј (Октагаан), Хубилај (Гүбләгаан) вә с.

Әсәрин ҹоғрафи көстәричисиндә 350-дән артыг мүхтәлиф өлкә, әјаләт, шәһәр, даг, тәпә вә чај адлары верилиб. Бунларын әсил адларыны аз-чох дүрүстләшдирдикдән сонра, әдәбијјатда бу адларын бә'зисинин вахты илә ики ҹүр ишләндијини нәзәрә алараг бирини мө'тәризәдә көстәрмәји мәгсәдәујғун билдик; мәс: Дәмәшг (Шам), Әдирнә [Адрианопол], Ктесифон [Мәдаин], Месопотамија (Бејнәннәһрејн) вә и. а.

һ. Әлизадә.

I ФӘСИЛ

ИСЛАМ ДИНИНИН МЕЈДАНА КӘЛМӘСИ

Һазырда јашадығымыз күнләрдә 240 милјондан артыг инсанын е'тигад едиб инандығы ислам дининин[1] башлангычы, Әрәбистанда Мәһәммәдин бу дини тәблиғ етмәјә башладығы б. е.-нын VII əсринә аиддир. Бу бөјүк адамын тәрҹүмеји-һалыны шәрһ етмәјә башламаздан әввәл Әрәбистан јарымадасынын вә онун әһалисинин мүһүм хүсусиjјәтләри үзәриндә дајанмаг лазымдыр. Бу арашдырма бизи ганe едәр ки, Әрәбистан һеч дә мәғрур бир јалнызлыг ичиндә гапаныб галмага маил олмајараг харичи тә'сирләр үчүн чох гәдимдән ачыг олмушду вә демәли, Мәһәммәдин етдији дини вә сијаси ингилаб үчүн лазым олан зәмин мүвафиг шәраитдә һазырланмышды.

Әрәбистан. Әрәбләрин «Ҹәзирәт-үл-әрәб», јә'ни «Әрәб јарымадасы [гысалдылмыш шәкилдә «Әл-Ҹәзирә»[2]] иранлылар илә түркләрин исә «Әрәбистан» адландырдыг лары бу өлкә, гәрбдән вә ҹәнубдан вулканик дағларла әһатә едилиб Иран көрфәзинә вә Фәрат чајы вадисинә аз-аз ениши олан јајладан ибарәтдир. Әрәбистан өз әразисинин бөјүклүјүнә көрә Авропанын тәхминән дөрддә бир һиссәсинә бәрабәрдир. Әрәбистаны, тәбии шәраитинә көрә ики һиссәјә белүрләр: Тиһамә (саһилә јахын рајонлар) Нәҹд (сәһралар илә әһатә олунмуш мәркәзи јајла).

Гәрби Әрәбистана ики әсас саһә дахилдир: Һиҹаз вә Јәмән. Һичаз («манеә»), Гырмызы дәниз илә дағлар ара

---

[1] Гәрб мәтбуатынын вердији мә'лумата көрә һазырда дүнјада 98 милјон мүсәлман јашајыр. «Азәрбајҹан кәнчләри», 9. IV 1989 № 40 [10791] в.

[2] Әрәбҹә «ҹәзирә» сөзүнүн мә'насы «ада» демәкдир: орта әсрләрдә ки әрәб ҹоғрафијачыларынын анлајышына көрә һәр тәрәфдән су илә, јә'ни дәниз вә ја чајларла әһатә олунмуш торпаг [гуру] парчасы ҹәзирәдир.

сында Сина јарымадасындан Мәккәнин ҹәнубундакы са... һәјә гәдәр узанан саһил зонасыдыр. Гәдимдә Һиҹазын ән шимал һиссәсиндә (Синадан Тәбук шәһәринә гәдәр) јохсул вә гураглыг јердә јашајан нәбатиләр бу јерләрдә тиҹарәти өз әлләринә алмышдылар. Гырмызы дәниз саһили бојунҹа Әгәбә көрфәзиндән башлајан тәк бир јол (бу јолун нә гәдәр мүһүм олдуғуну ирәлидә көрәҹәјик) бир нечә кичик мөвсүм чајынын ахарыны кәсиб кечәрәк, Мәдинә шәһәринә тәрәф кедир. Јәсриб (сонралар Мәдинә) шәһәри ики һаррә (лава басмыш сәһра) арасында гәдимдән бечәрилән мүнбит торпаглар (бурада әсас битки хурма ағаҹы иди) үзәриндә јерләшир. Мәдинә шәһәриндән шималда јүксәлән Оһуд дағы Мәһәммәдин илк вурушмаларындан биринин олдуғу јердир. Мәдинәдән Мәккәјә ики күнә кетмәк олар. Мәккәдән ҹәнубда дағлар арасында јерләшән Таиф, гәдимдә чох тәрәгги етмиш бир шәһәр иди, инди исә Мәккә әһалиси үчүн јајлаг олмушдур. Бурада Авропа биткиләри јетишир. Һиҹаз илә Јәмән сәрһәдиндә даг силсиләси кенишләнир: Һиҹазын ән мүнбит шәрг һиссәсиндә (Сәрат] јашајан гәһтан гәбиләси бүтүн Јәмән гәбиләләринин улу бабасы сајылыр.

«Сағ тәрәфдәки өлкә» мә'насына кәлән Јәмән, јә'ни Ҹәнуби Әрәбистан вә ја «хошбәхт» өлкә («Хошбәхт Әрәбистан») һәмишә өз сәрвәти вә торпағынын мүнбитлији илә шөһрәт газанмышдыр (әсас биткиси гәһвәдир). Бу өлкәнин сајсыз-һесабсыз харабалары тарихи кечмишинин чох парлаг олдуғуну көстәрир; бу парлаг кечмишин сон изләри өлкәнин гәдим пајтахты Сән'а шәһәриндә индијәдәк мүһафизә олунмушдур. Нибур вә Форскалдан сонра Јәмәни тәдгиг едән франсызлардан Арно вә Жозеф Галеви, демәк олар ки, гәһрәманҹасына сәјаһәт етмишләр, даһа сонра исә Ландберг, башлыҹа олараг өлкәнин ҹәнуб тәрәфләрини тәсвир етмишдир[3].

Әрәбистанын «бухур саһили» (бухур әлдә едилән ағаҹы бечәрмәк иши чох тәнәззүл едиб арадан галхыр) дејилән ҹәнуб саһили Һәзрәмут адланыр. Шырым-шырым вадиләрин бир-бирини кәсдији бу дағлыг өлкә сәһралар илә әһа-

[3]. Нибур Карстен (1733 — 1815)— данимаркалы сәјјаһ вә тәдгигатчыдыр; 1763-ҹү илдә Ҹәнуби Әрәбистана сәфәр едән елми експедисијада иштирак етмиш Нибур «Әрәбистанын тәсвири» адлы китабын мүәллифидир. Форскал— Ҹәнуби Әрәбистан сәфәриндә һәмин елми експедисијада иштирак етмиш данимаркалы натуралистдир (тәбиәтчидир). Галеви (вә ја Алеви) Жозеф (1827 — 1917). Арно, Томас Жозеф— франсыз һәкимидир. 1843-ҹү илдә Јәмәнә сәјаһәт едиб орада Мәариб харабаларыны кәшф етмишдир.

тә олундугундан бу јерләрин әһалиси, бир иш ахтарыб газанч әлдә едә билмәк үчүн өз вәтәнини һеч һејфсләнмәдән тәрк едир. Јәмәндә олдугу кими бурада да чохлу гәдим харабалара раст кәлмәк олур. Шәргдә јерләшән Меһрә саһәси, меһари адланан дәвә чинси илә шөһрәт газанмышдыр.

Ҹәнуб-шәргдә јерләшән Умман да дағлыг өлкә олуб, торпағы чох мүнбитдир; бу өлкәнин бүтүн саһил бојунда бир чох лиман јерләшир. Дәнизчилик тарихиндә адлары јазылмыш әрәб дәниз јолу бәләдчиләри бурадан чыхмышлар. Мәсгәт шәһәри, бир әрәб ҹоғрафијачысынын «Чин гапысы» адландырдығы гәдим Соһар шәһәринин әвәзиндә бу өлкәнин пајтахты олмушдур.

Нәһајәт, Иран көрфәзи саһил бојунча узанан аранлыг Бәһрејн өлкәси инди јашадығымыз күнләрдә Лаһса (Әлһасә) адланыр; дәниз гулдурлары вә инчи овчуларынын јашадығы бу өлкәнин хурма ағачы сәрвәтләри дилләрдә зәрби-мәсәл олмушдур. Бу өлкә Гәрби Әрәбистандан чох кениш сәһраларла: ҹәнубдан Дәһна сәһрасы, шималдан исә Нефуд сәһрасы илә ајрылмышдыр. Әразиси Франсадан ики гат артыг олан Дәһна сәһрасында, (гумунун рәнкинә көрә «Гырмызы Дәһнада») су һеч јохдур, лакин гышда јаған күчлү јағышлардан сонра бурада јашыллыг әмәлә кәлиб көј от битир. О заман бәдәвиләр (отураг һалда јашајан «һәзәр» адамларына әкс олараг, «бадијәдә», јә'ни сәһрада јашајан көчәри адамлар) өз һејван сүрүләри илә бирликдә бу јерләрә көчүб үч-дөрд ај орада јашајырлар, чүнки ширәли көј от һејван сүрүләрини ачлыг вә сусузлугдан горујур. Истиләр башландыгда бәдәвиләр бу јерләрдән чыхыб кетмәјә мәҹбур олур вә сәһранын кәнарларына (сәрһәдинә) гајыдырлар. Нәҹдин шималында јерләшмиш мәркәзи јајланы кәсиб кечән Вади Руммә чөкәклијинин бә'зи јерләриндә јердән су чыхыр. Бу саһә, һәр ҹәһәтдән Дәһна чөлүнә охшајан Нефуд сәһрасыдыр (Нефуд әрәбҹә гум тәпәси мә'насында ишләдилән «нефд» сөзүнүн ҹәм шәклидир); бир мөвсүм әрзиндә көј от бу сәһрада каһ бөјүк чөкәкликләр, каһ да бир гаја әтрафында галаглар әмәлә кәтирән гырмызы гумун үстүнү өртүр. Даһа шималда јерләшән Сурија сәһрасында јағыш селләринин ачдығы шырым-шырым ахарлар вар; Фәрат чајына гәдәр узанан бу сәһранын бә'зи рајонларында торпаг һеч мәһсул вермир.

Әрәб гәбиләләри. Көрдүјүмүз кими, көчәриләр в- ја, даһа доғрусу, јарымкөчәриләр өз һејван сүрү- ләри илә: бирһүркүчлү дәвәләри, гојун-кечиләри илә бир- ликдә вахташыры бу сәһралара кәлирләр. «Көчәриләри дәвә сүдү олмаса, онларын јарысы сусузлугдан һәлак олу- кедәр» (Ламменс). Сәһрада ат бир зинәт кимидир, демә- олар, агла кәтириләбилмәјән бир һејвандыр; ахы ата арп- вә су вермәк лазымдыр; одур ки, ат Нәчд вә Јәмәндә јетиш- дирилир. Бәдәвиләр өлкәнин саһил рајонларында сахла- нылыб ишләдиләнешшәкләрә нифрәт көзү илә бахырлар.

Сонракы нәсилләри ислам гошунуну тәшкил едә- һәмин бәдәвиләр нечә төрәмишләр? Гәбилә тәшкилаты- һәмишә онларын мүәјјән ганунлара әмәл етмәләрин- тәләб едирди; тотемизмин, бу гәбилә тәшкилатын- хас олуб-олмадығы индијә гәдәр ајдынлашдырылма- мышдыр. Гәбиләнин әсас нүвәси, оглан ушагы чо- олан аиләдән ибарәт иди; белә бир аилә башга аиләләри өз башчысынын (шејхин) һөрмәт вә е'тиба- рыны гәбул етмәјә вә онун әтрафында бирләшмәј- мәчбур едирди. Бир тәгсири олдугу вә ја бир чинајәт етдији үчүн гәбиләдән кәнар едилән адам, башга бир гәбиләнин һимајәси алтына кечә билмәсә, демәк ола- ки, чарәсиз вәзијјәтдә наәлач галырды (Мәһәммәдин һәја- тында да белә бир ан олмушду). Гәбиләдә гадынлар, шә- һәрли гадынлара нисбәтән даһа азад јашајырдылар, ла- кин бүтүн ев иши онларын еһдәсиндә иди. Кишиләр мал- дарлыг, овчулуг вә алыш-веришлә, һәмчинин басгынчы- лыгла мәшғул олурдулар. Ән гәдим заманлардан мә'лум олан бу басгынлар (гәзвә вә ја рәззу) гоншу гәбиләј- сүр'әтлә һүчум едиб мал-гараны, бир чох һалларда иса һәтта гадын вә ушаглары гачыртмагдан вә сонра он- лары азад етмәк үчүн пул алмагдан ибарәт иди. Бу кими басгынларда һәр васитә илә чалышырдылар ки, ган тө- күлмәсинә јол верилмәсин, чүнки ган төкүлмәси чо- чидди нәтичәләр верә биләрди.[4] Бәдәвиләрин гәнимәт әлә кечирмәкдән дујдуглары бу знадан кәлмә зәвг, он- лары сәһраја јахын јерләрдә јашајанлар үчүн чох тәһ- лүкәли едирди. Гәдимдә белә иди, инди јашадығымы- күнләрдә дә вәзијјәт беләдир. Басгын нәтичәсиндә әлә кечирилән гәнимәтдән башга, бәдәвиләрин әсас кәлир мәнбәләриндән бири, әввәлләрдә олдугу кими инди дә һимајәчилик һаггыдыр, јә'ни өтүрүб јола салдыглары

[4]Адәтән ганлылыгла, ганлы дүшмән олмагла нәтичәләнирди.

вә бә'зән дәвә илә тәчһиз етдикләри карванлардан алдыглары рүсумат веркисидир. Шәһәрлиләр дә гәбиләнин әразисиндән кечмәк үчүн пул («гардашлыг» һаггы) вермәли идиләр. Јол әтрафында јашајан әһали дә бәдәвиләрә мүгавимәт көстәриб онлары дәф едә билмәдији һалда бач вермәли иди. Арадан бир мүддәт кечәндән сонра бәдәвиләр отураг әһалинин бечәриб истифадә етдији бә'зи торпаглары јенә дә сәһра һалына салмышдылар (бу вәзијјәт мәсәлән, Ирагда мүшаһидә едилминдир).

Төвратда (Библијада) белә рәвајәт едилнр ки, әрәбләр Ибраһимин нәслиндән төрәмишләр: шималда јашајан әрәбләрин улу бабасы Исмаил, чәнубда јашајанларынкы исә Гәһтан олмушдур. Һазырда әрәбләр арасында һәгигәтдә мөвчуд олан гәбилә бөлкүсүнә көрә, әрәбләр шималдакы гәбиләләр (низариләр вә ја мәәддиләр) илә чәнубдакы гәбиләләрә (јәмәниләр) ајрылыр ки, бу да јухарыдакы рәвајәтә ујғундур. Бу бөлкү тамамилә дүзкүн ола билмәз, чүнки хүсусән јәмәниләр арасында мүһачирәтләр олурду; бу мүһачирәтләрә исә гураглыг, бәлкә дә, торпагын кетдикчә даһа чох гурумасы вә бунун нәтичәсиндә иглимин дәјишилмәси сәбәб олурду. Көрүнүр, сујун чатышмазлығы јәмәниләри өз өлкәләрини бурахыб башга јерә көчмәјә мәчбур етмишди, нечә ки, буна әкс олан бир сәбәб үзүндән, јә'ни күчлү јағышларын шиддәт етмәси нәтичәсиндә Мајја гәбиләләри Гватемаланы тәрк едиб Јукатана (Јунтингтона) көчмүшдүләр. Ирәлидә көрәчәјик ки, бу мүһачирәтләрин игтисади сәбәбләрдән доғдуғуну куман етмәк олар. Һәр һалда бу мүһачирәтләри шималда вә чәнубдакы әһали арасында әмәлә кәлиб, Мәһәммәд сағ икән Мәккә әһалиси (низариләр) илә Мәдинә әһалиси арасында мөвчуд олан зиддијјәтин әсас амили һесаб етмәк олар.

Шималдакы гәбиләләр өз адларыны әфсанәви улу бабаларындан (Низар вә ја Мәәд) алыб ики әсас група бөлүнүр: рәбиә вә мозар; ислам дини һәлә мејдана кәлмәздән әввәл Ирага көчән бу ики групун хатирәси Фәрат чајы һөвзәсиндә Дијар-Рәбиә вә Дијар-Мозар дејилән јерләрин адларында индијә гәдәр галмышдыр. Бу ики групдан бир чох гәбилә төрәмишдир; бу гәбиләләрдән бири индијәдәк Мәккәнин јахынлығында јашајан гүрејш гәбиләсидир ки, Мәһәммәд дә бу гәбиләјә мәнсубдур.

Чәнубда гәһтан групу (бу груп гәбиләләриндән биринин ады индијәдәк гәһтандыр) һимјәр вә гәһлан групларына бөлүнүр. Гәһлан гәбилә групундан төрәмиш дикәр

гәбиләләр арасында ләхм, киндә вә гәссан гәбиләләри дә вардыр.

Бу гәбилә груплары, һәгигәтән, Әрәбистаны тарих сәһифәләринә кечирмишләр.

Чәнуби Әрәбистан падшаһлыглары. Бизим ерадан әввәл III минилликдән башлајараг, Бабил китабәләриндә Маган падшаһлығынын адына тәсадүф едилир. Бу ад алтында баша дүшүлән саһә, бәлкә дә, бүтүн Чәнуби Әрәбистаны әһатә едән Мәли (вә ја Мәин) падшаһлығыдыр. Јенә дә һәмин китабәләрдә Мәлуһ падшаһлығы адына тәсадүф едилир ки, бу да әмаләгә гәбиләләринин гурдугу Әмалик падшаһлығы ола биләр.

Халис әрәб абидәләри даһа сонракы замана аиддир. Чәнуби Әрәбистанын ән гәдим китабәләринин үстүндәки тарих б. е.-дан әввәл 800-чү или көстәрир; бу китабәләр диалектик чәһәтдән ики бөјүк група ајрылыр: биринчиси, Ж. Галевинин Сән'а рајонунда, Глазерин исә Гәтәбан рајонунда топладығы Мәан падшаһларынын китабәләри вә икинчиси, Сәба падшаһларынын китабәләри. Ән гәдим Сәба китабәләринин тарихи сонунчу Мәан китабәләринин тарихинә ујғундур. Чәнуби Әрәбистан тарихиндә үч бөјүк падшаһлығын ады чәкилә биләр: Мәан, Сәба вә Һимјәр падшаһлыглары (классик мүәллифләрин ән'әнәсини давам етдирән һомериләр).

Чәнуби Әрәбистандакы бу падшаһлыглар өз инкишафларыны бурадакы торпагын зәнкинлијинә («әтријјат өлкәси» олмасына), һәмчинин Һиндистандан Суријаја кедән тичарәт јолунун Әрәбистан саһилләри бојундан кечмәсинә борчлудурлар. Тәнәззүл дөврү, дәниз сәјјаһларынын әлдә етдикләри мүвәффәгијјәтләр нәтичәсиндә Һинд океаны илә Гырмызы дәниздән кечән тичарәт јолу[5] ачылыб ишә салындығы замандан е'тибарән башланды. Бурада изләри тапылыб ашкара чыхарылан вә өлкәјә бәрәкәт верән сүн'и суварма системи дә, бәлкә бу сәбәбә көрә тәнәззүл етмишдир. Ола билсин ки, јухарыда гејд едилән мүһачирәтләрин сәбәби мәһз бу јерләрин амансыз вә бош галмасындадыр; одур ки, бу мүһачирәтләрин сәбәбини бир тәк иглим шәраитинин дәјишилмәсиндә көрмәк олмаз.

Бундан башга Гырмызы дәниз саһилләриндә јашамын һимјәриләр ефиопларын даими һүчумларына уграјырдылар. Самиләрин Ефиопијаја етдикләри мүһачирәтин

[5]Бу тичарәт јолу б. е.-дан әввәл I әсрдә ачылыб ишә салынмышды.

башланғыч тарихи дүрүст мүәјјән едилмәмишдир, чох еһтимал, бу мүһачирәт б. е.-дан әввәл V әсрдә башланмышдыр. Һимјәр падшаһлығындан бир аз әввәл әмәлә кәлиб Аксум сүлаләси тәрәфиндән тә'сис олунан вә чох шиддәтли сијаси чәкишмәләрә бахмајараг, бу күнә гәдәр дуран Ефиопија падшаһлығы бу мүһачирәт нәтичәсиндә тәшкил едилмишдир. Бизим еранын V әсринин ахырларында Һимјәр падшаһлығында һәм јәһудилик, һәм дә христианлыг јајылмышды. Јәһуди дининә инанан падшаһ өзүнүн христиан тәбәәләрини тә'гиб едирди, онлар исә тәсвир олунан бу һадисәләрдән һәлә јүз ил әввәл дөндәрилиб христиан едилән аксумлулардан көмәк ахтарырдылар. Аксумлулар өз сијаси нијјәтләрини һәјата кечирмәк фүрсәтини әлдән гачыртмадылар: онлар бир заманлар мүһачирәт етдикләри Јәмәнә һүчум едиб бу өлкәни истила етдиләр. Ефиопија падшаһынын чанишинләри бу өлкәни идарә етмәјә башладылар. Бу вәзијјәт о вахта гәдәр давам етди ки, һимјәриләр нәслинә мәнсуб оланлардан бири, Бизанс империјасындан әбәс јерә көмәк истәјиб буна наил олмајандан сонра (Бизанс, христиан аксумлулара гаршы чыхыш едә билмәзди), Бизансын тәбии дүшмәни Иранын Сасаниләр империјасындан гошун алды. Бу гошунун көмәји илә ефиоплар говулдулар. Анчаг Чәнуби Әрәбистан үчүн бу вәзијјәт өз башынын ағасыны дәјишдирмәкдән башга бир шеј олмады, чүнки Чәнуби Әрәбистан Иран сатраплыгларындан бири олду. Беләликлә дә Чәнуби Әрәбистанын тарихи баша чатды.

Шимали Әрәбистан падшаһлыглары. Чәнуби Әрәбистан гәбиләләри арасында ләхм, гәссан вә киндә гәбиләләри олдугу јухарыда гејд едилмишди. Бу гәбиләләр шимала көчүб орада тамамилә башга мәдәнијјәт әмәлә кәтирмишдиләр; вахт е'тибары илә даһа сонракы олан бу мәдәнијјәт Иран вә Бизанс империјалары илә доғрудан-доғруја әлагәдар иди. Бу ики империја өз сәрһәдләрини сәһра әһалисинин һүчумларындан мүдафиә етмәк үчүн гошун гарнизонлары сахлајырды, лакин онлар өзләри низам-интизамы даим өз гајдасында сахлаја билмәдикләринә көрә, әрәб гәбиләләри илә сазишә кәлмәли олмушдулар. Бунун нәтичәсиндә Ләхми вә Гәссани сүлаләләри

---

[1]Ефиопијада баш вермиш ингилаб нәтичәсиндә (феврал, 1974) монархија деврилмиш, республика јаранмышдыр.

сүр'этлә күчләнмишди. Сурија сәһрасынын кәнарларында јерләшән бу ики сүлаләнин биринчиси Иран Сасаниләри үчүн, икинчиси исә бизанслылар үчүн јардымчы гүввә еһтијаты олмушду, јә'ни бунлар өз араларында, демәк олар, фасиләсиз мүһарибәләр едирдиләр.

Ләхмиләр падшаһлығынын јашадығы илк дөвр чох долашыг олуб әфсанәләрлә долудур. Бу падшаһлығын пајтахты Һирә шәһәри (Куфә шәһәри әтрафында, гәдим Бабил шәһәринин јахынлығында) иди. Һирәдә отураг әһалинин хејли һиссәси «ибад»дан, јә'ни бәдәвиләр арасында маарифин јајылмасына көмәк едән христианлардан ибарәт иди; сонралар Һирә шәһәри мәдәнијјәт мәркәзи олмушду. Тарих елминә мә'лум олан биринчи Ләхми падшаһы (онун мәгбәрәси ашкара чыхарылмышдыр) 328-ҹи илдә өлмүшдүр. Ләхмиләрин зәрдүшт мәзһәбли иранлыларла иттифагы, христианлығын несторчулуг (нәстури) мәзһәбинә кечмәләринә мане олмамышды. Ләхмиләр сүләләси VI әсрин сонунадәк, јә'ни Ләхми падшаһы илә онун Сасани сүзерени арасында дүшмәнчилик ортаја чыханадәк давам етди; бундан сонра Ләхми вассалыны иранлы сәрдар (ҹанишин) əвəз етди. Арадан бир нечә ил кечәндән сонра әрәбләр Зугар вурушмасында (Куфә шәһәри јахынлығында) Сасаниләрдән чох парлаг интигам алдылар. Бу вурушма өз әһәмијјәтинә көрә Канна вурушмасы вә ја Пуатје вурушмасы гәдәр бир чох нәтиҹә доғура биләҹәк мүһүм вурушма иди, чүнки бу вурушма күнүндә әрәбләр ајдын көрдүләр ки, онларын гүдрәтли гошунлары һеч дә мәғлубедилмәз гүввә дејилдир. Әрәб-мүсәлман истилаларынын рәһбәрләри, заманы кәләндә буву хатырлададаҹаглар.

Гәссаниләр дә өз гоһум вә дүшмәнләри Ләхмиләр кими христианлығы (монофизит мәзһәбини) гәбул етмишдиләр. Ләхмиләрә әкс оларак даими әразиси олмајан Гәссаниләр Финикијаны, Фәләстини вә гәдим нәбатиләр торпагларынын бир һиссәсини тутмушдулар; онларын јашамаг үчүн ән чох севдији саһә Дәмәшг шәһәриндән ҹәнубда јерләширди. Бизансын тә'сири илә Гәссаниләр арасында мәдәнијјәт Ләхмиләрә нисбәтән даһа јүксәк дәрәҹәјә чатмышды. Ләхмиләр тарихиндә олдуғу кими Гәссаниләр тарихи дә әфсанә илә долудур. Лакин дүрүст мүәјјән едилмишдир ки, 529-ҹу илдә император Јустиниан Гәссаниләрдән бирини Суријадакы әрәб гәбиләләринин рәиси тә'јин едиб она (о заманын ән јүксәк рүтбәси олан) филарх вә патриси ады вермишди.

Гәссаниләр илә Ләхмиләрин ән бөјүк тәрәггиси VI әсрдә мүшаһидә едилмишдир. Гәссанилләр илә ләхмиләр арасындакы мүбаризә шиддәтләнмиш вә бу әсрин ахырларында һәр ики тәрәфин сон дәрәчә тагәтдән дүшдүјүнүн әламәтләри өзүнү көстәрмәјә башламышды. Сасанилләр илә ләхмиләр вә Бизанс императору илә гәссаниләр арасында чәкишмәләр олурду. Мүсәлманларын истиласы көстәрди ки, бир чох илдән бәри бу сүлаләләрин һәгиги күчү галмамышды.

Ҹәнубдан шимала көчән үчүнчү гәбилә киндә гәбиләси иди. Лакин бу гәбилә Мәркәзи Әрәбистанда дајанмыш вә V әсрин сонунда орада бир падшаһлыг гурмушду. Ләхмиләрин гоншулуғунда јашајан Киндиләр әввәлләрдә Ләхмиләрә мүвәффәгијјәтли басгынлар едирдиләр. Лакин 529-чу илдә Гәссаниләр өз инкишафларынын ән јүксәк нөгтәсинә чатанда Ләхмиләр һүчума кечәрәк Киндиләрә гәти зәрбә вурдулар. Киндиләр падшаһлығына гәдәр кечичи олса да, шималдакы үч падшаһлығын ән әһәмијјәтлиси кими көрүнүр. О бири ики падшаһлыг икинчи дәрәчәли рол ојнајырды. Әрәб гәбиләләри арасында биринчи олараг киндә гәбиләси «үмуми башчынын рәһбәрлији алтында бирләшмәјә» (Гвиди)[6] тәшәббүс етди. Мәркәзләшмә гајәсини һәјата кечирмәк үчүн дини үнсүр чатышмырды. Арадан чох кечмәдән Мәһәммәд бу чатышмајан үнсүрү әлавә етди.

Әрәб бүтпәрәстлији. Әрәбләр ислам дининдән әввәл һансы динә инанырдылар? Ҹәнуби Әрәбистанда тәсадүф едилән китабәләр көстәрир ки, әрәбләр арасында аја вә киши чинсиндән олан аллаһлара ситајиш күнәшә вә гадын чинсиндән олан аллаһлара (илаһәләрә) ситајишдән үстүн иди. Әрәбләрин бир чох башга аллаһлары вә о ҹүмләдән Лат (вә ја Илаг) адындакы ана илаһә һәлә бир јана дурсун, Әсәр, Син вә Нәкруһ адлы аллаһлары бабилилләрин Иштар, Сина, Макру аллаһларыны хатырладыр. Шимал-гәрбдә, хүсусән Һиҹазда әрәбләрин ситајиш етдикләри вә адлары Гуранда чәкилмиш Вәдд, Узза, Һүбәл вә дикәр аллаһлар илә (**71**, 22—23; **53**, 19—20)[7] јанашы олараг ана илаһә Лат

---

[6]Гвиди, Игнатсио (1844—1935) италијалы самишүнас вә ефиопшүнасдыр.

[7]Бурада вә бундан сонракы сәһифәләрдә јарымгара шрифт илә дүзүлмүш рәгәмләр Гуранын сурәләрини, ачыг рәнкли рәгәмләр исә ајәләрини көстәрир.

адына да тәсадүф едилир. Бутпәрәстлик дини е'тигадынын тәфсилаты үзәриндә дајанмаға дәјмәз, лакин бунларын бә'зи хүсусијјәтләрини гејд етмәк лазымдыр. Чәнуби Әрәбистанда («әтрнијјат елкәсиндә») аллаһлара сәчдә едилән јерләрин меһрабларында онларын шәрәфинә әтирләр јандырылырды. Јунан әлифбасынын әлавә һәрфләри һәлә бир јана дурсун, јунанларын Аполлон, Һермес вә *Латона* аллаһларыны (јунанча — *Лето*, әрәбчә — *Лат*) бухур тачирләри васитәси илә чәнуби әрәбләрдән әхз етдикләрини күман етмәк һеч дә мүмкүн олмајан бир шеј дејилдир.

Чәнубдакы әрәбләрин дини е'тигадлары һаггында мөвчуд олан мә'лумат, демәк олар, тамамилә китабәләрдән әлдә едилмишдир. Шимал-гәрбдәки әрәбләрин дини е'тигадларыны исә јалныз китабәләр дејил, бә'зи мүсәлман мүәллифләринин әсәрләри дә (доғрудур, бир гәдәр шүбһәли әсәрләри) көстәрир. Мәсәлән, Һичазда вә Нәчддә динин әсас чәһәти бетилләрә (сами дилләриндә «аллаһын еви, мәнзили» мә'насында ишләдилән «бејт-әл» сөзүндәндир. Мүгајисә ет: Варлыг, **28**,18—19; Левит—**26**,1; Әдәдләр,**33**,52)[8] пәрәстишдән ибарәтдир; менкир[9]дашлары кими дик гојулмуш дашлара белә (әрәбчә «нүсуб») дејилир. Бетилләрә пәрәстиш едәнләр вахташыры, еһтимал ки, јазда вә пајызда мәрасимләр дүзәлдиб бетил әтрафында дөврә вурур вә она сүртүнүрдүләр ки, дашын ичиндәки гүввәнин бир һиссәси онлара кечсин. Бу чүр ики даш Мәккә мә'бәдинин мүгәддәс һасары ичиндә индијәдәк галыр; бу ики дашдан бири әрәбчә «гара даш» мә'насына кәлән «һәчәри әсвәд», о бири дә «Мәгами Ибраһим» дашыдыр. «Нә аиләви пәрәстишдән, нә дә ев аллаһларындан данышмаг артыгдыр. Һичрәтдән әввәлки әрәбләр динин анчаг ичтимаи формаларыны танырдылар, чүнки онун чох надир тәзаһүрләри әрәбләрин сәтһи дини дујғусуну тамамилә тә'мин едирди» (Ламменс). Чох вахт бетилләрә гоша-гоша раст кәлмәк олур (мәсәлән, Исаф-Наилә, Лат-Узза) ки, бу да дуализм әламәтидир; сонралар ислам дини өзүнүн ән сәрт монотеизмини бу дуализмә гаршы гојачагдыр. Мүәјјән јердә гојулуб даим

---

[8]Бурада јарымгара шрифт илә дүзүлмүш рәгәмләр Төвратын (Библијанын) мүхтәлиф адлы китаб фәсилләринин, ачыг рәнкли рәгәмләр исә бу фәсилләрин ајәләрини көстәрир.

[9]*Менкир* - дик гојулмуш узунсов вә јонулмамыш дашлара дејилир.

орада дуран бетилләрдән башга, јери дәјишдирилән сәјја
бетилләр дә варды. Сәјјар бетилләр гәбиләнин кетдији ј
рә апарылыр вә вурушма заманы, гәдим јунанларын Пал
лади илаһәси кими, гәбиләни горујан мүдафиәчи ролун
ојнајырды; јенә дә һәмин китабә мәтнләриндә дејилдијин
көрә әрәбләр арасында мүгәддәс сајылан дәвәнин белинд
бир кәҹавә дүзәлдиб бетили бу кәҹавә ичиндә кәздирирд
ләр; каһинләр вә хүсусилә кәләчәји хәбәр верән јәһуди г
дынларынын, демәк олар, еіни олан гадын каһинләр бу к
ҹавәнин әтрафында тәбил чалыр вә учадан «сәҹ» охуј
овсунчулуг едирдиләр; «сәҹ»—өлчүлмүш вәзни, кәскин
сүр'әтли аһәнки олан гафијәли ибарәләрә дејилир ки, д
ланыг нахышлар кими һөрүлүб тохунмуш бир јығын о
сундур» (Ламменс). Сонралар исламдини, бу чүр «сә
охумағын вә сачлары дағылыб далғаланан гадынларын
чүр «тәбил чалмаларынын әлејһинә чыхачагдыр: Мәһә
мәд «сәҹ» охумағы шејтан дили һесаб едиб ислејәчә
Мәккәјә, зијарәтә кетмәкдән [һәччдән] башга бир ди
ајинә, һеч бир руһанилијә иҹазә вермәјәчәк, гадынлар
азадлығыны мәһдуд едәҹәкдир.

Бетилләрә пәрәстишлә јанашы, өлүләрә, хүсусән у
бабалара пәрәстиш дә вар иди. Һеч бир вахт бәдәви әр
бир гәбрин үстүнү өртән галаға бир парча даш вә ја б
будаг әлавә етмәдән бу гәбрин јанындан өтүб кечмәзди [
гәбиләсиндән узагда (гүрбәтдә) өлмәкдән даһа бөј
бәдбәхтлик јох иди]. Бу адәт индијә гәдәр давам еди
Адәтән бир өлү басдырылдығы заман гурбан кәсилирд
Гурбан кәсиләчәк дәвәнин вәтәрләри кәсилдикдән сон
ону гәбрин үстүндә гојурдулар ки, орада ҹаны чыхыб ө
сүн. Гәссанләр һәтта христианлығы гәбул едәндән сон
да бу адәтдән әл чәкмәмишдиләр. Белә бир факт, бүт
рәстлик галыгларынын, хүсусән, Әмәви (Бәни Үмәј
хәлифәләри заманында јашадығынын парлаг субуту о
биләр; одур ки, һәмин хәлифәләрин мә'минлији шүб
ојандырыб, она тез-тез һүҹумлар едилирд

Бәдәви әрәбләр руһун өлмәзлијинә инанырдыларм
Белә көрүнүр ки, ҹәнубдакы әрәбләрин дини дујғула
шималдакыларын дини дујғуларындан хејли гүввәт
иди. Буна бахмајараг, шималдакы әрәбләр белә күм
едирдиләр ки, өлүм руһун дәрһал бәдәндән ајрылмасы
сәбәб олмур. Онунла белә тәсвир едирдиләр ки, ө
«өз гаранлыг мәскәниндә ширин-ширин јатыб бир мүд
әрзиндә јарымшүурлу вәзијјәтдә галыр... Гадынлар өлүн

үстүндә гулагбатыран сәслә ағлајыб охшамагла, өз өлүм габығындан мүмкүн гәдәр тез чыхыб азад олмаға чәһд едән руһу бәдәндә, санки тутуб сахламаг истәјирләр. Кишиләр исә онлара сөз верирләр ки, интигамы кечикдирмәјәчәкләр» (Ламменс).

Һәгигәтән Әрәбистанда мүһарибә вәзијјәти арасы кәсилмәдән давам едирди вә бүтпәрәст бәдәвиләр ган интигамыны (сә'р) өзләри үчүн дини бир борч һесаб едирдиләр. Ган интигамы «һичрәтдән әввәл әрәбләрин мискин дини вә әхлаги һәјатына гида верән чох чүз'и мәфһумлар мәчмусунда (динүләрәб)» мүһүм рол ојнајырды. Ган интигамында һәјати бир принсип варды: бу интигам, инсанын анадангәлмә кор-коранә инстинктини тә'мин етмәк үчүн дејил, чәмијјәтин әсас ваһидини тәшкил едән аиләјә вурулан зәрәрин әвәзини чыхмаг үчүн дини дујғунун вердији әмрә көрә алынырды. Ислам дини, јени дөврүн дуели гәдәр гәти олан бу дини интигам борчуну нәһајәт гәбул етмәздән бир аз әввәл бу динин, төкүлән ган мүгабилиндә ганбаһасы (дијәт) алмаг һүгуғу бу интигам борчу илә гаршы-гаршыја чыхарылачагдыр. Гурандакы бу ганбаһасы мәсәләси, гәдим самиләрин гисас алмаг кими мүгәддәс һүгугунун мүлајим шәклиндән башга бир шеј дејилдир.

Беләликлә, ислам дининдән әввәлки бәдәви әрәбләрин шүурунун әсасыны нәсил руһу вә ја, даһа дүрүст десәк, аилә дини тәшкил едирди; аилә дини елә бир дујғу иди ки, һилмә, јә'ни ағыл вә әхлаг әсасында һәрәкәт едән инсанын һалына әкс олараг «кобудлуг» вә һәтта «вәһшилик» мә'насына кәлән чаһилијјәт һалыны әмәлә кәтирмиш бүтүн тәмајүлләр бу дујғудан доғурду. Бүтпәрәст бәдәвинин өзүнә көрә әхлаг мәфһуму варды, лакин бу мәфһум ејни заманда һәм чәсарәтдән, һәм дә алиҹәнаблыгдан ибарәт олан мүрүввәт (wirtus) формасында иди; чәсарәт өз гәбиләсини мүдафиә етмәк үчүн иди; аличәнаблыг дүшмән һаггында (ганлылыг интигамы мүстәсна олмагла) көстәрилирди; онлар чох гонагпәрәст идиләр (инсаны, јемәк вә шәраба гонаг едирдиләр) вә гонаг галмасыны онлардан хаһиш едәнләрә тохунмурдулар; нәһајәт, онлар вердикләри сөзүн үстүндә сәдагәтлә дурурдулар, лакин бурасыны да демәк лазымдыр ки, бәдәвиләрин бә'зи мәнзумәләриндән бизә мә'лумдур ки, онларын бу хасијјәти өз борчуну өдәмәз бир борчлу олмаларына мане олмурду. Лакин чох вахт

ачлыг «кәртәнкәлә вә чәјирткә» јејән бәдәви әрәбләр рәһмсизлијә вадар едирди. Онлар «артыг ағыз» һеса етдикләри гыз ушагларыны дири-дири торпаға басды рырдылар (лакин, тәхминән јүз ил бундан әввәл Чинл императорун вердији фәрманлара бахмајараг, гы ушагларыны јенә дә ачлыг үзүндән суја атыб боғмур дуларды?).

Биз чаһилијјәт дөврү һаггындакы мә'луматы башлы ча олараг мәнзумәләрдән әлдә едирик. Бәли, әрә әдәбијјатынын баниси мәһз бу көчәри бәдәвиләр олмуш дур. Ҹәнубдакы диалектләр тамамилә јох олуб арада галхдығы һалда, шималдакы диалектләр елә бир ди догурду ки, бу дил Гуранын дили олду вә латын дил Гәрбдә нә кими рол ојнадыса, бу дилә дә бүтүн исла дини өлкәләриндә ејни ролу ојнамаг гисмәт олду. Б әрәб дили өз нормал инкишафы просесиндә өзүнү һә шејдән әввәл әдәби әсәрләрдә көстәрди; бу әсәрлә догру олдуглары дәрәчәдә бизә бәдәвиләрин ичтимаи һәјаты һаггында мә'лумат верир. Бундан башга «мәһ шаирләр ислам дининдән әввәлки дөврүн көчәриләри елә һәкиманә кәламлар ирс гојмушлар ки, бунлар д демәк олар, мүгәддәс китабә мәтни әһәмијјәтинә мали олмуш вә көчәриләр үчүн әхлаг вә дини е'тигад мәчә ләси хидмәтини көрмүшдү. Буна көрә дә шаирләрин әһ мијјәтини азалтмаг үчүн Мәһәммәдин әлиндә өз әса лары вар иди. Ахы Гуран бу чаһилијјәт дөврүн әхлаг вә илаһијјат мүәллимләринин јерини тутмаға ҹәһ едәҹәкдир. Гуран буна мүвәффәг олачагса да, бу и һеч дә зәһмәтсиз олмајачагдыр» (Ламменс). Бурасын да демәк лазымдыр ки, ирәлидә көрәҹәјимиз ким Мәһәммәд сәһра сакинләринә дејил, шәһәрлиләрә арх ланачагдыр. Көчәриләрин чохаллаһлылыг е'тигады әкс олараг, Мәһәммәдин тәкаллаһлылыг вә'зләри шәһә ләрдә сәсләнәҹәкдир. Ренанын[10] «сәһра инсаны монотеи едир» дүстурунун Әрәбистана гәтијјән тәтбиг еди билмәјәҹәјини көстәрмәк үчүн һәмин дүстуру бу мүнас бәтлә хатырлатмаға еһтијаҹ варды?

Јаделли тә'сирләр. VII әсрин әввәлләриндә бүтпәрә лик сәһрада һәлә галмышдыса да, әһалиси отураг ола

[10]Ренан Ернест [1823--1892]—франсыз шәргшүнасы вә динл тарихчисидир; «ариләрин» самиләрдән үстүнлүјүнү иддиа едән и чилик фикринин тәрәфдары вә мүдафиәчисидир.

Тиһамә харичдән кәлән һәртәрәфли тә'сир алтында иди. Шималда Ләхмиләр илә Гәссаниләр бу чәһәтдән васитәчи ролуну ојнајырдылар. Христиан вә јәһуди ичмалары гәдимдән Јәмәндә вә хүсусән Һичазда јерләшиб көк салмышдылар. Христиан ичмаларынын ән бөјүјү Нәчран ичмасы иди; јәһуди тачирләр вә хүсусән јәһуди әкинчиләр Хејбәр вә Јәсрибдә (сонракы Мәдинә шәһәриндә) фираванлыг ичиндә јашајырдылар. Бүтүн бу ичмалар Мәккә шәһәри илә әлагә сахлајырдылар; бу шәһәрин бөјүк әһәмијјәти варды, чүнки о, узун сүрән даими гураглыглар өлкәсиндә һәјатын әсас шәрти олан су чешмәсинин әтрафында салынмышды.

Мәккә шәһәриндә су чешмәсиндән (Зәмзәм гујусундан) башга Кә'бә адында мә'бәд дә варды; мүһүм карван јолу Мәккәдән кечирди. Бүтүн бу вәзијјәт нәтичәсиндә Мәккә шәһәри бөјүк бүтпәрәст јармаркаларынын дүзәлдилдији јер олмушду; һәм шәһәрлиләр, һәм дә бәдәвиләр басгынларын вә дүшмәнчилијин мүвәггәти олараг дајандырылдығы мүгәддәс дөврдә бу јармаркада бир јерә јығышырдылар. Башга бөјүк бир јармарка Указ адлы јердә дүзәлдилирди: «сәһра кими бомбош јерләр чанланырды, һәр ил дүзәлдилән тичарәт базары заманында тачирләр чадыр гуруб алвер едирдиләр, бәдәвиләр дә тәзәчә тәртиб едилән мәнзум әсәрләрини чыхыб охујурдулар» (Ламменс). Демәли, гәдим Јунаныстандакы бөјүк олимпија ојунларында олдуғу кими, бу јармаркаларда да ше'р мүсабигәләри (мүшаирәләр) олурду.

Мәккә јармаркасы кими Указ јармаркасы да бетилләрә пәрәстишлә әлагәдар иди. Указ бир рајонун тичарәт мәркәзи вә Таиф бу рајонун башлыча шәһәри иди. Бу шәһәр, Иран көрфәзиндән кәлән вә Нәчддән кечән карван јолунун гуртарачағындакы јүксәкликдә јерләширди. Лакин Таиф игтисади чәһәтдән Мәккә шәһәриндән кериндә галырды, чүнки Мәккәнин үстүнлүјү Суријаја вә дәнизә даһа јахын олмасында иди. Бундан башга VI әсрин сонунда Иран илә Бизанс арасында шиддәтли мүһарибәләр кедирди вә бу ики дүшмән бир-бирини зәифләтмәклә гејри-ихтијари олараг ислам дининин гәләбәсини һазырлајырдылар. Өн Асија јолларыны тачирләрин үзүнә бағлајан бу вурушмалар Палмира вә Һирәнин сүгутуну сүр'әтләндирди. Мәһз о заман бизанслылар иранлыларын габағыны чәтинликлә алыр-

дылар, иранлылар исә Јәмәндә өзләри үчүн јени-је
имканлар ахтарырдылар вә Узаг Шәргдән Аралыг дәни
һөвзәсинә кедән транзит тичарәт јолунун әлә кечирилмә
онлара бөјүк фајда вә'д едирди. Беләликлә, парфиј
лылар Фәрат чајындан кечән јолу өз әлләриндә ту
дуглары заман иранлылар Августун сијасәтини тәкра
едиб, Гырмызы дәниздән кечән әлагәләрини кенишләнди
мәјә чәһд едирдиләр. Ирәлидә көрәчәјик ки, сонрала
илк мүсәлман истилачылары (фатеһләри) Месопотам
јаја кирәчәкләри заман вәзијјәт тәрсинә дәјишиб Әрәби
танын зәрәринә олачагдыр. Лакин Аббаси хәлифәләри з
маныдакы дахили мүһарибәләр үзүндән Фәрат — Сур
ја јолу чәтинликлә кечилән бир јол олачагы вахт
Әрәбистан бунун әвәзини чыхардачагдыр.

Беләликлә биз көрүрүк ки, VII әсрин әввәлләрин
Һиндистан илә Иран, Бабил, Ефиопија, Сурија вә Фәл
тин арасындакы јолларын говшагында јерләшән Гә
Әрәбистанын алвер базарлары тамамилә тәрәгги етми
ди. Карванлар ән мүхтәлиф мал дашыјырды: Әрәби
тандан дәри, гијмәтли метал вә әтријјат, Африкад
гызыл гум вә фил диши, Суријадан парча, силаһ, тах
вә битки јағлары, Чиндән ипәк дашыјырды(Ефиопиј
дан кәтирдилән гара гул тичарәти һәлә бир јана дурсу
Һәтта гадынлар, мәсәлән, Мәһәммәдин биринчи арва
Хәдичә, Һичаза бөјүк сәрвәт кәтирән бу тичар
пул гојурдулар.

Тәкрардан горхмајыб дејәк: Мәһәммәд өз дини х
бәләри илә елә инсанлара мүрачиәт едәчәкдир ки, онл
вәһшиләр кими өзләрини кәнара чәкәрәк ајрылыгда
шамагдан чохдан әл чәкиб һәрби, сијаси, тичарәт вә ди
тә'сирләри өз үзәрләриндә һисс етмишдиләр. Ислам ди
нин һансы јолла мејдана кәлдијини даһа јахшы ба
дүшмәк үчүн дини тә'сирләр үзәриндә дајанмаг лазы
дыр. Шүһбәсиз ки, «Мәккә сәрмајә саһибләри илә ишб
адамлар бирләшмәсинин мәркәзи иди; онларын һамы
гүрејшиләрдән олуб һесабда вә иш бачармагда чох
һарәтли идиләр» (Велһаузен). Мәһәммәдин өзү, Гу
нын јазы дилиндә ашкар из бурахан тичарәт илә и
башлајачагдыр. Лакин гүрејшиләрлә јанашы олараг јә
диләр вә христианлар да тичарәт илә мәшгул олурдула
Бәс Һичазда онларын вәзијјәти нечә иди?

Јәһудиләр вә христианлар. Јәһудиләр арасында ич
маи бирлик христианларынкындан хејли мөһкәм и

Христианлар мүхтәлиф килсәләрә мәнсуб идиләр; бу килсәләр арасындакы рәгабәт онлары зәифләдир вә мүсәлман истилачылығы үчүн әлверишли зәмин һазырлајырды. Бунлар Иран вә Ефиопијадакы[11] ,Нестор килсәләри илә Ермәнистан килсәсиндән вә тәфригә ичиндә дидилиб парчаланан Мисир килсәсиндән ибарәт иди. Бундан башга Мәккә христианлары: бир мачәра ахтаранлар, көһнә шеј алвери едәнләр, шәраб сатанлар вә ади фәһләләр кими хырым-хырда адамлар иди. Мәккәдә көһнә аиләләрин евләри мә'бәдин әтрафында јерләшдији һалда, христианлар шәһәрин кәнар мәһәлләләриндә јашајырдылар; бир сөзлә, христианлар һәгиги ичма дүзәлтмәк габилијјәтиндә олмајан тәк-тәк адамлар иди.

Јәһудиләр исә, әксинә, христианларын дағыныг һалындан фәргли олараг, даим бирләшән, мүтәшәккил бир гүввә тә'сирини бағышлајырды. Онларын дининдә тәфригә вә тәригәтчилик јох иди, онларда дини рүтбәләр силсиләси вә дини ситајиш чидди шәкилдә низама салынмышды. Мәккәдә јәһудиләр дә шәһәрин кәнарларында јашајырдылар, лакин онларын Јәсрибдә торпағы вә сәрмајәси варды. Мәһәммәд Мәккәдән Јәсрибә көчдүјү заман јәһуди плутократијасына гаршы бу шәһәр әрәбләринин бәдхаһлығы, еһтимал ки, Мәһәммәдин Јәсрибдә гаршыланыб гәбул едилмәсиндә ифадә олуначагдыр. Бундан башга, елә бурадача демәк лазымдыр ки, Мәһәммәдин тәблиғ етдији дини нәзәријјәнин инкишафы үзәриндә белә бир вәзијјәтин изи вардыр: нә гәдәр ки, Мәһәммәд Мәккәдә јашајырды, сонралар Гурана дахил олан јәһуди-христиан әфсанәләри, јалныз зәиф чизкиләр шәклиндә тәсвир едилмишди. Мәдинәдә исә Мәһәммәд гүдрәтли јәһуди ичмасы илә әлагәјә киришдијинә көрә она аллаһын вәһјләри кәлдикчә бу әфсанәләрин сајы да артырды. Мәһз о заман Мәһәммәд Ибраһими (Шималдакы әрәбләрин улу бабасы олан Исмаилин атасыны) Кә'бәни вә Мәккәни зијарәт етмәк (һәчч) мәрасиминин баниси етмишдир. Бу әсас фикир, ислам динини доғурмуш фикирләрдән биридир, чүнки о, јени динин бүтпәрәстликдән вә јәһудиликдән һәгигәтән мүстәгил олмасыны бәргәрар етмишдир.

Гуранда Ибраһимин ады «һәниф» сифәти илә бирлик-

---

[11]Ефиоплар о заманларда олдуғу кими бу күнә гәдәр монофизит тәригәтинә мәнсубдурлар.

да бир нечә јердә чәкилир (мәсәлән,3,89; 6,79, 162)
Мәһәммәдин әввәлки дөврдән алынмыш «һәниф» сөз
көрүнүр, нә христианлыға, нә дә јәһудилијә е'тига
етмәјиб еһкам вә мәрасимдән даһа чох азад олан тә
аллаһлы али бир динә е'тигад етмәјә сә'ј көстәрән инсан
лар һаггында ишләдилирди. Мәһәммәд јәһудилик вә хрис
тианлығы бир-бириндән ајдын бир шәкилдә ајырмырды
о, аллаһдан кәлмиш вәһј китаблары олан бу ики дини
һәр икисинә һөрмәт бәсләјирди. Сонралар Мәһәммәд тә
аллаһлы динә, јә'ни бүтүн башга динләри јалныз өз
нүн мүхтәлиф нөвләри һесаб едән әсас вә әзәли дин
кәлиб чатмаг үчүн јәһудилији дә, христианлығы да ачы
дан-ачыға бир тәрәфә атачагдыр. Әсрарәнкиз һәнифләр
һәгигәтән Мәһәммәдин сәләфләри һесаб етмәк лазым
дырса[12] онларын дини арзулары тәкаллаһлы диндә гәт
шәкилдә ифадә едилмишдир.

Мәһәммәд. Ушаглығы вә кәнчлији. Мәһәммәд Мәккәд
гызғын тичарәт вә банклардакы һәјәчанын диндар адам
ларын тутгун дини хәјалларыны боғуб пуч едә билмәдиј
бу шәһәрдә, сон дәрәчә чанлы вә рәнкарәнк шәраитд
анадан олмушдур. Бу һадисә 570 вә 580-чи илләр арасын
да (Мәһәммәдин анадан олмасынын бир ән'әнә олара
гәбул едилән тәхмини тарихи) баш вермишдир. Ону
тәрчүмеји-һаллары, Гуранда вә VII әсрин сонунда әрә
тарихчиләринин јазмаға башладығы сирә дејилән көчүр
мә әсәрдә сәпәләнмиш һалда верилән гарышыг ишарәләр
әсасланыр. Демәк олар ки, әфсанәви сирә әсәри Мә
һәммәдин шәхсијјәтини гисмән дәјишдирмишдир; пеј
ғәмбәрин өзү ән ади инсан олдуғуну дәфәләрлә деми
олса да, сирә әсәри онун тәрчүмеји-һалына елә гејри-тә
биилик үнсүрләри әлавә етмишдир ки, бу тәрчүмеји-һа
Муса вә Исанын тәрчүмеји-һаллары илә мүгајисә един
биләр. Беләликлә, Мәһәммәд өз нөгсанларыны һамыда
әввәл бојнуна алдығына бахмајараг ән мүкәммәл би
инсан нүмунәси олмушдур. Бир нечә ил бундан әввә
шәргшүнаслар сирә әсәрини тәнгиди чәһәтдән көздә
кечирмәјә башламышлар. Орада әсас е'тибары ил
дејиләнләр будур.

Мәһәммәд ушаглыг илләриндә хошбәхт олмамышды

---

[12]Шүһбәсиз ки, һәнифләрин нәзәријјәси ислам динициән әввәл олу
бу динә тә'сир көстәрмишдир. Гуранын рәһман сурәләри дејилә
бә'зи Мәккә сурәләри бунун үчүн сүбут ола билә

о өз атасы Абдулланы һеч көрмәмишди; алты јашында онун анасы Аминә, уч-дөрд ил бундан сонра да бабасы Әбдүлмүтәллиб өлмүшдү. Онда Мәһәммәдин әмиси Әбуталиб ону јанына алмышды. Мәһәммәдин бөјүдүјү аилә Мәккә күбарларына, он нәслә бөлүнән гүрејш гәбиләсинә мәнсуб иди. Бу гәбиләнин мәншәји һеч мә'лум дејилдир. Әфсанәјә аз-чох јахын олан бир рәвајәтә көрә, Мәккә шәһәри әввәлләрдә Чүрһүм гәбиләси тәрәфиндән тутулмушду, чәнубдакы гәбиләләрин мүһачирәти заманында исә Хүзаә гәбиләси Мәккә әразисиндә дајаныб галмыш вә бир нечә ил сонра чүрһүмиләри арадан сыхышдырыб чыхартмышды. Мәккә шәһәри әтрафында көчәри һәјат сүрүб өз дәвәләрини кирајә верән вә карванлара бәләдчилик едиб онлары өтүрән, бир аз да чобанлыг вә гулдурлугла мәшғул олан гүрејшиләр елә бу заман ортаја чыхдылар.

Гүрејшиләрдән Гусај өз гәбиләсинин дағыныг һиссәләрини бирләшдириб, шәһәрдә мөһкәм көк салды. О өз сәләфләри заманында тәнәззүлдә олан ситајиши јенидән бәрпа едиб әсил конститусија е'лан етди вә мә'бәдин гоншулуғунда тикилмиш бир бинада (әрәбчә «јығынчаг еви» мә'насына кәлән «дарүннәдвә»дә) һөкумәтин даими јерини мүәјјәнләшдирди. Шәргшүнас Қаетани[13] тамамилә һаглы олараг, Гусајын ојнадығы ролу Тезејин вә ја Ромулун ојнадыгы рол илә мүгајисә едир. Гусај гүрејшиләрин имтијазыны вә сәрвәтләринин әсасыны тәшкил едән вәзифәләри јеринә јетирәрәк, зијарәтә кәләнләрә рәһбәрлик едирди, онларын әрзаг мәсәләси илә мәшғул олурду, һәрби бајрағы мүһафизә вә һәрби сәфәрләрдә командалыг едирди. Гусајын бөјүк оғлу Әбдүддарын јерини кичик оглу Әбд Мәнаф тутмушду. Әбд Мәнафын дөрд оглу варды; бунларын ән бөјүјү Әбд Шәмсдир ки, онун Үмәјјә адында бир оғлу Әмәви хәлифәләринин улу бабасыдыр; икинчи оғлу Һашим исә Мәһәммәд пејғәмбәрин улу бабасы олмушдур.

Бир јығын әфсанә вә рәвајәтдән әлдә едилә биләчәк

[13] Қаетани, Леоне [1869—1935] —италјан исламшүнасы олуб, «Шәрг тарихи хүласәси» вә «Ислам салнамәләри» адлы әсәрләрин мүәллифидир. Әрәбистанда иглим шәраитинин дәјишилмәси үзүндән сами халгларынын бурадан мүһачирәтләринин ардычыллыг нәзәријјәсини һазырламышдыр. Онун фикринчә сами мүһачирәтләринин сон далгасыны, ислам дини бајрағы алтында өз догма јарымадаларындан мүһачирәт едән әрәбләр тәшкил едир.

әсас фактлар беләдир. Демәли, Мәһәммәд өзүнүн нәсил шәҹәрәси ҹәһәтдән Мәккә шәһәрнинин баниси илә әлагәдар иди. Мәһәммәд бу гәдәр әсил-нәҹабәтли бир нәсилдән олмасына бахмајараг кәнҹлијиндә өз әмәји илә јашамышдыр ки, бу барәдә Гуранда беле бир ишарә вар: «Мәкәр о (аллаһ) сәни јетим һалында тапыб сәнә сығынаҹаг вермәдми? Мәкәр о сәни азмыш бир һалда тапыб дүз јола чыхартмадымы? О сәни јохсул һалда тапыб варлы етди» (93,5—7).

Һашимин нәвә-нәтиҹәләри јохсул иди, буна көрә дә Мәккәдә Үмәјјәнин нәвә-нәтиҹәләри ағалыг едирдиләр. Чох еһтимал ки, Мәһәммәд узун илләр боју карванларын јанынча кедиб бунлары өтүрәндән сонра чох јахшы шөһрәт газаныр вә ола билсин, бу шөһрәти сајәсиндә бир тиҹарәт фирмасыны идарә едән Хәдиҹә адында бир дул (вә ја әриндән бошанмыш) гадынын јанында гуллуға кирир. Хәдиҹәнин тапшырығы илә сәфәрләрә чыхан Мәһәммәд Сурријада бир христиан раһибинә раст кәлир. Мәһәммәдин раһибләрлә (Серкеј, Бәһира, Нестор илә) сөһбәтләр етдијини көстәрән мүсәлман рәвајәтләри аз дејилдир. Бу әфсанәләрлә мүсәлманлар чалышыб көстәрмәк истәјирдиләр ки, христианлар Мәһәммәдин пејғәмбәрлик маһијјәтини тез дујуб баша дүшмүшдүләр. Лакин Гуранда шүһбәсиз, христиан тә'сириндән чох јә'һуди тә'сири даһа ајдын көрүнүр.

Лакин бу рәвајәтләрин әрәб тарихчиләринин нағыл етдији шәкилдә кор-коранә гәбул етмәјиб, бу јахынларда Андре Торун мүәјјәнләшдирдији гәрибә охшарлыглары бурада гејд етмәк лазымдыр; чунки Гуранын бир чох јерләри Гәдим Сурија дини мәтнләрини хатырладыр. Бундан әлавә гуранда ән гәдим дөврә аид олуб ахирәтдән бәһс едилән ајәләр шәрги христиан килсәсинин мәһшур хадимләриндән мүгәддәс Јефремин дини хүтбәләринин бә'зи јерләринә гәрибә охшајыр; бунлары өз гызгын еһтирасына көрә Јеремијанын дини хүтбәләри илә мүгајисә едирдиләр (бах: Gaydefroy Demombunes Rerye de 'Lisicoire des religions, 1927). Дикәр тәрәфдән, Гуранда бәһс едилән сабиләрин тә'сиринә самаријалыларын мүмкүн олан тә'сирини дә әлавә етмәк лазымдыр (бах: El, art «Samaretains»).[14]

---

[14]«Ислам енсиклопедијасы». («Encyclopedie de l'slam»)—ислам дининин јајылдығы өлкәләрин вә бу динә е'тигад едиб инанан халгла

Демәли, еһтимал вар ки, Мәһәммәдин бу вә ја башга бир раһиб илә етдији сөһбәтләр ону ахирәт дүнјасынын сирри үзәриндә дүшүнмәјә мәчбур етмишдир. Лакин Мәһәммәдин 25 јашында икән өзүндән чох бөјүк олан Хәдичә илә евләнмәси бу вәһји кечикдирди. Бу евләнмә бир чох чәһәтдән әһәмијјәтли бир һадисә иди: Мәһәммәд өзүнүн илк вәһјләриндән сарсылмыш бир һалда олачағы заман Хәдичә она инаначагдыр; Мәһәммәд мүбаризәјә башладығы заман Хәдичәнин пулу она көмәк едәчәкдир. Буна көрә дә демәк олар ки, ислам材 дининин илк инкишаф мәрһәләсиндә Хәдичәнин тә'сири гәти олмушдур. Нәһајәт, Мәһәммәдин Хәдичәдән олуб тез-тез хәстәләнән вә һәмишә гәмкин вә мә'јус олан гызы Фатимә пејғәмбәрин нәслини јашадыб давам етдирән јеканә өвладыдыр, чүнки Фатимә Әлинин арвады олдуғуна көрә пејғәмбәрин сајсыз-һесабсыз нәвә-нәтичәләринин (Һәсәнин өвлады шәрифләрин вә Һүсејнин өвлады сејидләрин) улу анасы олмушдур. Нә гәдәр ки, Хәдичә сағ иди, Мәһәммәд башга арвад алмамышды; бу да онун нәзәриндә Хәдичәнин нә гәдәр нүфузлу олдуғуну сүбут едир.

Мәһәммәд. Вәһј вә илк пејғәмбәрликләр. Мәһәммәдин аилә хошбәхтлији ону дини мәшғулијјәтләриндән ајырмырды. Онун Мәккәдә олдуғу вә тичарәт ишләри илә әлагәдар олараг, сәфәрә чыхдығы заман дини мәсәләләрлә нә гәдәр тез-тез мәшғул олдуғу мә'лум дејилдир. Рәвајәтә инансаг, Мәһәммәд һәмишә Мәккә шәһәринин әтрафында бир мағараја чәкилиб кедәрмиш. Онда бу адәт ја өз-өзлүјүнә, ја да бир кушәјә чәкилиб инсанлардан узаглашан заһидләрин тә'сири алтында әмәлә кәлмишди. Һәр һалда Мәһәммәд бир нечә ил руһи һәјәчан кечирдикдән сонра бир сәс ешидир вә әввәлчә белә куман едир ки, бу сәс бир чин сәсидир. Лакин бу сәс кетдикчә ајдынлашыр вә Мәһәммәд өз арвады Хәдичәнин көмәји илә јаваш-јаваш тәскинлик тапыр.

Бәс бу илк вәһјләрин маһијјәти нә иди? Гуранын ән гәдим вә ејни заманда ән көзәл сурәләри әсасында бу вәһјләр һаггында бир тәсәввүр әлдә едилә биләр. Бә'зи

рын чоғрафијасы, тарихи, әдәбијјаты вә динләри һаггында мә'лумат верән хүсуси нәшријјатдыр (Лејден, 1908—1934, ч, I—IV вә әлавәси). Ејни заманда һәм алманча, һәм инкилисчә, һәм дә франсызча нәшр едилирди. 1954-чү илдә икинчи нәшри ајры-ајры бурахылыш шәклиндә чап олунмаға башламышдыр. 1961-чи ил үчүн I чилди чапдан чыхмышдыр (ирәлидә ихтисар едилмиш ады *EI*-дир).

ајәләри охујанда тәсәввүр едирсән ки, бунлар кечә вахты јазылмышдыр (хүсусән **73** вә **74**-чү сурәләр). Бу мәтн-ләрдә Мәһәммәд сөзүн там мә'насы илә аллаһ тәрәфин-дән көндәрилмиш бир елчи дејилдир: аллаһ ону өз өјүд-нәсиһәтләринин мүһафизи сечмишдир; Мәһәммәд бу өјүд-нәсиһәтләри аллаһдан јалныз мәләкләр васитәси илә алыр; әввәлчә онун көзүнә көрүнән мәләк Исрафилдир, сонра исә баш мәләк Чәбраил онун көзүнә көрүнүр (Гуран, **53**, 9—11; **81**, 19—21). Јалныз сонралар Гуранда Мәһәммәд «хәбәрдарлыг едиб чәкиндирән» (мүнзир) вә «елчи» (рәсул) ады илә гејд олунур.

Башга бир ајәдән белә мә'лум олур ки, Мәһәммәд өзүнә аллаһдан назил олан (көјдән кәлән) вәһјләр һаг-гында өз јахын адамларына хәбәр вермәјә тәләсмирди (Гуран, **10**, **17**). Нәһајәт, Мәһәммәд көјдән алдығы әмрә әмәл едәрәк, өзүнә назил олмуш вәһјләри тәблиғ етмәк гәрарына кәлир (Гуран, **96**). О, бүтпәрәстләрин чохал-лаһлы дин е'тигадына гаршы чыхыб, аллаһын тәклијини е'лан едир. Бундан башга Мәһәммәд јер үзүндәки не'-мәтләри чох севән муасирләринә хәбәрдарлыг едиб бил-дирир ки, инсанлар өләндән сонра јенә дә дирнләчәк-ләр вә бундан сонра чох дәһшәтли чәза күнү олачаг-дыр (Гуран, **96**, 8; **102**; **92**, 14 — 18).

Бу дәһшәтли чәза күнү һаггында ајдын тәсәввүр верилмир; мә'лум олмур ки, бу чәза күнү дүнјанын ахы-ры шәклиндәми олачаг (бир вахт кәләчәк ки, бу бел-лабүд олмајачаг), јохса бу чәза гәдимдәки әфсанәви әрәб вә ја јәһуди халгларыны мәһв едән фәлакәтә бәнзәр бир шејдир. Бәс бу чәзадан хилас олуб бир ничат јолу тапмаг үчүн нә лазымдыр? «Онлара нәсиһәт едилмиш-дир ки, анчаг аллаһа баш әјиб сәчдә етсинләр, сәмимиј-јәт вә сә'ј илә онун гуллуғунда олсунлар, намаз гыл-сынлар, зәкат версинләр» (Гуран, **98**, **4**); «Ким ки, әли ачыгдыр вә аллаһдан горхур... асанлыға чатмағын аса-н јолуну онун үзүнә ачачагыг» (**92**, 5 — 7). Гуранда әбәди хошбәхтлик (**88**), мүртәдләри көзләјән әзаб-әзијјәтә әкс олараг, чох еһтијатла тәсвир олунмушдур.

Бу сосиалист тәмајүллү пејғәмбәрлик Мәккәнин јал-ныз варлы тачирләрини дејил, верилән гурбан вә нәзир-ләр, һабелә зијарәтә кәлән зәвварлар һесабына јаша-јыб Кә'бәдә гуллуг едән бир чох адамы да Мәһәммәдин әлејһинә галдырмалы иди. Бундан әлавә Мәһәммәд өз фикрини аһәнкли, кәсик-кәсик вәзни олан гыса ибарәлә

шәклиндә ифадә едирди. Бу ајәләр гејбдән хәбәр верән бүтпәрәст каһинләрин сәҹ'ини, тамамилә олмаса да, мүәјјән дәрәҹәдә хатырладырды; одур ки, Мәһәммәдин мүасирләри ону дәрһал бүтпәрәст каһинләринә бәнзәтмишдиләр. Гуранын бир чох ајәләри (мәсәлән, 81, 22 вә 69, 41) бу иттиһамлара ҹавабдан ибарәтдир.

Рәвајәтә көрә, Хәдиҹәдән сонра биринҹи олараг Мәһәммәдә иман кәтириб инанан адам пејғәмбәрин әмиси Әбуталибин оғлу Әли олмушдур. Лакин Әлинин кәнҹлији онун дөнүб мүсәлман олмасынын гијмәтини азалдырды. Адлы-санлы таҹир олуб Мәһәммәдә һеч бир васитә илә сарсыдыла билмәјән бир мәһәббәт бәсләјән Әбубәкрин дөнүб мүсәлман олмасы чох бөјүк рол ојнады. Бундан әлавә Мәһәммәдин оғуллуға көтүрдүјү Зејд (онун ады Волтер тәрәфиндән «сејид» шәклиндә дәјишдирилиб франсыз дилинә кечмишдир) пејғәмбәр үчүн чох е'тибарлы дајаг олду. Лакин Мәһәммәд мәнсуб олдуғу аилә үзвләриндән башга, гүрејшиләрин дүшмәнчилији нәтиҹәсиндә дини е'тигады сарсылмыш хырым-хырда адамлары өз әтрафында топламышды. Дөнүб мүсәлман олан бу талесиз адамлар Мәһәммәдин мәсләһәти илә көчүб Ефиопијаја кетмишдиләр вә орада негус бу көчәриләрин даһа јахшы күнләр кәлиб чатанадәк өлкәдә мәскән салмаларына иҹазә вермишди. Сонралар ислам дининин талеји үзәриндә бөјүк тә'сир көстәрмиш, сон дәрәҹә зирәк вә чалышган Өмәрин бирдән-бирә дөнүб мүсәлман олмасы, гүрејшиләр илә јени дин тәрәфдарлары арасында гәти бир тәфригә әмәлә кәлмәсинә мане олмады. Бу бәдбәхтликләрә үстәлик Хәдиҹә вә Әбуталиб өлдүләр. Өз аиләси вә (даһа писи) өз гәбиләси тәрәфиндән тәрк едилән Мәһәммәд әввәлҹә Таифдә көмәк ахтарыб тапмаг истәди, лакин орадан говулду. Мәһәммәд јалныз гүрејшиләрдән бир нәфәрин һимајәси сајәсиндә Мәккә шәһәринә гајытмаг имканыны әлдә едә билди.

Һиҹрәт. Мәһз о заман Мәһәммәд Јәсрибдән (Мәдинәдән) кәлмиш таҹирләрә раст кәлди. Бу таҹирләр јәһудиләрлә јахын әлагә сахладыгларына көрә һеч өзләри дә һисс етмәдән тәкаллаһлылығы гәбул етмәјә артыг һазыр вәзијјәтдә идиләр; онларын Мәккә әһалисинә гаршы дүшмәнчилији исә онлары Мәһәммәдин тәрәфини сахламаға мәҹбур едирди. 610-ҹу илә 620-ҹи ил арасында Мәдинә әһалисиндән бир нечә нәфәр тәнһа бир јердә Мәһәммәд илә көрүшүб она сәдагәтлә тәрәфдар ола-

чагларына анд ичдиләр (она беј'әт етдиләр); бу бир нечә нәфәр мәдинәлијә сонралар әнсар («көмәкчиләр») ады верилди. Беләликлә, Мәһәммәд ејни заманда һәм дини, һәм дә сијаси бир партијанын башчысы олду. Рәвајәтә көрә Мәһәммәдин әмиси вә аббаси хәлифәләринин улу бабасы Аббас бу көрүшдә әсас рол ојнамышдыр. Сонра бу андичмә мәрасими тәкрар едилди. Мәдинәлиләрә күвәниб е'тибар едән Мәһәммәд өзү илә бирликдә Мәккәдә галмыш шакирдләриндән бир нечә нәфәри она беј'әт едәнләрин далынча көндәрди. Өзү исә Мәдинәјә ахырынчы олараг көчдү вә онун бу кедиши, адәтән күман едилдији гәдәр дә фачиәли олмады. Сонралар гәрарлашдырылдығына көрә Мәһәммәдин Мәккәдән Мәдинәјә көчмәси (һичрәт) күнү, даһа доғрусу, кечәси, јә'ни 622-чи ил ијул ајынын 26-сы мүсәлман тарихинин башланғычы олду. Бу һичрәт «гачмаг» дејил, «көчмәк» иди. Јени динә иман кәтириб Мәһәммәддән әввәл Мәдинәјә кедән мәккәлиләр мүһачир («көчән») сајылдылар. Беләликлә, Мәһәммәд үчүн әзијјәтли дөвр битмиш олду.

Мәһәммәд Мәдинәдә. О замана гәдәр Мәһәммәд вә онун тәрәфдарлары мүдафиә тактикасыны јеридирдиләр. Лакин бир аз сонра онлар һүчума кечдиләр. «Вурушун о адамларла ки, аллаһа инанмырлар... та о вахта гәдәр ки, онлар тагәтдән дүшүб итаәт етсинләр, өз чанларыны хилас етмәк үчүн чизјә версинләр» (**9**, 29). Бу Гуран ајәси, бир аз сонра Мәккә илә Мәдинә арасында башлајачаг мүһарибәнин дини вә демәк олар, ејни дәрәчәдә игтисади характерини ачыб ашкара чыхардыр.

Лакин гаршыда дуран биринчи вәзифә Мәдинә әһалисинин бүтүн мүхтәлиф үнсүрләрини: јерли әрәб вә јәһудиләри, Мәккәдән кәлмиш мүһачирләри вә мәдинәли әнсарлары бирләшдирмәк зәрурәтиндән ибарәт иди. Мәдинә шәһәринин ики әсас гәбиләси: әвс вә хәзрәч гәбиләләри арасында көһнәдән рәгабәт варды. Мәһәммәдин дини руһу гәдәр парлаг олан сијаси агыл вә зәкасы өзүнү чох гијмәтли бир вәсигәдә (чүнки бу вәсигә һәгиги вәсигәдир), јә'ни мүсәлман ичмасынын низамнамәсиндә көстәрди. Низамнамәдә дејилир ки, бундан сонра мүһачирләрлә әнсарлар ваһид бир ичма тәшкил едирләр вә јәһудиләрлә бүтпәрәстләр дә бу ичмаја дахил олуб өз динләрини мүһафизә едирләр.

Беләликлә, Мәдинәдә ајры-ајры нәсилләр галмады, зиддијјәтли мәнафе арадан галхыб јох олду вә бунун

əвəзиндə өз шəһərини мүдафиə етмəјə вə бүтүн мүбаһисəли мəсəлəлəрдə аллаһа вə онун елчиси Мəһəммəдə мүрачиəт етмəјə һазыр олан ваһид халг əмəлə кəлди. Гэдимдəн галма сигəгардашлыг адəтинə əсасланан вə Мəккəдəн кəлмиш мүһачирлəр илə Мəдинə шəһəринин мүсəлман олан вə олмајан, əһалисини бөлүнмəз бир там һалында бирлəшдирəн бу һадисəнин əһəмиjјəтини ајрыча гејд етмəјə еһтијач јохдур. «Чох еһтимал ки, Мəһəммəд өз һəмвəтəнлəри арасында биринчи олараг дини гардашлығы ган бирлији бағлары үзəриндə дејил, башга бир əсас үзəриндə гурмаға сə'ј етмиш, лакин бу принсипин вердији бүтүн имканлардан истифадə едə билмəмишдир. Чаһаншүмул бир дин олараг ислам дининин əсас фикирлəри јалныз хилафəт заманында əмəлə кəлди» (Ламменс).

Белəликлə, Мəһəммəд көзлəнилəн етник əдавəтин гаршысыны алараг, дин ганунларыны јаратмаг јолунда əмəк сəрф етмəјə давам едə билəрди. Бир тəрəфдəн, бүтпəрəстлик адəтлəрини мүмкүн гəдəр арадан галдырмаг лазым иди (ирəлидə көрəчəјик ки, Мəһəммəд бу адəтлəрдəн бир чохуну, башлыча олараг зијарəтə кəлəн зəвварлар үчүн сахлајыб мүһафизə етмəјə мəчбур олду); дикəр тəрəфдəн исə Мəһəммəд јени дини ајинлəрини тəртиб едиб дүзəлтмəли иди. Белəликлə, дəстəмаз алмаг, əзан вермəк, намаз гылмаг вə оруч тутмаг гајдалары бир-биринин далынча аддым-аддым мүəјјəн едилиб бəргəрар олду. Биринчи мəсчид Мəһəммəдин Мəдинəјə кəлмəсиндəн бир аз сонра тикилди.

Лакин Мəһəммəдин өз һакимијјəтини мөһкəмлəндирмəк үчүн чыхардығы бүтүн бу гəрарлар, малијјə чəһəтдəн өз үстүнлүклəриндəн мəһрум олачагларындан горхан јəһудилəри онун əлејһинə галдырмагда кечикмəди. Доғрусуну десəк, онлар өз дүшмəнчиликлəрини ачыг ифадə етмирдилəр. Буна көрə дə Гуранда онлара «мүнафигин», јə'ни «икиүзлүлəр» ады верилмишдир. Мəһəммəд, Мəдинə əһалисинин бунча мүхтəлиф үнсүрлəри арасында бир васитəчи ролуну ојнамаг арзусу илə əввəлчə јəһудилəри өзүнə тəрəф чəлб етмəк истəјирди. Мəһəммəд јəһудилəрлə əлагə сахламаг нəтичəсиндə Əһди-əтиг илə таныш ола билмишди; һəгигəтəн, Гуранын о заманлара аид һиссəлəриндə бунун əкс олундугу көрүнүр. Биз Мəһəммəдин улу баба Ибраһими нечə усталыгла ислам037инə гатдығыны јухарыда көрмүшдүк. Лакин Гуран ајə-

ләриндә мәһз Әһди-әтиг әфсанәләринин тәкрарландығы јерләрдә сәһвләрә тәсадүф едилир. Өз үстүнлүкләринә тамамилә инаныб күвәнән вә пејғәмбәрлик габилијјәтинин куја јалныз Исраилин имтијазы олараг галдығындан әмин олан јәһудиләр бу сәһвләри лаға гојурдулар. Бундан башга онлар јерли гәбиләләр арасында дүшмәнчилији гызышдырмаға чәһд едирдиләр. Бу исә Мәһәммәдин е'тибары үчүн чидди бир тәһлүкә иди. Одур ки, Мәһәммәд јәһудиләрлә әлагәни кәсиб өзүнә дүшмән һесаб етди вә онлара зәрбә вурмаг үчүн бир фүрсәт көзләмәјә башлады (мүгајисә ет: Гуран, 5, 82 — 85).

Јәһудиләрлә әлагәнин кәсилдијинин ашкар әламәти бундан ибарәт олду ки, намаз гылан мүсәлманларын үз чевирдикләри гибләнин истигамәти дәјишдирилди. Мәһәммәд һичрәт күнүндән е'тибарән јәһуди адәтинә әмәл едирди, буна көрә дә мүсәлманлар намаз гыланда үзләрини Јерусәлим (Бејтүлмүгәддәс) шәһәринә тәрәф чевирирдиләр; лакин һичрәтдән 16 — 17 ај сонра Мәһәммәд Кә'бәнин баниси һесаб етдији Ибраһимә һөрмәт олараг, Јерусәлимдән әл чәкиб гибләә истигамәтини Мәккәјә тәрәф чевирди. Беләликлә, көһнә әрәб ән'әнәси јәһудилијин кечичи тә'сиринә үстүн кәлди. Намаз гылан мүсәлманларын үз чевирдикләри гибләә истигамәтинин дәјишдирилмиш олмасы, Мәһәммәдин јеритдији сијасәтдә әмәлә кәлмиш дәјишикликләрә ујғун иди; одур ки, Гуранда бу мәсәләјә хејли диггәт верилмишдир (2, 136 вә сонракы ајәләр].

Беләликлә, һичрәтин 2-чи илиндән е'тибарән Кә'бә ислам дининин һәјати әһәмијјәтә малик мәркәзи олду. Әсас гајә олдуғуну јухарыда гејд етдијимиз фикир, дүзкүн һәдәфин Мәккә олдуғуну диндар мүсәлманлара көстәрмәк имканыны Мәһәммәдә верирди. Мәһәммәд диндар мүсәлманлары Мәккә кими дини пајтахты тутуб алмаға вә ејни заманда гүрејшиләрин өз әлләриндә тутмаг иддиасында олдуглары тичарәт ағалығыны әлә кечирмәјә тәһрик едирди. Беләликлә, бүтпәрәстлик заманынын тоггушмаларындан тәгрибән һеч фәргли олмајан басгынлар дөврү башланды. «Ја пејғәмбәр! Диндарлары һәвәсләндириб вурушмаға тәшвиг ет: әкәр аранызда ијирми нәфәр мәтанәтли адам олса, онлар ики јүз нәфәрә галиб кәләрләр...» (Гуран, 8, 66). Бу сөзләр, Мәккә әһалиси ичәрисиндә гочаглыг вә чәсарәтин чатышмадығына ачыг бир ишарә иди; чүнки мәккәлиләр бәдәвиләрдән даһа

интизамлы олан музд илә тутулмуш ефиоп әскәрләринин көмәјинә әл атырдылар.

Мәккәлиләрин зәрбә вурула биләчәк ән зәиф јери онларын карванлары иди. Одур ки, Мәһәммәд Мәккәнин тичарәтини сарсытмаг мәгсәдини өз гаршысына гојду вә онун етдији басгынлар еjни илә бир нечә әср сонракы барбар дәниз гулдурларынын[15] басгынлары кими иди. Мәһәммәдин адамлары мүвәффәгијјәтсиз олан бир нечә тәшәббүсдән сонра, мүгәддәс сајылан ајлардан бириндә бир карваны сојдулар. Мүгәддәс ајларда динчлији позан бу һадисә бүтүн Мәдинә әһалисини һәјәчана кәтирди. Лакин аллаһын бир вәһјн карвана басгын едәнләрә һагг газандырды: «...бу заманда (бу мүгәддәс ајда) мүһарибә етмәк бир күнаһдыр; лакин аллаһын јолундан кәнара чыхмаг, она вә мүгәддәс мәсчидә инанмамаг, бу мәсчидә кәләнләри орадан говмаг аллаһ гаршысында даһа бөјүк күнаһдыр» (Гуран, 2, 214). Мүбаризәнин көзләнилмәз вә дәјишкән һадисәләри Мәһәммәдә имкан верди ки, мувафиг вәһјләрдән истифадә едәрәк, әсас торпагларын, һәрби гәниматин вә өләнләрин әмлакынын бөлүшдүрүлмәсини, мәғлуб оланлар гаршысында ирәли сүрүлән шәртләри мүәјјән етсин.

Мәһәммәдин, чох һалларда кичик тоггушмаларла нәтичәләнән һәрби сәфәрләрини әтрафлы сурәтдә тәсвир етмәк јоручу бир иш оларды. Лакин онун бә'зи һәрби сәфәрләри чидди нәтичәләр доғурдуғуна көрә бунлары гејд етмәк лазымдыр.

Һичрәтин 2-чи илиндә рамазан ајынын ортасында Мәһәммәд Бәдр адлы јердә мәккәлиләр үзәриндә гәләбә чалды; Бәдр, Мәдинә јолунун әсас карван јолу илә бирләшдији јердә ширин су чешмәсинин олдуғу базар јери иди. Мәһәммәд, Мәккәдән Сурија бөјүк бир карван кетдијини вә мүсәлманлара дүшмән олан партијанын башчысы, адлы-санлы тачир Әбу Сүфјанын карванын башында дурдуғуну хәбәр тутан кими карванын габағыны кәсиб дајандырмаг гәрарына кәлмишди. Мәккәлиләр Мәһәммәдин бу фикрини дујараг, тәләсик јығдыглары гошун дәстәләрини карванын мүдафиәсинә көндәрдиләр, лакин бунлар гачдылар; бу исә һәмин фәрариләрин

---

[15] Барбар дәниз гулдурлары— XVI—XVIII әсрләрдә Аралыг дәнизиндә авропалыларын тичарәт кәмиләринә һүчум едән, бә'зән дә дәниздән Испанија, Франса, Италија вә һәтта Инкилтәрә саһилләринә басгынлар едән Шимали Африка дәниз гулдурларыдыр.

мәғлуб вә јох едилмәләринә сәбәб олду. Әбубәкр илә бирликдә Мәһәммәд тәһлүкәсиз бир јердә галырды. О, әлдә едилән гәнимәти галиб кәләнләр арасында биринчи дәфә олараг бөлүшдүрмәли вә бу иши бир вәһјин көмәји илә (Гуран, 8, 42) көрмәли олду.

Мәккәлиләр интигам алмаг үчүн кәлән илә һазырлыг көрүрдүләр; онлара јалныз бу тәһгирин гисасыны алмаг дејил, карванлар үчүн јолу тәмизләмәк дә лазым иди. Одур ки, мәккәлиләр Оһуд дағынын јанында ордукаһ гурдулар вә әкинләрә басгынлар едәрәк мәдинәлиләри шәһәрдән кәнара чыхмаға вадар етдиләр. Әввәлчә үстүнлүк мәдинәлиләрин тәрәфиндә иди, лакин сонралар мүсәлман истилаларынын бөјүк хадими олан гүрејшиләрдән Халид онлары кери чәкилмәјә мәчбур етди. Мәһәммәд дөврәјә алыныб јараланды. Лакин гүрејшиләр Мәдинә шәһәринин һасарлары јахынлығында мәдинәлиләри даһа тә'гиб етмәдиләр. Онлар шәһәрә һүчум етмәјә чүр'әт едә билмәдиләр, одур ки, онларын галибијјәти мөһкәмләндирилмиш олмады.

Мәһәммәд өз адамларыны үз верән мә'јуслуга дәрһал сон вермәк арзусу илә һәрби сәфәрләри давам етдирмәк гүввәсини өзүндә тапды. Бундан башга Гуран (3, 137 вә сонракы ајәләр) тәрәддүд едәнләрин руһуну јүксәлтди. Мәһәммәдин севкили арвады вә Әбубәкрин гызы Аишә бир һәрби сәфәрдән гајыданда бүтүн дәстәдән керидә галдығына вә сонра ону кәнч бир мүсәлман кәтирдијинә көрә бу әһвалат деди-годуја сәбәб олмушду. Лакин Мәһәммәд бир нечә күн давам едән тәрәддүддән сонра өз чаван арвадынын күнаһсыз олдуғуну бир вәһј илә (24, 11) сүбут етди. Мәһәммәд бу барәдә Әлинин фикрини өјрәнмәк истәјәндә Әли Аишәни бошамаг фикринә тәрәфдар олдуғуна көрә, ирәлидә көрәчәјик ки, Аишә бунун үчүн Әлијә сон дәрәчә нифрәт бәсләмәјә башламышды. Башга бир вәһј (33, 37) Мәһәммәдин өз сәдагәтли оғуллуғу Зејдин арвады Зејнәб илә кәбин кәсдириб евләнмәсинә вә Зејдин бу евләнмә хатиринә өз арвадыны тәләсик бошамасына имкан верди.

Һичри 5-чи илдә мүсәлманлар јени бир тәһлүкә илә гаршылашдылар. Мәһәммәд јәһудиләрлә әлагәни кәсәндән сонра онлары Мәдинәдән тәдричән сыхышдырыб чыхармышды. Өзләринә Хејбәрдә сығыначаг тапан јәһудиләр өз диндашларыны инандырмышдылар ки, мәккәлиләрлә вә башга гәбиләләрлә бирликдә Мәһәммәдин

әлејһинә бирләшиб бир иттифаг дүзәлтмәк лазымдыр. Музд илә тутулмуш Ефиопијалы мүкәммәл әскәрләрин (әһабиш) дахил олдуғу гүввәтли гошунун команданлығыны Әбу Сүфјан өз өһдәсинә көтүрдү. Мүсәлманлар бу гошун илә вурушмағы һеч ағылларына да кәтирә билмәздиләр. Одур ки, мүсәлманлар гала тикмәк гәрарына кәлдиләр: Мәдинә шәһәринин әтрафында бир хәндәк газылды (рәвајәтә көрә бу хәндәк, дөнүб мүсәлман олмуш Салман адында бир иранлынын тәшәббүсү илә газылмышды). Хәндәјин газылачағыны көзләмәјән иттифаг гошуну шәһәри мүһасирә етди. Лакин бундан үч һәфтә сонра өзүнү көстәрән әрзаг чатышмазлығы вә чәкишмәләр (ола билсин, бу чәкишмәләр Мәһәммәдин мәһарәтлә јеритдији сијасәтин нәтичәси иди) онлары мәчбур етди ки, шәһәрин мүһасирәсини галдырсынлар. Мәһәммәд гәти олараг үстүн кәлди. Онун өзү дә буну баша дүшүрдү; Мәһәммәд һадисәләрин кедишини сүр'әтләндирдији вә мәккәлиләрлә доғрудан-доғруја мүһарибә етмәји лазымсыз һесаб етмәклә бәрабәр, даим басгынлар дүзәлтмәклә өз адамларыны һәмишә дөјүшә һазыр вәзијјәтдә сахлајырды. Сонра, Һичри 6-чы илдә Мәһәммәд мүгәддәс ајлардан истифадә едәрәк Мәккәјә кетмәк кими чидди гәрара кәлди. Мәккә сәфәринә чыхан Мәһәммәд бу шәһәрин јахынлығында Һүдејбијә адлы јердә дајанды. Һәр ики тәрәф бураја өз нүмајәндәләрини көндәрди вә бир сазиш бағланды. Бу сазишә көрә бир ил сонра гүрејшиләр Мәккәни үч күнлүјә тәрк едиб шәһәрдән кәнара чыхачаг, Мәһәммәд исә өз диндарлары илә бирликдә шәһәрә кирәчәк иди. Беләликлә, Мәһәммәд заһирдә өз дүшмәнләринә санки күзәштә кетмиш кими олурду, һәгигәтдә исә онларла бәрабәрлик әсасында данышыг апарырды. Бу сазиш Мәһәммәд үчүн бөјүк бир сијаси мүвәффәгијјәт иди; һәрчәнд ки, Мәдинәјә гајыдан мүсәлманлар Кә'бәни зијарәт едә билмәдикләринә көрә мә'јус олмушдулар.

Мәһәммәд гүрејшиләр тәрәфиндән өзүнә архајынлыг тә'мин едәндән сонра јәһудиләрин ишини битирмәк гәрарына кәлди. О, јәһуди гәбиләләри арасындакы нифаг вә әдавәтдән истифадә едәрәк Мәдинәнин өзүндә јәһудиләрә артыг диван тутмушду. Лакин Хејбәрин күчлү мөвгеји Мәдинә шәһәрини әввәлки кими горху алтына алырды. Хејбәрин әтрафындакы кичик истеһкамлары мәһв етмәк үчүн там бир ај вахт лазым олду. Бу

кнадлы мүгавимәт чох шиддәтли чәзаја сәбәб олду: јәһудиләр өз торпаглары үзәриндә мүлкијјәт һүгугундан мәһрум олдулар вә хәлифә Өмәр тәрәфиндән Әрәбистандан тамамилә говуланадәк өз галибләринин јанында јалныз ичарәдар кими галдылар. Рәвајәтә көрә бир јәһуди гадыны Мәһәммәд пејғәмбәри зәһәрләмәјә чәһд етдији үчүн онун сәһһәти узун илләр боју позулубмуш. Лакин суал олуна биләр, Мәһәммәдин вахташыры тәкрарланан кефсизлији Хејбәр вә Мәдинәдә тез-тез мүшаһидә едилән гыздырма хәстәлијиндән ирәли кәлмирдими?

Һүдејбијә сазиши Мәккә карванларына һүчум етмәји мүсәлманлара гадаған едирди. Буна көрә дә мәдинәлиләр Сурија јахын јерләрдә мүвәффәгијјәт ахтармаға башладылар. О тәрәфләрә әсил һәрби сәфәр дүзәлдилди. Бу дәфә мәтләб Мавәраји-Әрдәндә јашајыб, Бизанса табе олан әрәб гәбиләләринә һүчум етмәк үстүндә иди. Мәһәммәд бу һүчум әмрини өз истәји иләми вермишди? О, Әрәбистанын тәбии сәрһәдини кечмәклә өз талејини сынамагмы истәјирди? Һәр һалда нә онун өзү вә нә дә ән јахын мүбаризә јолдашлары, мүвәффәгијјәтсизликлә гуртармыш бу һәрби сәфәрдә иштирак етмәмишдиләр. Өлү дәниз јахынлығындакы Муте мүһарибәсиндә Зејдин гошуну дармадағын едилиб өзү өлдүрүлдү; Халид бу гошунун анчаг галыгларыны Мәдинәјә кәтириб чыхарда билди.

Мәдинәдән узагда баш верән бу мәғлубијјәт Мәһәммәдин е'тибарыны сарсытмады. О, бир мүддәтдән бәри Әбу Сүфјанла, «сонралар Әмәвиләр сүлаләсинин гәбул етдији сијаси системин, либерализмин мүкәммәл нүмунәси» (Ламменс) олан бу адамла данышыг апарырды. Мәһәммәд һәтта Әбу Сүфјанын гызы илә евләнди Чох еһтимал ки, Мәһәммәд бу евләнмәдән әввәл, мәсәлән Өмәрин гызы Һәфса илә вә ја Әбубәкирин гызы Аишә илә олдуғу кими, Әбу Сүфјанын гызы илә дә сијаси мәгсәдлә евләнмишди. Һүдејбијә сазишини бәрпа етмәк бәһанәси илә Мәдинәјә кәлән Әбу Сүфјан, Мәккәнин тәслим олмасыны һазырлајачағыны өз күрәкәнинә вә'д етди. Бундан башга гејд етмәк лазымдыр ки, Әбу Сүфјан Мәдинә шәһәри әтрафына хәндәк газылдығы үчүн мүвәффәгијјәт газана билмәдији һәрби сәфәриндән гајыдандан сонра иш башындан чәкилмишди; өз гызынын пејғәмбәр илә евләнмәси исә онун әл-голуну бағлајырды. Буна көрә дә Мәһәммәд гәбиләләр арасындакы

чәкишмәләрдән истифадә едәрәк, Мәккәнии үстүнә һәрәкәт етди вә 630-чу илдә вурушмасыз шәһәрә кирди. О, мәккәлиләри бағышлајыб әфв едәчәјини вә'д етди вә еһтимал ки, Мәккәдә мәскән салыб јашамајачағы һаггында онлара тә'минат верди. Кә'бәнин ағалығыны өз әлинә кечирән Мәһәммәд ики һәфтәдән сонра Мәдинәјә гајытды.

Мәккәнин тәслим олмасы бәдәвиләрин бир мүддәт сонра күчлү бир иттифаг дүзәлтмәләринә мане олмады. Онда Мәдинә илә Мәккә әһалиси үмуми дүшмән әлејһинә биринчи дәфә олараг бирләшди. Лакин кечә вахты бирдән-бирә едилән һүчум мүсәлманлар арасына бөјүк вәлвәлә салды; әкәр Мәһәммәдә бир нечә дәфә көмәк етмиш Аббас бу сәфәр дә көмәјә кәлмәсәјди, о һүчум күнү мүсәлманлар үчүн бәдбәхтлик кәтирән чох уғурсуз бир күн оларды. Бәдәвиләрин итаәт алтына алынмасы Таиф әһалисинин вә бнр сыра гәбиләләрин итаәт етмәсинә сәбәб олду. Бу чүр итаәт халис сијасн характердә олдуғуна көрә итаәт алтына алынанларын һәмишә дөнүб галиб тәрәфин динини гәбул етмәләрн, јә'ни мүсәлман олмалары илә нәтичәләнмирди. «Әрәбләр дејирләр: биз иман кәтирдик. Лакин онлара сөјлә кн, сиз иман кәтирмәмишсиниз; дејиниз ки, биз ислам гаршысында итаәт етдик; чүнки һәлә сизин гәлбиниздә иман өзүнә јер тапмамышдыр» (Гуран, **49,14**). Бундан башга о заман пејғәмбәр бир-биринин пахыллығыны чәкән мәккәлиләр илә әнсар арасында васитәчилик етмәли иди, чүнки бу пахыллыг узун чәкәчәк әдавәтин башланғычы ола биләрди.

631-чн илдә Мәһәммәд күчлү гошунун башында дураараг, ола билсин Муте мүһарнбәси заманы өлдүрүлән мүсәлманларын интиғамыны алмаг мәгсәди илә, Сурија истигамәтиндә һәрби сәфәрә чыхды. Лакин Бизанс сәрһәдинин јанында јерләшән Тебукдән о тәрәфә кетмәјиб Гырмызы дәниз саһилләринә бир нечә басгын етмәклә кифајәтләнди. Тарихчиләр һичрәтин бу 9-чу илинә «елчиликләр или» адыны вермишләр; чүнки бу илдә мүсәлманлара табе олан гәбиләләр Мәһәммәдин јанына елчиләр көндәрирдиләр. Мәһәммәдин гүдрәт вә күчү күндән-күнә артыб мөһкәмләнирди.

Һичри 10-чу (632-чи илдә Мәһәммәд Мәккәни зијарәтә кетди; бу һәчч зијарәти онун биринчи вә јеканә зијарәти иди. Доғрудан да бундан әввәл Мәһәммәд Мәк-

кәнин зијарәтинә кетмиш олса да, бу јалныз гисмән едилән јарымчыг зијарәт иди (әрәбчә: «үмрә»); чүнки Мәккәни, сөзүн там мә'насында һәччә кетмәк үчүн мүәјјән едилән вахтда дејил, бундан кәнар бир заманда зијарәт етмишди. Мәһәммәд һәччә кедәндә өзүндән әввәл ораја бир нүмајәндә көндәрди; ола билсин, Мәһәммәд һәләлик чыхардыб кәнар едә билмәдији бүтпәрәстләрин дә дахил олдуғу зәвварлар групуна башчылыг етмәмәк үчүн белә һәрәкәт етмишди. Бүтпәрәстләрин зәвварлар сырасындан чыхарылыб кәнар едилмәси исә 632-чи илдә Гуранын бир ајәсиндә (**9**, 28) е'лан едилди; ејни заманда бу ајә бүтпәрәстләрин зәвварлар сырасындан чыхарылыб кәнар едилмәсинин доғура биләчәји игтисади нәтичәләр һаггында мүсәлманлара тәскинлик верирди.

Мәһәммәдин бу һәччинә «һәччи вәда» («видалашма һәччи») ады верилмишдир. Мәһәммәд һәччдән Мәдинәјә гајытды. Өзүнү чох јорғун һисс едирди вә јорғунлуғу кетдикчә артырды. Үч ај сонра Мәһәммәд плеврит хәстәлијиндән өлдү (632-чи ил ијун ајынын 8-дә).

Белә бир адам һаггында бир нечә сәтирлик бир фикир ирәли сүрмәк мүмкүн дејилдир. Онун бүтүн һәјат јолуна нәзәр салсаг, көрәрик ки, Мәһәммәд әсәби вә үсјанкар тәбиәтли вә гәлби һәмишә әсрарәнкиз һәјәчан кечирән бир адам иди. Сонра онун әсас көрүш вә фикирләри ваһид аллаһ вә ахирәт һәјатынын реаллығы әтрафында бүллур кими ајдынлашды вә Мәһәммәд бу иманыны, өзүнүн сәмими-гәлбдән кәлән мө'минлији, чох көзәл бәлағәт габилијјәти вә мәтанәти сајәсиндә өз әтрафындакыларын һамысына тәлгин етди. Сонралар онун пејғәмбәрлик габилијјәтинә һәм дипломат, һәм дә дөјүшчү олан бир дөвләт хадиминин исте'дады әлавә олунду. Мәһәммәд ингилабчы дејилди. Әксинә, «о данышыг апармағы, бир иши јенидән тәшкил етмәји, ујғунлашдырмағы вә ишин ахырында ону өзүнә ғатмағы үстүн тутурду» (Ламменс). О, әлверишли фүрсәт көзләмәји бачарырды; одур ки, «Заман вә мән» дејә биләрди. Әлбәттә, Мәһәммәд өлдүјү заман ислам дини һәлә бүтүн Әрәбистаны әһатә етмәмишди; лакин Һичазда өзүнә мөһкәм јер еләмишди. Мәһәммәдин инсанлары бирләшдирән дини вә сијаси дүһасы сајәсиндәдир ки, әрәбләр өз варлығларыны идрак едәрәк, чәһаләт вә һәрчмәрчлик вәзијјәтиндән чыхдылар вә мәдәнијјәт тарихиндә өз јерләрини гәти шәкилдә тутмаг үчүн һазыр олдулар

II ф ә с и л

ӘРӘБ ҺӨКМРАНЛЫҒЫ

Биринчи дөрд хәлифә. Пејғәмбәр өләндән сонра онун киши чинсиндән бир вариси галмады. Онун оғуллары һәлә ушаг јашларында өлүрдүләр; Мәһәммәдин гызларындан јалныз бири, Әлинин арвады Фатма (Фатимә) бири Һәсән, о бири Һүсејн адында ики оғлан ушағы доғараг она өвлад вермишди. Мәһәммәдин вариси мәсәләси әтрафында кәскин сијаси бөһран әмәлә кәлди; чүнки мәдинәлиләр илә мәккәлиләр биринчилик үчүн мүбаризә едирдиләр. Бир чох партија тәшкил олунмушду. Лакин Өмәр бүтүн еһтираслары јатыртды, Әбубәкрә беј'әт едиб сәдагәт анды ичди вә әксәријјәти онун тәрәфинә чәлб етди. Беләликлә, тәфригә тәһлүкәси арадан галдырылмыш олду. Мәһәммәдин әмиси оғлу вә күрәкәни Әли пејғәмбәрин дини нәзәријјәсинә илк иман кәтирәнләр сырасында олдуғуна көрә бу үстүнлүкләриндән истифадә едә биләрди. Лакин Әли гәтијјәтсизлик көстәриб өз тәрәфдарларыны тәшкил едә билмәди вә бу гәтијјәтсизлик сонрадан онун мәһвинә сәбәб олду. Лакин Әбубәкрин дә хидмәтләри аз дејилди: мүсәлманлар Ефиопијаја мүһачирәт етдикләри заман Әбубәкр һәмишә пејғәмбәрин јанында галмагла она өз сәдагәтини сүбут етмишди, һичрәт заманы онун јол јолдашы олмушду (мүгајисә ет: 9,40: «онлар анчаг икиликдә галмышдылар»); онун гызы Аишә пејғәмбәрин арвады олмушду. Һәрби сәфәрләрдә Әбубәкр өзүнүн динч вә сакит хасијјәтли бир адам олдуғуна бахмајараг, һәмишә пејғәмбәрин јанында олурду. Мәһәммәд мүһүм ишләри е'тибар едиб Әбубәкрә тапшырырды: әввәлчә, һичри 9-чу (631-чи)

илдә һәччә кедән илк мүсәлман зәвварларыны өз јанында Мәккәјә апармағы, сонра исә өлүмчүл хәстә олдуғу заман өзүнүн әвәзиндә намаз гылмаг мәрасиминә рәһбәрлик етмәји Әбубәкрә тапшырмышды. Бу иш Әбубәкрин хәлифә олмасына хүсусилә бөјүк көмәк етди. Бундан әлавә ортаја бир суал да чыха биләр, мәкәр Өмәр Әбубәкрә беј'әт етмәклә һәр шејдә күзәштә кедән бу үзүјола гочанын архасында идарә ишини өз әлиндә тутачағына күвәнмирдими?

Һәгигәтән, Әбубәкрин хәлифәлији заманында бүтүн идарә иши үч нәфәрин: Әбубәкр, Өмәр вә пејғәмбәрин «мүчаһид» адланан мүбариз јолдашларындан олуб сынагдан кечмиш дөјүшчү Әбу Үбејдәнин әлиндә иди. Бөһранлы вәзијјәт әмәлә кәлмишди: Мәһәммәдин јалныз шәхси е'тибары үзәриндә гурулуб тезчә әмәлә кәлмиш әрәб империјасы гаршысында парчаланыб дағылмаг тәһлүкәси дурурду: бә'зи бәдәви әрәбләр ислам динини гәти олараг рәдд едирдиләр, бә'зиләри дә верки вермәк истәмирдиләр вә ја өз һәрәкәтләри илә бөјүк шүбһә ојадырдылар. Хилафәт ишләрини идарә едән үч нәфәр гаршысында икитәрәфли вәзифә дурурду; бир тәрәфдән, харичи сијасәт саһәсиндә Суријанын сәрһәд бојундакы рајонлара басгынлары давам етдирмәк лазым иди, чүнки бу басгынлар јалныз Суријанын истила едилмәсини һазырламаг дејил, һәмчинин Мәһәммәддән чох әввәл Бизанс әразисиндә јашајыб Әрәбистана харичи нүфузун кечмәсинин гејри-ихтијари көмәкчиси ролуну ојнајан әрәб тајфаларына ислам дининин гәбул етдирилмәсини дә һазырламалы иди; дикәр тәрәфдән исә, дахилдә е'тибарсыз тајфалар илә дипломатик данышыглар апармаг вә ислам дининдән үз дөндәрән мүртәдләр илә гулдурлары чәзаландырма әмәлијјаты кечирмәк лазым иди.

Бундан башга, бөјүк дин тәблиғатчысынын өлүмүндән сонра һәмишә олдуғу кими Әрәбистанын мүхтәлиф јерләриндә дә јаланчы пејғәмбәр ортаја чыхды. Бу јаланчы пејғәмбәрләрдән бири Јәмамәдә шиддәтли мүгавимәт көстәрди; Јәмамәнин бөјүк зәһмәтлә истила едилмәси Ирана табе олан Бәһрејн саһәсинә јол ачды. Бәһрејни һәрби гүввә илә зәбт едән әрәбләр Фәрат чајы рајонунда иранлыларла доғрудан-доғруја үз-үзә кәлдиләр. Чәнуби Әрәбистанда да (Умман, Һәзрәмут) динчлик тә'мин едилди.

Беләликлә, Әбубәкрин ики иллик хәлифәлији (632—634) әрзиндә ислам дини Әрәбистанда сабитләшди вә Сурија илә Ирагын истиласы башланды.

Әбубәкр тамамилә мүәјјән шәкилдә демишди ки, Өмәр онун хәләфи олачагдыр; бурасыны да гејд едәк ки, мүсәлманлар да бунун белә олачағыны көзләјирдиләр. Өмәрин онииллик хәлифәлији ислам тарихинин галибијјәтли јајылма вә мөһкәм тәшкилат дөврү олду. Өмәр өләндә (644-чү илдә) Ираг, Сурија, Мисир вә Киренаика (әрәбчә: Бенгази) истила едиләрәк әрәб сәрдарлары тәрәфиндән идарә олунурду. Мәһәммәд чошгун бир ганунверичи, һәмчинин милли вә дини бирлијин баниси иди исә, Өмәр ислам дининин јајылмасыны тә'мин етди. Өмәр дә Мәһәммәд вә Әбубәкр гәдәр садә вә сәрт хасијјәтли бир инсан олуб парлаг гәләбәләриндән сонра да ејни хасијјәтдә галараг, гәдим Романын бә'зи дөјүшчү императорларыны хатырладырды. Һәм истилачы (фатеһ), һәм дә һөкмдар сифәтләрини өз варлығында бирләшдирән Өмәр јалныз чох чалышган вә зирәк бир адам олмагла галмајыб мөвчуд шәраитдән, инсанлардан вә онларын дини чошгунлуғундан истифадә етмәји бачаран бир адам иди. «Өмәрин әсас вә шәксиз хидмәти бундан ибарәт иди ки, о, ајрылма тәрәфдарларынын үстүн кәлмәсинә имкан вермәди; Әмәвиләр дөврүндә даһа мөһкәм дөвләт низам-интизамынын гурулмасыны һазырлаја билди» (Ламменс). Әсасән гүввәләринин тәшкил олунмасы, даһа доғрусу, истила едилмиш өлкәләрин мәнимсәнилмәси хидмәтини дә Өмәрин һесабына јазмаг лазымдыр. Онун хәлифәлији заманында Әлинин мәсләһәти илә бүтүн мәктуб вә јазыларын тарихи һичри һесабына кечирилди (17 вә ја 18-чи илдән е'тибарән).

Суријанын истила едилмәси она көрә асан олмушду ки, Иран илә етдији мүһарибәдә тагәтдән дүшмүш Бизанс, Суријадакы сәрһәд гошунунда музд илә гуллуг едән әскәрләри јығмаг үчүн лазым олан кредитләри ләғв етмәјә мәчбур олмушду. Мүһарибә ики ил (634—636) давам етмиш вә ики тәрәфдән һеч бири үстүн кәлмәмишди. Сонра исә бизанслылар Јәрмук вурушмасында мәғлуб едилдиләр. Беләликлә, онлар Суријаны һәмишәлик әлдән чыхартмыш олдулар. Бир нечә шәһәр һәлә әбәс јерә мүгавимәт көстәрирди; бу шәһәрләрин ахырынчысы 640-чы илдә тәслим олду.

Јәрмук гәләбәси Иран әразисиндә јерләшмиш гәдим Ләхмиләр падшаһлығынын јолуну әрәбләрин үзүнә ачды. Беләликлә, Иранын истила едилмәси башланды. Бурада да әрәбләрин газандығы мүвәффәгијјәтин әсас шәрти ондан ибарәт иди ки, дүшмән тәрәфдә әдавәт вә зиддијјәт варды. Көһнә Сасаниләр сүлаләсинин сијаси вә дини чәһәтдән дөзүлмәзлији өлкәни зәифләтмишди; Бизанс илә илләр боју давам етмиш мүһарибә үзүндән өлкә тагәтдән дүшмүшдү; Гафгаз хәзәрләри вә Бактријадан (Бәлхдән) кәлмә түркләр Ирана һәмишә һүчум едирдиләр.

Иран империјасында сами әјаләтләри олан Халдеја вә Асурија[1] әрәбләрин Гадсијә вурушмасында (637-чи ил) газандыглары илк гәләбә нәтичәсиндә онларын һакимијјәти алтына кечди. Лакин әрәбләр бунунла кифајәтләнмәдиләр; Иранын өз торпагларына сохулараг, 642-чи илдәки Нәһавәнд вурушмасында икинчи гәти гәләбә газандылар. Бундан сонра Иранын тамамилә истила едилмәси јалныз заман мәсәләси олду. Иран әрәб һөкмдарларынын бојундуруғу алтына дүшмүш олса да, өз милли хүсусијјәтләриндән әл чәкмәјәрәк, бүтүн тарих боју өзүнүн јашамаг габилијјәтини сүбут етди. Лакин Иран өзүнүн сијаси чәһәтдән јенидән чанланмасыны дөрд јүз ил көзләмәли олду. Анчаг о заман Иранда мејдана кәләчәк мәһәлли сүлаләләр, јорғун әрәбләри әвәз едиб хәлифәләр империјасына јахынлашма јолларыны, Иран илә Туран[2] арасындакы чох гәдим мүбаризәнин јени сәһифәсини ачмыш түркләрин басгынларындан мүдафиә едәчәкләр.

Әрәбләр Нәһавәнд вурушмасы илиндә Мосул рајонуну ишғал едәрәк, Ермәнистанын пајтахтына гәдәр кедиб чатмыш вә бу шәһәри чапыб талан етмишдиләр.

Өмәр Суријанын идарә едилмәсини әмәвиләрдән нүфузлу Әбусүфјанын оғлу Мүавијәјә тапшырмышды. Бу тә'јин, сонралар әмәви сүлаләсинин мүәссиси олан Мүа-

---

[1] Бактрија—Гәдим Орта Асијада Һиндигуш сыра дағларындан шималда вә Аму-Дәрја чајынын орта ахарында јерләшән саһәјә гәдимдә верилән аддыр. Халдеја (Кәлданијә) илә Асурија исә Чәнуби вә Шимали Месопотамијаја (Бејнәннәһрејн) дејилир.

[2] Туран — Мәркәзи Асија илә Орта Асијада түрк тајфа вә халгларынын јашадығы әразини көстәрмәк үчүн ишләдилиб ајдын олмајан гејри-мүәјјән бир аддыр; адәтән Иран ады вә анлајышына әкс олараг ишләдилмишдир.

вијәнин јүксәк мәнсәбә чатыб бөјүмәсинин башланғычы олду. Мүавијә донанма дүзәлтмәк тәклифини ирәли сүрмүшдү, чүнки бунун үчүн лазым олан һәр шеј Суријанын саһил боју шәһәрләриндән асанлыгла тәһвил вернлә биләрди. Лакин хәлифә Өмәр бу јенилији рәдд етди; одур ки, Мүавијә анчаг Өмәрин јерини тутан хәләфи заманында һәрби кәмиләр дүзәлдә билди. Онун донанмасы бир нечә ил әрзиндә Екеј дәнизиндә һәрәкәт едәрәк, бизанслылара раһатлыг вермирди.

Әввәлчә беләә бир фикир ирәли сүрүлмүшдү ки, Мүавијәнин Суријаја тә'јин олунмасы Мисирин истила едилмәсинә долајы јолла сәбәб олмушду; чүнки Сурија ордусу баш команданы Әмр өз јеринә Мавијәнин тә'јинатындан наразы олдуғуна көрә, хәлифә тәрәфиндән гадаған едилмиш олмасына бахмајараг, 640-чы илдә өз гошунунун башында бирдән-бирә Мисирә тәрәф һәрәкәт етмишди. Һәгигәтдә исә әрәбләр бурада да өз гоншулары арасында һөкм сүрән һәрч-мәрчликдән истифадә етмәјә тәләсирдиләр. Мисири дини мүбаризә дидиб парчалајырды. Сасаниләрин Иранда јеритдикләри ејни сијасәти Мисирдә јеридән Бизанс һакимләринин гәрәзкарлығы вә хырдачылығы мисирлиләри әсәбиләшдирирди. Әмр, Пелусиуму ишғал едәндән сонра көмәјә кәлән јени гошунун кәлиб чатмасыны көзләди, сонра исә Һелиополисдә газандығы гәләбә Бабилјонун (көһнә Гаһирәнин) кәнарлары вә галасына кирмәк јолуну онун үзүнә ачды. Беләликлә, Нил вадиси әрәбләрин ағалығы алтына кечмиш олду. Шиддәтли мүгавимәтдән сонра Искәндәријјә тәслим олду. Дөрд ил сонра бизанслылар шәһәрә гәфилдән сохулдуларса да,[3] әрәбләр шәһәри икинчи дәфә һүчумла алдылар (Өмәрин әмри илә шәһәр китабханасынын јандырылдығы әфсанә һесаб едилмәлидир). Мисир гәти сурәтдә фәтһ едилди. Ејни заманда Әмр Киренаиканы тутду.

644-чү илдә Өмәр бир иранлы христиан тәрәфиндән өлдүрүлдү. Бу хәлифә һәлә өлүм ајағында икән алты нәфәрлик бир һеј'әт тә'јин едә билди; бунлар, кимин Өмәрин хәләфи олуб онун јеринә кечмәси мәсәләсини һәлл етмәли иди. Пејғәмбәрин күрәкәни Әли барышмаз вә һәр шеји ачыг дејән үрәји саф бир адам олдуғу үчүн

[3] Бизанс кәмиләри Искәндәријјә лиманына кирмиш вә кәмиләрдән саһилә чыхарылан гошун әрәб гарнизонуну сыхышдырыб шәһәрдән чыхартмышды.

онун намизәдлиjи рәдд едилди; чүнки о, Мәhәммәд өләндән сонра әмәлә кәлмиш дәjишикликләр илә hесаблашмадан ислам динини пеjғәмбәрин вахтында олдуғу шәкилдә бәрпа етмәк истәjирди. Буна көрә дә пеjғәмбәрин башга бир күрәкәни әмәви Османын намизәдлиjи үзәриндә даjанмагдан башга бир әлач галмады; Осман jаша долмуш вә чох ағыр hәрәкәт едән бир адам олдуғуна көрә Өмәрин ишини давам етдирмәjә hеч габилиjjәти jox иди.

Лакин Өмәрин вердиjи тәкан о гәдәр гүввәтли иди ки, jени-jени истилалар мүнтәзәм бир шәкилдә давам едирди: Кичик Асиjаja вә Екеj дәнизи адаларына басгынлар едилирди, Ермәнистан тәдричән ишғал едилмишди, Иранда сон hәрби әмәлиjjат кечирилирди вә Шимали Африкаjа hүчумлар едилирди. Лакин бу узаг hәрби сәфәрләр кетдикчә даhа чәтин олурду, әлә кечирилән гәнимәт исә әввәлки гәдәр бол олмурду. Итаәт алтына алынан халглар, ислам динини, өз дини е'тигадларына көрә деjил, даhа аз верки вермәк мәгсәди илә гәбул едирдиләр. Әрәбләрин өзләриндә дә истила едилмиш өлкәләрдә раст кәлиб көрдүкләри зинәт вә чаh-чәлал зөвгү оjанмышды. Бүтүн бунлар сон дәрәчә чәтин малиjjә вәзиjjәти әмәлә кәтирмишди; одур ки, башлыча олараг өз гоhум-әгрәбасына торпаг паjламагла мәшғул олан Осман бу чәтин вәзиjjәти дүзәлдә билмирди. Әjаләтләрдә гарышыглыглар олурду, сиjаси hәjәчан вә иғтишашлар илә дини чәкишмәләр бир-биринә гарышырды. Гуранын гәти мәтнини мүәjjән етмәк үчүн Османын көстәрдиjи бүтүн чидд-чәhд сәрт хасиjjәтли мө'минләрин она гаршы дуjдуғу әдавәти азалда билмирди. Пеjғәмбәрин ән hөрмәтли мүбаризә jолдашларындан бири әввәлчә әхлаг дүшкүнлүjүнә гаршы, сонра исә hәтта Османа вә Әмәвиләрә гаршы хүтбәләр охумаға башлады вә деди ки, анчаг Әли вә онун оғуллары пеjғәмбәрин вәрәсәси олмаг hүгугуна маликдирләр. Мисирдә дөнүб мүсәлман олан jәмәнли бир jәhуди дә бу hүгугун jеринә jетирилмәсини тәләб едирди. Еjни заманда мө'минләр иртичасы өзүнү көстәрди; Мәhәммәдин hәлә чаван дул арвады Аишәнин рәhбәрлиjи алтында едилән сиjаси фырылдаглар бу иртича hәрәкәтләрини даhа мүрәккәб бир hала салырды, чүнки Аишә дөвләт ишләриндә мүhүм рол оjнамаг истәjирди вә бу арзусунун әзабыны чәкәрәк hәрәкәт едирди.

Бу фырылдаглар гошунда нараhатлыг доғурду. Осман

өз аиләсинә сәдагәтли олан суријалы дөјүшчүләрә мүрачиәт едәрәк, онлардан имдад истәди (бурада XVI Лүдовик вә һөкмдарлар ордусу гејри-ихтијари олараг адамын јадына дүшүр); ону хәјанәтдә тәгсирләндирдиләр вә өз евиндә гылынч зәрбәси илә өлдүрдүләр (656-чы илдә). Беләликлә, Османын хәлифәлији заманында, бир тәрәфдән, биринчи дахили мүһарибә әмәлә кәлди, дикәр тәрәфдән дә сүлаләнин гануни бир шеј олдуғу фикри ортаја чыхыб, Әлинин аиләсиндә тәчәссүм етди.

Онда Әли хәлифә сечилди, лакин бу сечки јекдилликлә олмады: мисирлиләр она тәрәфдар чыхмышдылар, лакин «Ики мүгәддәс шәһәр»[4] вә Ираг әһалисини Әлинин һакимијјәтини танымаға вә ирәли сүрдүкләри намизәдләрдән әл чәкмәјә гане етмәк үчүн күнләрлә вахт лазым олду; бу намизәдләр исә бүтпәрәстликдән дөнүб илк мүсәлман оланлар сырасындакы Тәлһә илә Зүбејр иди (Зүбејр пејғәмбәрин арвады Хәдичәнин гардашы оғлу иди). Османын әмиси оғлу вә Сурија һакими Мүавијәнин Әлини хәлифә кими танымагдан бојун гачырмасы даһа чидди нәтичәләр доғурду. Гүрејшиләрин бөјүк вә кичик будаглары арасында тәһлүкәли нәтичәләр доғурмуш мүнагишә јахынлашырды.

Тез вә гәти һәрәкәт етмәк лазым иди. Лакин Әли иши ләнкитмәклә вә барышдырычы әһвали-руһијјәси илә һәр шеји мәһв етди. Әли 656-чы ил декабр ајынын әввәлләриндә, јә'ни хәлифә сечилдији күндән беш ајдан артыг вахт кечәндән сонра өз гошунунун башында Мәдинәдән чыхыб Бәсрә шәһәринә тәрәф һәрәкәт етди вә иш елә кәтирди ки, бир даһа Мәдинәјә гајытмалы олмады. Османын өлүмүнүн гисасыны алмаг бәһанәси илә Аишә илә бирләшмиш Тәлһә вә Зүбејри тамамилә әзиб табе етмәк артыг бир зәрурәт һалына кәлмишди. Һәгигәтдә исә Аишә чохдан Әлидән инчикли олуб ондан гисас алмаг истәјирди, чүнки бир заманлар Әли пејғәмбәрә Аишәни бошамасыны мәсләһәт етмишди; бундан башга Аишә Зүбејрин балдызы иди. Чох шиддәтли вурушма нәтичәсиндә Әлинин бу ики рәгиби өлдүрүлдү вә әсир едилән Аишә Мәдинәјә көндәрилди.

Мүсәлманлар арасындакы бу илк вурушмаја «дәвә вурушмасы» ады верилмишдир, чүнки бу вурушмада иштирак едән Аишә, белинә зиреһли кәчавә гојулмуш бир

[4] Јә'ни, Мәккә вә Мәдинә.

дәвәјә мннмишди. «Бурада биз мүгәддәс дәвә вә гүббә көрүрүк; бетилин јерини исә «мө'минләрин анасы» («үм-мәл-мө'минин») Аишә тутурду... Бу адәт сәһра бәдәвилә-ринин индики мүһарнбәләриндә дә галыр; мүгәддәс дәвә-нин белиндә һәмишә тајфанын ән адлы-санлы чаван гызы отурур; бу гызын дүшмән әлинә кечмәсинә јол вермәк ән алчаг намуссузлуг сајылыр» (Ламменс).

Галиб кәлән Әли әрәб империјасынын һөкмдары олду; лакин Әмәвиләрин ич галасы олан Сурија бу империјаны ики јерә бөлмүшдү. Әлинин гошуну Куфә вә Ктесифон (Сасаниләрин гәдим пајтахты Мәдаин) шәһәрләрини зәбт едәндән сонра Рәггә јахынлығында Фәрат чајыны кечди вә Сүффејн ваднсиндә Мүавијәнин гошуну илә үз-үзә кәлди. Мүавијә әмр етмишди ки, бурада үстүнә парча өртүлмүш гүббә шәклиндә мә'бәдә бәнзәр бир шеј дүзәл-дилсин вә суријалылар бу мә'бәд гаршысында духруб өлә-нә гәдәр вурушачагларына анд ичсинләр. Ламменсин фикринә көрә бу әмр, гәдим јунанларын мүдафиә илаһә-си Палладаја пәрәстиш галығы олуб бүтпәрәстлик адәт-ләринин хүсусән Әмәвиләр арасында јашадығыны көстә-рир.

Үч ај давам едиб данышыг апармаг үчүн арасы кәси-лән кичик тоггушмалардан сонра Әли гәти бир вурушма-да үстүн кәлди. Лакин сәркәрдә Әмр (Мисири истила едән фатеһ) һәрби һијләјә әл атмагла Мүавијәни хилас етди: о, суријалылара әмр етди ки, өз низәләринин учуна Гуран вәрәгләри ассынлар вә беләликлә, әдаләтли бир мәһкә-мәнин гурулмасыны аллаһа јалвардыгларыны көстәрмиш олсунлар. Әлинин силаһдашлары ону вадар етдиләр ки, мәсәләнин мүнсифләр мәһкәмәси васитәси илә һәлл едил-мәсинә разы олсун; Әлинин буна разылыг вермәси онун ишини мәһв етди. Һәрби әмәлијјат тәрәфдарлары дәрһал Әлидән ајрылдылар. Бу мүтәәссиб адамлар әввәлчә Әли-јә нә гәдәр бөјүк еһтирасла сәдагәт көстәрмишдиләрсә, инди она ејни дәрәчәдә шиддәтлә нифрәт етдиләр вә чә-килиб Месопотамија илә Иран сәрһәдинә кетдиләр. Мүн-сифләр мәһкәмәсиндә Әлинин нүмајәндәси һөрмәтли, ла-кин ачиз бир гоча адам иди; Әлинин јахын адамлары тәрәфиндән зорла онун бојнуна гојулан бу гоча нүма-јәндә, Мүавијәнин нүмајәндәси тәрәфиндән ишләдилән алчагча һијләнин гурбаны оланда, Әлидән ајрыланлар өз араларындан јени бир хәлифә сечдиләр. Тарих онлары харичиләр (әрәбчә чыхыб кетмәк, баш галдырыб үсјан

етмәк вә с. мә'насына кәлән «хәрәчә» сөзүндән) адыны вермишдир. Әлијә сәдагәтли галанлар исә шиә (әрәбчә: тәрәфдар оланлар мә'насына кәлән «шиә» сөзүндән) адланырлар.

Әлинин вәзијјәти фачиәли бир шәкил алырды. О, ики од арасында галмышды. Бир тәрәфдән Мүавијә Әлинин хәлифәликдән деврилмәси илә нәтичәләнмиш мәһкәмә комедијасындан сонра суријалылары мәчбур етмишди ки, ону хәлифә е'лан етсинләр. Дикәр тәрәфдән исә харичиләрин сечдији гондарма хәлифә Әлинин гошунуну Ктесифон рајонунда вурушмаға чәкирди. Әли өз гошунуну харичиләрин үстүнә јеридиб онлары вурушмада гырды; лакин онлардан бир чоху Ираг вә Ирана сәпәләнди; оралардa харичиләрин дини нәзәријјәси тез јајылды вә сонралар Шимали Африкаја кедиб чатды. Сонра Әлинин иткиси даһа чох артды: Куфә әһалиси ондан үз дөндәрди, Мисир Мүавијәнин тәрәфинә кечди. Әли Әмәвиләрин Әрәбистана вә Месопотамијаја арасы кәсилмәдән етдикләри һүчумлара гаршы ики ил мүбаризә едәндән сонра харичиләр тәрәфиндән өлдүрүлдү.

Әлинин ојнадығы рол вә характери һаггында индијәдәк мүхтәлиф фикирләр ирәли сүрүлүр. Бә'зиләри ону гәһрәман һесаб едирләр, бә'зиләри исә дејирләр ки, Әли ән ади инсан иди. Һәр һалда Әли дә өзүнүн бүтүн аилә үзвләри кими орта сәвијјәли бир сијасәтчи иди. Динчлик вә асајиш тәрәфдарлығы бир чох башгаларыны мәһв етдији кими Әлини дә мәһв етди.

Әли инадчыл, тәчрүбәсиз бир адам олдуғу үчүн өзүнүн иш башындан узаглашдырылмасына јол вермишди. Лакин Әлинин горху вә тә'нә билмәјән мәрдлији, рәвајәтә көрә көзәл хасијјәти вә (онун өвладынын фачиәли шәкилдә мәһв олмасы һәлә бир тәрәфдә дурсун) башына кәлән фәлакәтләр, — бунларын һамысы она әзаб вә әзијјәт чәкмиш бир шәһид шөһрәтини газандырды. Буна көрә, шиә мүсәлманлар Әлини мүгәддәс һесаб едирләрсә, суфиләр она мәһәббәт бәсләјирләрсә вә бир заманлар бә'зи бид'әтчиләр (әлиаллаһиләр) она һәтта аллаһ кими пәрәстиш едирдиләрсә, буна тәәччүбләнмәк лазым дејилдир.

Һәр һалда, Һашим нәсли тәрәфиндән гыса бир заман үчүн икинчи плана кечирилән Әбд Шәмсин нәсли[5] јенә дә

---

[5]Јә'ни Әмәвиләр, Үмәјјә нәслинин үзвләри; Мәһәммәд илә Әли исә Һашим нәслиндән иди.

һакимиј̌јәт башына кечмиш олду. Бу вәзиј̌јәт Мәккә әш
рафынын гәләбәси демәк иди: Сурија партијасы хәлифә
ләрин сечилмәси принсипини гәти олараг, сүлалә вәрәсә
лији принсипи илә әвәз етди вә бу јени принсип Әмәви
ләр сүлаләсиндә тәчәссүм етди.

Кечмишә бир нәзәр салыб әрәб хилафәтинин илк дөрд
нүмајәндәси заманында, јә'ни «пак вә тәмиз» адландырыл
лан дөрд хәлифә («хүләфаји-рашидин») вахтында хила
фәтин нечә тәкамүл етдијини көздән кечирсәк, көрәри
ки, Әбубәкрин заманында Әрәбистан сабитләшиб харичи
истилалар һазырланмышдыр; Өмәрин заманында әрәб хи
лафәти галибиј̌јәтли шәкилдә кенишләниб јајылмышдыр
Османын заманында истилалар мөһкәмләндирилмиш, зи
нәт вә чаһ-чәлалын кенишләнмәси нәтичәсиндә хәлифә
нин һакимиј̌јәти зәифләмишдир; Әлинин заманында хә
лифәнин һакимиј̌јәти даһа да зәифләнмиш, дахили мүһа
рибә башлајараг дини тәфригә доғурмуш, хилафәтин ха
ричдә кенишләниб јајылмасы дајанмыш вә бәлкә дә Би
занс вә Иран падшаһларыны тәглид етмәк нәтичәсинд
ислам дининдә сүлалә вәрәсәлији фикри көк салыб бәргә
рар олмушдур.

Әмәвиләр сүлаләси. Әли өләндән сонра онун Ирагдакы
тәрәфдарлары Әлинин оғлу Һәсәни хәлифә е'лан етмиш
диләр; һеч бир исте'дады олмајан (вә чох еһтимал вәрә
хәстәлијинә тутулмуш) бу адамын бүтүн фикри өзүнү
хәлифәлик һүгугундан әл чәкмәси үчүн Мүавијәдән мүм
күн олдуғу гәдәр чох сәрвәт гопармаг иди. Һәсән Мәдинәј
чәкилиб кетди вә орада кәнч јашында өлдү.

Мүавијәнин илк вә чох мүһүм ислаһаты, пајтахтын
Мәдинәдән Дәмәшг шәһәринә кечирилмәсидир; Мүавиј
узун мүддәт бу шәһәрдә һаким олмуш, Бизанс һөкумә
адамлары илә тәмас сахлајыб онларын тәчрүбәсини мә
нимсәмишди. Пајтахтын Дәмәшг шәһәринә кечирилмәс
Әли тәрәфдарлары (Әләвиләр) партијасына гәти зәрб
вурурду, чүнки Мәдинә шәһәри онларын тәрәфиндә иди
Тәгрибән он доггуз ил Мүавијә идарә ишини мүтлә
һөкмдар кими өз әлиндә сахлајыб әрәб дүнјасынын мә'
нәви бирлијини бәрпа етди, дәниздә гүдрәтли олмаг фик
рини тәкрар ирәли сүрдү вә һәтта чүр'әт едиб Бизанс
һүчум етди. Онун христианлара гаршы сәбирли рәфтары
Суријанын сарсылмаз сәдагәтини тә'мин едирди. Мүави
јә һәлә өз сағлығында оғлу Језиди өзүнә вәрәсә тә'ји
етди. Хәлифәнин сечки илә иш башына кечмәси үсулу ар

тыг арадан галхмышды.

Лакин Језид ган төкүлмәсинә јол верилмәдән хәлифә тахтына отура билмәди. Һәсәнин кичик гардашы Һүсејн һәлә Мүавијә заманында Мәдинәдә сүркүндә јашајырды вә өз аиләсинин тәрәфдарлары ону јанларына чағырдыглары һалда онларын сәсинә һеч һај вермирди; нәһајәт, һај вермәк гәрарына кәлиб Куфәдә онларла бирләшмәк үчүн Мәккәдән чыхыб кетди вә јолда әмәви атлыларын тә'гибинә дүчар олараг Кәрбәла јахынлыгында мүһасирә едилди. Јанындакы кичик бир дәстә илә бирликдә Һүсејн он күн әрзиндә белә үмид едирди ки, бир тәсадүф ону бу чәтин вәзнјјәтдән хилас едә биләр. Лакин, көрүнүр, хәлифә гошуну команданынын мәгсәди, Фәрат чајынын јолуну кәсмәк вә, беләликлә, Һүсејни сусуз гојуб вурушмасыз тәслим олмаға мәчбур етмәк иди. Лакин Һүсејн он күндән сонра да тәслим олмаға разылыг вермәди. Вурушма башланды. Хәлифәнин дөрд мин нәфәрлик гошуну Һүсејнин кичик дәстәсинин өһдәсиндән асанлыгла кәлди. Һүсејн сајча чох олан дүшмәнин зәрбәләри алтында һәлак олду. Өзлүјүндә хүсуси әһәмијјәти олмајан бу һадисә сајсыз-һесабсыз сијаси вә дини нәтичәләр доғурду: шиәләр әзаб вә әзијјәтлә өлән илк шәһидләрини вердиләр.

Һүсејн өләндән сонра Језид хәлифәлик иддиасы ирәли сүрмүш даһа тәһлүкәли рәгиб Абдулла илә мүбаризә етмәли олду; Абдулла пејғәмбәрин бибиси оғлу Зүбејрин оғлу иди; вахты илә Зүбејр дә хәлифәлији әлә кечирмәк үчүн Әли илә инадлы мүбаризә апармышды. Һүсејн өлән кими Абдулла Мәккәдә өзүнү хәлифә е'лан етди вә тез бир заманда бүтүн Һичаз онун хәлифәлијини таныды. Језидин гошуну хәлифәлик иддиасында олан Абдулланын тәрәфдары мәдинәлиләрә галиб кәләндән сонра чүр'әтлә Мәккә үзәринә јериди. Шәһәр мүһасирә едилди вә Кә'бәјә од вурулду; шәһәр ики ајдан артыг мүһасирәдә галдыгдан сонра Језидин өлүм хәбәри алынды. Чәнуби Әрәбистан, Ираг вә Суријанын бир һиссәси Абдулланын хәлифәлијини дәрһал таныды. Мүсәлман аләминин јердә галан өлкәләри, Језидин ики вәрәсәсинин[6] о гәдәр дә

---

[6] Бунлардан бири онун азјашлы оғлу II Мүавијә иди ки, чәми бир нечә ај хәлифәлик етди; бири дә Језидин гоһуму I Мәрван иди (683—685).

ләјагәтли адам олмадыгларына бахмајараг, Әмәвиләр сәдагәтли галдылар. Језидин үчүнчү хәләфи Әбдүлмалик[7] чох чәтин вәзијјәтдә галды. Чүнки үч нәфәр хәлифәлик иддиасында олуб онунла рәгабәт едирди: бунлардан биринчиси «Һәнифәнин оғлу» адландырылан (Әләвиләрин адамы) Мәһәммәд ибн Һәнифә, икинчиси (харичиләрин адамы) Нәчд вә үчүнчүсү Зүбејрин оғлу Абдулла иди. Лакин Әбдүлмалик Әмәвиләрин һакимијјәтини бәрпа етди; Ираг јенидән истила едилди, Абдулланын гардашы вурушмалардан бириндә өлдүрүлдү; Абдулланын өзү исә 692-чи илдә хәлифәнин гошуну Мәккә шәһәрини аланда әлиндә силаһ һәлак олду. Беләликлә, көһнә партијанын һакимијјәти јенидән әлә кечирмәк тәшәббүсү нәтичәсиз галыб гуртармыш олду. Әбдүлмалик илә онун хәләфи заманында әрәб империјасында низам-интизам сон дәрәчә бачарыглы назир Һәччачын көстәрдији фәалијјәт сајәсиндә бәрпа едилди вә Бизанс илә мүһарибә јенидән башланды. Лакин бу истеʼдадлы дөјүшчү вә һакимин Әмәвиләрә етдији хидмәт нәтичә еʼтибары илә пис олду, чүнки Һәччач өзүнүн залым вә гәддар хасијјәти илә нифрәт доғурурду.

Бундан сонра, VIII әсрин биринчи јарысы әрзиндә хәлифәләр бир-бирини тез-тез әвәз едирдиләр; јалныз јени јени өлкәләр истила едән фатеһ вә орта сәвијјәли һаким Һишамын[8] узун чәкән һөкмдарлығы бу чәһәтдән истиснадыр. Бүтүн бу хәлифәләр арасында јалныз II Өмәр әдаләтли, һәтта дүшмәнә гаршы мәрһәмәтлә рәфтар етмәк тәрәфдары олдуғуна көрә мүгәддәс сајылырды. Галан хәлифәләр: Сүлејман илә II Језид вә II Вәлид инчәсәнәт вә ја зөвг һәвәскары олдугларына көрә тәбәәләринин анчаг наразылығыны артырырдылар вә өз сәркәрдәләринин хејли әрази тутмаларына бахмајараг, Әмәвиләр сүлаләсинин сүгутуна көмәк едирдиләр.

Әлинин заманында гыса бир мүддәт әрзиндә дајандырылан истилачылыг Әмәвиләр заманында әввәлки гүввәти илә јенидән башланды. Муавијәнин дәниз донанмасы дүзәлтдијини јухарыда көрдүк. Гуруда да Шәргә вә Гәрбә доғру кетдикчә даһа чох һәрби сәфәрләр едилирди.

---

[7] Хәлифә Әбдүлмалик 685-чи илдән 705-чи илә гәдәр һөкмдарлыг етмишдир.

[8] Хәлифә Һишам 724—743-чү илләрдә һөкмдарлыг етмишдир.

Демәк олар ки, Әмәвиләр Бизанс илә мүбаризәни Сасаниләрдән ирс алмышдылар. Шәргдә әрәбләр һәлә 661-чи илдә Һерат шәһәринә чатмышдылар вә орадан һәрәкәт едән әрәб гошуну Әфганыстандан кечиб Һинд чајына чатмышды. 674-чү илдән е'тибарән Трансоксианаја[9] һүчумлар едән әрәбләр, нәһајәт, 711-чи илдә бу өлкәни алдылар. Ејни заманда Ермәнистан әрәбләр тәрәфиндән ишғал едилди. Онлар Анадолуну итаәт алтына ала билмәдиләр. Ислам дөвләти гырх илдән аз бир мүддәт әрзиндә Шәргдә ән узаг сәрһәди олан Чинин кәнарларына вә Һинд чајы вадисинә чатды.

Гәрб истигамәтиндәки әрәб истилалары да ејни дәрәчәдә кениш иди. О заманлар Шимали Африканын бәрбәри тајфалары Бизанс империјасындан фе'лән даһа асылы дејилдиләр. Онлар үч әсас група бөлүнүрдүләр: шәргдә (Триполитанија, Чәрид, Ор) ловатә; гәрбдә (Гәбилијјәдә готамә, Мәракеш саһилиндә мәсмудә вә Бөјүк Сәһрада өртүклә бүрүнәнләр) сәнһачә; бир һиссәси Тлемсен рајонунда топланмыш көчәри зәнатә. Бурада да сәнһачә вә зәнатә тајфалары арасындакы дүшмәнчилик әрәб истилачыларынын хејринә олду.

Ифрикијјәдә, јә'ни Шимали Африканын шәрг һиссәсиндә (бу саһәнин гәрб һиссәси Мәғриб адланыр) әрәбләрин илк ики һәрби сәфәри ади басгындан ибарәт иди; бу басгынлар заманы әрәбләр бурада бизанслылар илә үз-үзә кәлмишдиләр. Лакин әрәбләрин үчүнчү һәрби сәфәриндә бизанслылары бәрбәрләр әвәз етдиләр. Әрәб сәркәрдәси Огба бәрбәрләрин габағыны сахламаг үчүн 670-чи илдә бурада истилачыларын гәраркаһы олан Кајруан (Гејрован) шәһәрини салды. Јенә дә бу әрәб сәркәрдәси анчаг Мәракешин Атлантик оксаны саһилиндә дајандырылан мисли көрүнмәмиш басгындан сонра пусгуја дүшдү. Нәһајәт, 697-чи илдә хәлифә Әбдүлмалик өз сијаси вәзијјәтинин мөһкәмләндијини көрүб Карфакенә һәрби сәфәр етмәк үчүн чидди һазырлыг көрмәјә башлады. Бу шәһәр алыныб виран едилди, сонра бизанслылар шәһәри кери алдылар вә бир илдән сонра јенә дә әлдән вердиләр. О заман Орда шәһәриндә бәрбәрләр әрәбләрә гаршы мүгавимәт тәшкил етдиләр; рәвајәтә көрә әф-

---

[9] Трансоксиана вә ја Трансоксанија — Аму-Дәрја илә Сыр-Дәрја арасындакы саһәјә дејилир; әрәб вә фарс чоғрафија китабларында бу саһәјә Мавәраүннәһр ады верилмишдир.

санəви Kaһинə бу мүгавимəтə башчылыг едирди. Лакин
əрəб дүшмəнлəринин парчаланмыш бир вəзиjjəтдə олма
лары əрəблəрə jенə дə хидмəт етди вə онлар һəрби истила
чылыгла еjни заманда өз динлəрини jajмаға да мүвəффə
олдулар. Арадан иллəр кечди, өз динлəрини дəjишдирмəj
чохдан адəт етмиш бəрбəрлəр ислам динини гəбул етдилə
вə Испаниjанын əрəблəр тəрəфиндəн истиласында һəрб
гəнимəт əлə кечирмəк кими чазибəли перспективли тə'си
ри илə əрəблəрин əн мөһкəм даjағы олдулар. Əрəблə
Чəнуби Мəракешə басгынлар едəрəк, Тəнчə (Танжер
шəһəрини вə Балеар адаларыны тутдулар.

Вестготлар тəрəфиндəн ишғал едилмиш Испаниjа һəги
гəтдə христиан бир өлкə олмагдан чох, сөздə христиан өл
кə иди. Феодаллар илə jепископларын гул һалына салды
ғы халг азадлығын һəсрəтини чəкирди. Хиласкар ролу
ну əрəблəр оjнамалы олдулар. Гуллар вə тəһкимли кəнд
лилəр өз азадлыгларыны дөнүб мүсəлман олмаг баһа
сына сатын алдылар вə истилачыларын вəзифəсини асан
лашдырдылар: əрəб атлылары христианларын пиjадə го
шунуна үстүн кəлди вə 712-чи илдə Толедо шəһəрини
алынмасы готларын һөкмранлығы үчүн бир матəм марш
олду.

721-чи илдəн е'тибарəн əрəблəр Пиренеj сыра дағла
рынын о бири тəрəфинə басгынлар етмəjə башладылар
Меровинглəр краллығы да Испаниjадакы готлар монар
хиjасы кими чан чəкиширди. Евд тəрəфиндəн Гаронн
чаjы үстүндə даjандырылан əрəблəр һəрəкəт истигамəти
ни Рона чаjына тəрəф чевирдилəр вə 725-чи илдə б
чаj вадисини виран етдилəр. Jедди ил сонра əрəб атлы
лары Гаскон саһəсини кечиб Бордо шəһəрини алдылар в
сүр'əтлə Пуатjе үстүнə jеридилəр, лакин Карл Марте
онлары орадан кери отуртду (Мəһəммəдин өлүмүндə
jүз ил сонра). 737-чи илдəки Нарбонн вурушмасынд
Карл Мартел əрəблəри jенə дə гачмаға мəчбур етд

Бу мəғлубиjjəтə бахмаjараг əрəблəрин истилачыл
ғынын арасы кəсилмəди. О заман əрəб империjасы ө
əзəмəтинин зирвəсинə чатыб Атлантик океанындан Һин
чаjына, Хəзəр дəнизиндəн Нил чаjы астаналарына гəдə
узанырды. Əмəви хəлифəлəринин сиjаси əзəмəти дə, араз
чəһəтдəн кенишлəнмə сон нөгтəсинə чатмаздан бир неч
ил əввəл өз зирвəсинə чатмышды. Онларын гүдрəти х
лифə Əбдүлмалик заманында (VII əсрин сону) əн jүкс
нөгтəсинə чатды. Əмəви хəлифəлəрин көстəрдиjи фəали

јәт әсас е'тибары илә мәркәзләшмәјә доғру јөнәлдилмишди. Мәһәммәд јекчинс олмајан үнсүрләри ибтидаи ичма ичиндә әритмәји бачардығы кими Әмәвиләр дә чох јахын кечмишдә бир-бири илә мүбаризә едән халглары вә динләри чох бөјүк бир империјада бирләшдирмишдиләр; онлар дөвләт гурмаг фикрини ирәли сүрмүш вә һәјата кечирмишдиләр. Лакин бу вәзифәни јеринә јетирмәк үчүн либерализм лазым иди вә бу либерализм ејни заманда сијаси, дини вә фикри либерализм олмалы иди. Әмәвиләр бу чүр либерализми һәмишә көстәрирдиләр: Әбусүфјан христианлар вә јәһудиләр илә разылыг ичиндә јашајырды, онун нәслиндән оланлар христиан гадынларла евләнирдиләр, араларында һәм христианлара, һәм дә башдан-ајаға бүтпәрәст ән'әнәли инсанлара тәсадүф едилән натиг вә шаирләрә (мусигичиләр, мүғәнни вә мүғәннијәләр һәлә бир јана дурсун) пенсија тә'јин едирдиләр. Онлар һеч өзләри дә билмәдән гәдим Сурија мәдәнијјәтинә валеһ олмушдулар. Бу либерализм, ислам дини банисинин чанишини олдугларыны онларын јадындан чыхарда билмәди. Лакин нечә олса да, бу либериализм ислам дининин биринчи дөврүнүн сәрт руһуна хәјанәт етмәмиш диндарлара тохунурду; түнд тәбиәтли Мәдинә Дәмәшги писләјирди: нечә ки, сонралар, XVI әсрдә Ченеврә Романы писләмишди[10].

Сијаси чәһәтдән Мәдинә әрәб дөвләтинин пајтахты иди, Дәмәшг шәһәри исә ислам империјасынын пајтахты олду. Лакин бу империја о гәдәр кениш вә рәнкарәнк бир империја иди ки, онун бирлијин мөһкәм ола билмәзди. Империјанын сәрһәдләри даһа чох кенишләндикчә итаәт алтына алынмыш бир чох халг күтләләри илә сајча аз олан истилачылар арасындакы ујғунсузлуг даһа кәскин шәкилдә ортаја чыхырды. Бундан башга, Әмәвиләр инсанлары дөндәриб мүсәлман етмәјин алынан верки мәбләғини азалтдығыны јәгин едәндән сонра буна мане олмаға башламышдылар. Онлар итаәт алтына алдыглары халглара зүлм едиб онлары әзмәјә, дөзүлмәз дәрәчәдә ағыр верки илә вар-јохдан чыхармаға вә онларла өзләриндән ашағы инсанлар кими рәфтар етмәјә башламышдылар; һалбуки бу халглар гәдим мәдәнијјәтин вәрәсәси олуб буну хатырлатмағы севирдиләр (милләтчи шүубијјә һәрәкаты). Нәһајәт, харичиләр илә шиәләрин

---

[10] Жан Калвинин (1509—1564) фәалијјәти нәзәрдә тутулур.

тәшвигаты да бу боғуг наразылыға әлавә олунду. Харичи-ләр илә шиәләрин фәал бир шәкилдә вә бөјүк усталыгл апардыглары тәблиғат Әмәвиләр сүлаләсинин сүгутун сүр'әтләндирди.

Шиәләр әсил тәблиғата мө'мин хәлифә II Өмәр 720-чи илдә өләндән сонра башламышдылар. Лакин Әмәви-ләрин тәрәфдарлары бир дәфә дә башгалары үчүн зәһмә чәкмәли олдулар вә буну чох кеч баша дүшдүләр. Пе-ғәмбәрин әмиси Аббасын нәслиндән оланлар ләјагәтл һәјат кечирмәклә чохдан бәри мүсәлманларын һөрмәтин газанмышдылар. Әмәвиләрә гаршы кетдикҹә гүввәтл-нән мүхалифәт Аббасиләри јаваш-јаваш бу фикрә к-тирмишди ки, Әмәви хәлифәләрини девириб онларын ј-рини тутмаг лазымдыр.

Суријадан мүхтәлиф вилајәтләрә сәдагәтли акентлә көндәрилди. Онлар хүсусилә Хорасанда әлверишли зәми тапдылар, чүнки орада бә'зи иранлы груплары өзләрин әрәбләрдән чох јүксәк һесаб етдикләринә көрә гул ким итаәт алтында олмагла разылаша билмирдиләр. Бунда башга Аббасын нәслиндән оланлара белә бир хошбәхтли үз верди ки, шиәләр көзләнмәдән онлара көмәк етд-ләр. Шиәләрин бу чүр мөвге тутмаларынын сәбәби б иди ки, Әли аиләсинин тәрәфдарлары бу аиләни һакими-јәт башына гајтармаға сә'ј едәрәк, мүттәфиг ахтарырд-лар; онларын бир-бириндән парчаланмыш вәзијјәтдә о-малары, һәмишә олдуғу кими, Аббасиләрин мәнафеји хидмәт етмәли иди. Һәгигәтән шиәләр ики партијаја б-лүнмүшдүләр: бунлардан бири (Кәрбәла шәһиди) Һүсе-нин оғлунун тәрәфини сахлајан имамиләр иди ки, бу-лар Аббасиләрин апардығы тәблиғатдан кәнарда дуру-дулар; бири дә Һашимиләр партијасыдыр ки, әввәлчә Һ-сејнин өкеј гардашы олуб «Һәнифәнин оғлу» адланд-рылан шәхсин тәрәфини, о өләндән сонра исә онун оғ-Әбуһашимин (партијанын ады да бурадан әмәлә к-мишдир) тәрәфини сахлајырды. 716-чы илдә Әбуһаш-өлдү (ола билсин, зәһәрләнмишди) вә хәлифә тахты отурмаг иддиасында олан намизәд һүгугуну Аббасын н-тичәси Мәһәммәд ибн Әлијә вәсијјәт етди. Шиәләр ич-рисиндәки бу дәрин тәфригә Аббасиләр тәблиғаты үч бир аләт олду. Бу тәблиғат Мәһәммәд ибн Әлинин өлүм-нә бахмајараг фәал бир шәкилдә давам едирди. Мәһә-мәд ибн Әлинин бу јолла гојдуғу әмәјин бәһрәсини он ики оғлу көтүрдү; онлар өз нүмајәндәләриндән Әбуму

лимин, — әслиндә иранлы олан чох чәлд вә зирәк адамын көмәји сајәсиндә буна наил олдулар. Аббасиләрин гара бајраглары Әмәвиләрин ағ бајрагларына гаршы сыраја дүзүлдү. Ики ил сонра Аббасиләрин биринчи һөкмдары Куфә мәсчидиндә хәлифә е'лан едилди. Әмәвиләрин сонунчу һөкмдары исә дүзәлдилмәси мүмкүн олмајан мәғлубијјәтә дүчар олду. Сонунчу әмәви хәлифәсинин гоһум-әгрәбасы тә'гиб едилди, амансызлыгла гырылды. Лакин әмәвиләрдән бири Испанијаја гача билди вә 754-чү илдә орада бир сүлалә тә'сис етди.

Аббасиләр. Аббасиләр сүлаләси беш әср (750—1258) давам етмишдир. Әмәвиләр әрәб һөкмранлығыны гурмушдулар. Аббасиләр исә (бунлардан ән көркәмли олан ики хәлифәнин анасы фарс гадыныдыр) әрәб сүлаләси олмагдан чох, мүсәлман сүлаләси олмушдур. Бу сүлаләјә бир тәрәфдән әрәбләр, дикәр тәрәфдән исә Аббасиләри һакимијјәт башына кәтирән иранлылар арасында мүвазинәт сахламаг лазым иди. Бу мүвазинәти әлдә етмәк чәтин иди; лакин бу чәтинлијә бахмајараг, хәлифә Мәнсурун дүһасы вә әслиндә иранлы олуб Бәрмәкиләр адланан назирләр сајәсиндә јарым әср әрзиндә бу аһәнки әлдә етмәк мүмкүн олду. Сонра Һарун әр-Рәшидин оғуллары арасында дахили мүһарибә баш верди. Бунлардан биринә әрәбләр, о бирисинә исә иранлылар тәрәфдар чыхдылар вә онлар бир нечә ил әрзиндә бир-биринә үстүн кәлмәјә чәһд етдиләр.

Иран тә'сири Аббасиләри хәлифәләрин игамәткаһыны Дәмәшгдән Багдад шәһәринә кечирмәјә вә дөвләтин идарә олунмасы характерини дәјишдирмәјә мәчбур етди. Аббасиләрин хилафәти Сасаниләр падшаһлыгынын јени тәчәссүмүнү ифадә едирди. Иран тә'сири өзүнү јалныз сарај мәрасиминдә вә кејимдә көстәрмәклә галмајыб һәтта инчәсәнәтә вә әдәбијјата да кечди.

Бурасы да вар ки, мәсәлә јалныз Иран тә'сириндән ибарәт дејилди, чүнки аббаси мәдәнијјәти чох мүрәккәб бир һадисә иди. Аббасиләрдән әввәл, демәк олар, бүтүн әрәб әдәбијјаты (јашадығымыз замана гәдәр галан тарихи абидәләр әсасында нә дәрәчәдә фикир јеритмәк оларса) шаиранә әсәрләрдән вә натиглик сәнәти әсәрләриндән ибарәт иди. Лакин әрәбләрин итаәт алтына алдыглары өлкәләрдә зеһни әмәклә мәшғул оланлар илк Аббаси хәлифәләринин либераллығы сајәсиндә әрәбләр илә јахынлашмышдылар вә гәдим јунан елми далдаланыб киз-

ләндији мәктәбләрдән вә монастырлардан бирдән-бир ортаја чыхмышды. Македонијалы Искәндәрин һәрби сәфәрләриндән сонра еллинизмин Асијада нә гәдәр дәрин из бурахмыш олдуғу һамыја мә'лумдур. Јунан философлары вә алимләринин әсәрләри IV әсрдән е'тибарән несторилә тәрәфиндән Сурија дилинә тәрчүмә едилирди бу әсәрләри башлыча олараг Сурија вә Месопотамијада тәдгиг едиб өјрәнирдиләр. Бундан башга Бактриј (Бәлх) вә Согдианадакы (Әфганыстан)[11] иранлы ичмалары буддистләрлә әлагә сахладыгларына көрә онларын васитәси илә кечән һинд тә'сири дә өзүнү кәстәрирди.

Еллин, арами вә һинд мәдәнијјәтләринин бә'зи наилијјәтләри, VIII—IX әсрләрдә мәдәнијјәт саһәсиндә башлыча рол ојнајан мүтәрчимләрин сајәсиндә әрәбләр арасында сүр'әтлә јајылырды. Иран тә'сири исә, хүсусә самиләрин дүһасына гаршы ариләрин әксүл-әмәлиндә бәһс едиләрсә, бә'зи тәдгигатчыларын күмән етмәјә мејл кәстәрдији гәдәр дәрин олмамышдыр. Иран тә'сири өзүнү, хүсусилә нәзмдә (поезијада) көстәрмиш олдуғун көрә бу нәзм өз характерини дәјишдирди. Бундан башг иранлылар тәфәккүр инчәликләриндә һәлә тәчрүбәси олан әрәбләрә имкан верирдиләр ки, онлар елмин әз мәтини вә диалектиканын гүввәсини дәрк етсинләр. Би сөзлә иранлылар елми популјарлашдырыб јајан гүвв ролуну ојнајырдылар. О заманлар Бағдадда бизим XV әсрдәки интибаһ дөврүнә чох охшајан һадисәләр баш верирди. Иранлыларын фәалијјәти I Франсиск заманында Франсаја кәлмиш италјанларын көрдүјү иши хатырладырды.

Мә'нәви һәјатдакы бу тәрәгги илә јанашы олараг игтисади фәалијјәт инкишаф едирди. Бағдад шәһәри Гәр илә Узаг Шәрг арасында васитәчи вәзифәсини көрүрд Бағдадлылар Һиндистанда вә һәтта Чиндә тичарәт ко торлары ачырдылар. Буну да гејд едәк ки, бу тичарә әлагәләри, башгаларынын һөкмән дөндәрилиб мүсәлма едилмәсинә сәбәб олмурду. Мадагаскар адасы Иран кө фәзи саһилләриндән әрәбләрин мүһачирәти нәтичәсинд VII—IX әсрләрдә исламлашдырылмыш идисә, Индонез јаја вә чинин бә'зи рајонларына ислам хејл

[11] Бу ики гәдим саһә әразисинин чох һиссәси Әфғаныстан дејил, индики Совет Орта Асијасында јерләшир.

сонра кечмишдир. Индонезијада ислам дини Суматра адасында бәргәрар олуб мөһкәмләндикдән сонра јалныз XIII әсрин икинчи јарысында һиндуизми сыхышдырыб арадан галдырмаға башлады (XVII әсрдә, демәк олар, тамамилә арадан галдырды). 751-чи илдә Талас чајы үстүндә баш верән һәлледичи тарихи вурушмалардан бириндә Тан императору гошунунун әрәбләр тәрәфиндән дармадағын едилдији күн ислам дининин Чинә кечмәсинин башланғычы һесаб едилә биләр. Сонралар Чин императорлары, музд илә тутулан әрәб дөјүшчүләрини, өзләринин үсјан едән тәбәәләринә гаршы вурушмаг үчүн көмәјә чағырмаға мәчбур олмушдулар.

Беш әсрлик аббаси хилафәтинин јалныз биринчи әсри (Мәнсур илә Һарун әр-Рәшид вә Мә'мун әсри)[12], доғрудан да, әсил әзәмәт вә тәрәгги нүмунәсини көстәриб, тарихин көзәл дөвру олмушдур. «Инсанлар әбәди олараг бу дөврүн һәсрәтини чәкәчәкләр» (Ренан). Сонралар дөвләт гурулушунун нөгсанлары ашкара чыхды; әрәб империјасы олдугча кениш иди вә империјада парчаланма әламәтләри артыг мүшаһидә едилирди. Бундан башга хәлифә мүлки һакимијјәтин тәдричән әлдән чыхыб кетдијини һисс етдијинә көрә, өзүнүн руһани һакимијјәтини мөһкәмләндирмәјә чалышырды, бу исә башга динләрә дөзмәмәклә нәтичәләнирди. Бундан әлавә хәлифә һакимијјәт сүрмәк үчүн хилафәти чох тез парчаламаға башламышды вә шиәләр илә харичиләрин бир чох үсјанлары нәтичәсиндә тәшвишә дүшдүјүнә көрә өз әтрафындакы әрәбләрә вә әрәбләшмиш иранлылара инанмајыб өзү үчүн Орта Асијада әрәбләрин гаршылашдығы түркләрдән ибарәт музд илә тутулмуш шәхси мүһафизә дәстәси дүзәлтмишди. Бу музд илә тутулмуш кешикчиләр дә (лап Карфакендә вә Бизансдакы музд илә тутулмуш әскәрләр кими), тез бир заманда вәзијјәтин ағасы олмаға башладылар. X әсрин ортасындан е'тибарән хәлифә өз һакимијјәтини фе'лән әлдән вериб елә бил «тәнбәл крал» вәзијјәтинә дүшдү кн, онун јанындакы «әмирләр әмири» (әмирәл-үмәра) Меровингләр сүлаләси јанындакы мажордомлары хатырладыб, ја фарслар, ја да түркләрдән олурду.

---

[12]Бу хәлифәләрин һөкмранлыг илләри: 754—775, 786—809 вә 813—833.

Әлбәттә, мәркәзи һакимијјәтин бу чүр зәифләмиш ол
масы, арадан чох кечмәдән сијаси мәркәзләшмәнин д
позулуб арадан галхмасы илә нәтичәләнди. Әмәвилә
сүлаләсинин сон хәлифәсинә садиг галмыш Испаниј
Аббасиләрин һакимијјәт башына кечмәси илә әлагәдә
олараг, 755-чи илдән е'тибарән хилафәтдән ајрылды
Гачгын шаһзадә Әбдүррәһман партијаларын (әрәбл
рин, бәрбәрләрин вә јерли оланларын) бир-бирин
зидд олан арзу вә чәһдләрини барышдыра билдиј
заман Кордова (Гәртәбә) әмирлији каһ христианлар
гаршы чыхыш едәрәк, каһ да дахили ихтилафлары ар
дан галдырмаға чалышараг, аз мүвәффәгијјәт газанм
мышды. 912-чи илдә бөјүк һөкмдар III Әбдүррәһман о
таја чыхды. Өз сәләфләри тәрәфиндән әлдән верилми
әјаләтләри һакимијјәти алтына гајтаран III Әбдүррә
ман Кордова дөвләтинин сијаси бирлијини вә малиј
сини бәрпа етди, 929-чу илдә исә хәлифә ләгәбини гәбу
етди. Бөјүк месенат олуб елм вә инчәсәнәти һима
едән II Һәкәмин һөкмдарлығы заманында Кордова ш
һәри Бағдад шәһәринин рәгиби олду. X әсрдә мүсәлма
Испанија дөвләти парлаг тәрәггијә чатды. Лакин б
тәрәгги кечичи характер дашыјырды, чүнки бу әсрин с
нунда артыг тәнәззүл башлады; дахили чәкишмә вә мүб
ризәләр, христианларын һүчум вә басгынлары вә баш
динләрә дөзмәмәк тәмајүлү бу тәнәззүлү сүр'әтләндири
ди. Даһи назир Ибн Әбу Әмир-әл Мәнсур (Гәрб
Авропа тарихчиләринин дилиндә: Алманзор) әбәс јер
чәһд едиб Испанијанын сијаси бирлијини мүһафизә е
мәјә чалышырды. Онун өлүмүндән бир аз әввәл, XI ә
рин әввәлләриндә өлкә јарым дүжүн хырда дөвләтә па
чаланды вә сонралар христианлар асанлыгла бу хырд
дөвләтләрин өһдәсиндән кәлдиләр.

Аббасиләр һәлә һакимијјәт башына кечмәмиш Ш
мали Африка бәрбәрләри јени-јени дин дәјишдирм
тәмајүлләринә бир дәфә дә ујараг, ислам дининин гат
вә сәрт еһкамындан әл чәкиб харичиләрин бид'әтчи ди
нәзәријјәсини севинчлә гәбул етмишдиләр, чүнки бу н
зәријјә онлара сиркумселлионларын[13] нәзәријјәси
хатырлатдығына көрә онларын демократик тәмајүлләри

[13] Сиркумселлионлар —IV—V әсрләрдә Шимали Африка
гуллар вә колонларын ингилаби һәрәкатында иштирак едә
ләрә дејилир.

ујғун кәлирди. Ејни заманда дини вә милли олан бу һәрәкат тәхминән 740-чы илдә Мәракешдә мејдана кәлмиш, сонра исә бүтүн Шимали Африкаја вә һәтта Испанијанын бә'зи рајонларына јајылмышды. Аббасиләр ганлы вурушмалар шәклиндә мүбаризә етмиш олсалар, да, ашағыдакы хырда мүстәгил сүлаләләрин әмәлә кәлмәсинә мане ола билмәдиләр: Таһерт шәһәриндә гурулуб харичиләр дөвләтинин нүмунәси олан Рүстәмиләр, Сичилмасәдә — Мидрариләр; Тлемсендә — Бену Ифрен; Фасда — Идрисиләр. 800-чү илдән е'тибарән хәлифә Ифрикијә әјаләтини (Туниси вә Константина вилајәтинин бир һиссәсини) һәр ил хәрач өдәмәк шәрти илә ирси бир маликанә (лен) олараг өз чанишининә тәрк етди. Хәлифәнин бу һәрәкәти өз торпагларындан үстүөртүлү бир шәкилдә әл чәкмәси демәк иди. Бу чанишин вә онун тә'сис етдији Әғләбиләр сүлаләси сонралар Италија, Франса вә Сардинија саһилләринә донанма көндәрәчәкләр вә өзләринин арамсыз тәбәәләрнин даим јер дәјишдирмәк чәһдләринә мүәјјән бир истигамәт верәчәкләр. Онлар Сичилија адасыны итаәт алтына алмаг үчүн јарым әсрлик вахт сәрф едәчәкләр вә әсрләрдән галма мәдәнијјәти олан бу өлкәдә бир тәрәфдән Јунаныстан илә Романын дүһасы, дикәр тәрәфдән дә Шәргин дүһасы бирләшмиш олачагдыр. Мүсәлманларла христианларын арзу вә сә'јләри бу мәдәнијјәт күрәсиндә әријиб там аһәнкдар һала дүшәчәкдир.

VIII әсрдә Мисирдә, Бағдад хәлифәләриндән фе'лән асылы олмајан Тулуни һөкмдарлары, Ихшидиләр илә Фатимиләрин һакимијјәт башына кечмәсини һазырладылар. Фатимиләр хәлифәнин јалныз сијаси һакимијјәтинә дејил, дини һакимијјәтинә дә гәсд едиб әл узадырдылар. Аббасиләр кими Фатимиләр дә там бир орду гәдәр чохлу кизли акентләрин вә истифадә етдикләри шиә мәзһәбинә мәнсуб бир тәригәт адамларынын көмәјн илә һакимијјәт башында бәргәрар олмушдулар. Фатимиләрин нәсил шәчәрәсинин гејри-мүәјјәнлији (онлар өзләринни Әли вә Фатимә нәслиндән олдугларыны иддиа едирләр), онларын илк һәрби һәрәкәтләринин, демәк олар, гәһрәманлыг характерини дашымасы, чох чәлд вә сүр'әтлә һәрәкәт едиб Әғләбниләри девнрмиш вә Ифрикијәни истила етмиш олмалары вә бундан 60 ил сонра Бағдад хилафәтинин тәһлүкәли рәгиби олан бид'әтчи хилафәти Гаһирәдә тә'сис етмәләри, — бүтүн бунлар

Фатимиләр сүлаләсинә нә исә әсрарәнкиз бир чазибә гүв вәси верир. Исламын дини тәкамүлү үзәриндә Фатими ләрин нечә тә'сир көстәрәчәјини ирәлидә (V фәсил) кө рәчәјик.

Шүбһәсиз, Әлинин нәслиндән олан Идрис Мәракеш дә шиәлији тәтбиг едиб јени бир сүлалә тә'сис едәндә сонра арадан ијирми ил кечмишди. Идрисиләрин шиә лији Гәрби Мәғриб һәддини ашмырды. Лакин бүтүн Ши мали Африка әввәлләр харичиләрин тәригәтини гәбул етдији кими, ејни илә Фатимиләрин көстәрдији фәалиј јәтин тә'сири нәтичәсиндә шиә мәзһәбли олду. Вахты ил Әбумүслим Аббасиләрин јүксәлмәсини һазырламыш ол дуғу кими, мүсәлман дин тәблиғатчысы Әбу Абдулла д Мәккәдә бәрбәрләрлә әлагә дүзәлдиб Фатимиләрин јүк сәлмәсини һазырлады вә сонралар Әбумүслим кими Әб Абдулла да өзүнүн гүввәтли нүфузу илә өз һөкмдарын тәшвишә салдығы үчүн бу тәшвишин гурбаны олду. Әб Абдулланын һөкмдары Үбејдуллаһ, Аббасиләр тәрәфин дән Мисирдән говулмуш вә өзүнә хошбәхтлик ахтарма үчүн Мәғрибә кетмишди. Сичилмасә шәһәринин Мидра ри һөкмдары ону тутуб һәбсханаја салмышды. Лакин она сәдәгәтли галан Әбу Абдулла Әғләбиләри девирди, Рүс тәмиләри Таһәрт шәһәриндән говлады вә өз ағасын һәбсханадан азад едиб Тунис шәһәриндә Әғләбиләри тахтына отуртду (910-чу ил). Бу һадисәләрдән сонр узун илләр боју Шимали Африка харичилик илә шиәли арасында шиддәтли вурушмалара сәһнә олду. 960-ч илдә шиәлик галиб кәлди. Бәрбәр тајфалары арасынд јалныз дини дејил, һәмчинин сијаси мүнагишә әмәл кәлди. Фатимиләрин тәрәфини сахлајан готамә вә сәв һачә тајфалары илә Кордовадакы Әмәви хәлифәләрин тәрәфдар олан зенатә тајфасы арасындакы мүбариз вахты илә иранлылара тәрәфдар чыхан ләхмиләр ил Бизанса мејл көстәрән гәссаниләр арасындакы мүбари зәни хатырладыр.

Мүсәлман гәрб өлкәләрини өз һакимијјәтләри алтын да сахлајан Фатимиләр һәмишә хәјалларына кәтирдик ләри Шәргә нәзәр салдылар. О замана гәдәр Фатимилә рин һүчумларыны дәф едән Мисир 969-чу илдә асанлыг ла истила едилди вә ики әср әрзиндә, һеч олмаса рәсм олараг, шиәлији гәбул етди. Мисир истила едиләндә сонра Фатимиләр империјасынын мәркәзи дәјишилди Фатимиләр өзләринә сәдагәтли олан сәнһачә бәрбәрлә-

рини Шимали Африканын кешијиндә гојуб Сурија үзәринә јеридиләр. Онларын бу өлкәдәки һөкмранлығы сабит олмадығына көрә, 1076-чы илдә Сәлчуг түркләри Фатимиләри Сtowrијадан сыхышдырыб чыхартдылар.

X әсрин сонунда Фатимиләр империјасы бир тәрәфдән Мисир вә Суријаны, дикәр тәрәфдән исә Аралыг дәнизи адаларыны вә Атлантик океанына гәдәр Шимали Африканы әһатә едирди. Лакин бу вәзијјәт чох аз давам етди. Арадан чох кечмәдән Шимали Африка, даһа әввәлчә Аббаси хәлифәләринин бојундуруғуну өз үстүндән атмыш олдуғу кими, Фатимиләрин дә бојундуруғундан хилас олду. Фатимиләрин пајтахты Тунисдән Гаһирәјә кечириләндән сонра бәрбәр һакимләри үзәриндә онларын һакимијјәти зәифләмәјә башламышды. 972-чи илдә Тунис чанишини Фатимиләрин һакимијјәтинә табе олмагдан бојун гачырыб Зириләр сүлаләсини тә'сис етди, башга бир сүлалә дә 1007-чи илдә Әлчәзаирдә Бужи рајонунда јерләшән Һәммадиләр сүлаләсидир; гәрбдәки бәрбәр тајфалары Идрисиләр һакимијјәтинин зәифләмиш олмасындан истифадә едәрәк, өз араларында чәкиширдиләр; ејни заманда јухарыда көрдүјүмүз кими Мүсәлман Испанијасы парчаланыб бир сыра хырда дөвләтә бөлүнмүшдү (рејес де таифас).

Шимали Африкаја сон зәрбәни вуран һадисә бәну һилал вә бәну сүлејм тајфаларынын басгыныдыр ки, бу һадисәнин бөјүк игтисади вә сијаси нәтичәләр доғуран әһәмијјәти олмушдур. Әрәбистандан көчүб кәлән бәну һилал вә бәну сүлејм тајфалары гулдурлугла мәшғул олдуғуна көрә дағыдылыб Јухары Мисрә сүркүн едилмишди вә орада Фатимиләри нараһат едирди; тәгрибән 1050-чи илдә бир фатими хәлифәси Тунисдәки Зириләрин шиәликдән әл чәкәрәк јенә дә сүнни мәзһәбинә кечдикләрини көрәндә бәну һилал вә бәну сүлејм тајфаларыны бирдән-бирә гәрбә тәрәф бурахды. Бу тајфалар Триполитанијаны (Траблиси) виран етдиләр вә ики илдән сонра Тунисә кирдиләр. Зириләр илә Һәммадиләр бирләшә билмәдиләр вә бу басгыны дајандырмаға әбәс јерә чәһд едирдиләр. Тунис шәһәрләри мачәрапәрәстләрин гәнимәти олду. Мачәрапәрәстләр ишғал етдикләри әразидә бәзән әмирликләр тә'сис едирдиләр. Мәсәлән, Тунис шәһәри бәну хорасан тајфасынын сајәсиндә тәрәгги едиб јүксәлмәјә башламышды. Мүбаризә үчүн гүввәси олмајан Зириләр өз шәһәрләриндән бириндә истеһкам гуруб јер-

ләшдиләр. XII әсрин әввәлләриндә өз өмрүнүн со күнләрини кечирән Һәммадиләр дә Зириләр кими һәрә кәт етдиләр. Аралыг дәнизиндә агалыг едән Сичилиј норманлары 1148-чи илдә Һәммадиләри сон сығыначағ ларындан вуруб говладылар. О замана гәдәр бәрбәр ләр арасында әрәбләр бир нөв олигархија вәзијјәтинд иди. Бәну һилал тајфасынын басгыны Шимали Африка да әрәбләри сајча бир аз күчләндирмиш олса да, си јаси вә дини һәрч-мәрчлији даһа да артырды. Башлыч мәсәлә исә будур ки, бу басгын Шимали Африканы игтисади рифаһыны позду, һәм дә о дәрәчәдә ки, бунда сонра Шимали Африка бир нечә әср әрзиндә тәнәззү вәзијјәтиндә галды.

Инди дә бир әср кери гајыдыб Шәргә нәзәр саланда башга бир мүбаризәнин нечә башланыб инкишаф етди јини көрәрик. Африкада бәрбәрләр әрәб һөкмранлы ғына гаршы үсјан галдырмыш олдуглары заман, исла аләминин о бири учунда түркләр әрәб һөкмранлығын тәһдид едирдиләр вә бу тәһлүкә арасы кәсилмәдән ар тырды. Иран илә Туран арасында гәдимдән галма мүба ризә, Узаг Шәргдән Бизанса кедән тичарәт јолуну ө әлләриндә сахлајан Сасаниләр өз сәрһәдләрини әввәлч Түркүстандан кәлмә ефталитләрдән (һејталлардан) сонралар исә Алтајдан кәлмә түркләрдән горумаға мәчбур олдуглары заман кедән мүбаризә сакитләшмиш кими көрүндүјү һалда, јенидән шиддәт етмишди. X әср дән е'тибарән Шәрги Иранда әмәлә кәлмиш сүлаләләр мәдәнијјәтин сәрһәд әјаләтләринин маркграфы вә пре фекти ролуну өз өһдәләринә көтүрәчәкләр. IX әсрдә башлајараг Бағдад хилафәтиндән асылы олмајан ил һөкмдарлар: Таһириләр илә Сәффариләр Хорасанда Систанда вә Фарсда өзләринә торпаг гопаран муздл тутулмуш дәстә башчысы ролуну ојнајырдылар. Лакн иранлыларын милли һисси Саманиләр сајәсиндә јенидә чанланды: өзләринин Трансоксанија (Мавәраүннәһр торпагларындан һәрәкәт едән Саманиләр Гырғызыста нын дәринликләриндә мүһарибәләр едиб, Шәргдән өзлә ринә архајынлыг тә'мин едәндән сонра бүтүн Шәрг Ираны истила етдиләр. Хорасан вә Трансоксанијаны бир чох шәһәрләри инчәсәнәт вә елм мәркәзи олду; әрә дилинә пәрәстиш Иран әдәбијјатынын чичәкләниб тәрәгг етмәсинә манс олмады вә бу әдәбијјат өз һимајәчиләр олан Саманиләрә әбәди шөһрәт газандырды.

Ејни заманда Иранын ғәрбиндә Бувејһиләр (Бујә) адында башга бир иранлы сүлалә әмәлә кәлиб сүр'әтлә јүксәлирди. Бу кечмиш әјаләт һакимләри Гәрби Ираны он беш ил әрзиндә зәбт едәрәк шиәлик мәзһәбини јајырдылар вә Бағдад хәлифәсинин јанында өз јерләрини мөһкәмләндириб хәлифәнин адындан өлкәни фе'лән идарә етмәјә башламышдылар. Бунларла Саманиләр арасында бир-биринә үстүн кәлмәк мүһарибәси башланды. Мүһарибә әлли ил давам етди. Мүһарибә нәтичәсиндә тагәтдән дүшүб зәифләјән Саманиләр өз тахтларыны һәрби олигархијанын даими ғәсдләриндән горумаг мәчбуријјәти гаршысында Бағдад хәлифәләринин кетдији јолу изләјиб түркләрдән көмәк истәдиләр. VII әсрдә мәккәлиләрә хидмәт едән ефиоплар, сонра да түркләр, бәрбәрләр вә зәнчиләр рәгабәт үзүндән Бағдад вә Гаһирәни ган дәрјасында боғдуғлары һалда бүтүн ислам тарихи бојунча һәмишә вә һәр јердә муздла тутулмуш гошундан истифадә етмәк кими тәһлүкәли һәрәкәт дәфәләрлә тәкрар едилмишдир ки, бу да Авропа һөкмдарларынын сарајларында исвечрәлиләрин нечә истифадә олундуғуну хатырладыр. Саманиләр Хорасанын идарәсини кечмишдә гул олан бу түркләрдән биринә тапшырмышдылар. Бу адам вәзифәсиндән кәнар едиләндән сонра Әфғаныстан дағларына чәкилди вә Гәзнә шәһәриндә өз империјасынын бүнөврәсини гојду. Саманиләрин өмрүнүн сону јахын иди: јени Гәзнәвиләр сүлаләсинин бөјүк хадими Маһмуд 999-чу илдә Саманиләрин сон нүмајәндәсини Хорасандан говлады.

Маһмуд өз һөкмдарлығынын сонларына доғру јалныз Шәрги Ираны дејил, Һиндистанын бир һиссәсини дә истила едәрәк орада ислам динини јајды. Маһмуд чох чидд-чәһд көстәрмиш мө'мин олдуғуна көрә өз һакимијјәтинин Бағдад хәлифәси тәрәфиндән танынмасы вә тәсдигини хаһиш едирди. Маһмуд өз империјасынын сәрһәдләрини тәһдид едән Гашғар түркләри илә Сәлчугиләрә гаршы исламын мүчаһиди ролуну ојнамагла өз ган гардашларынын һүчумуну јалныз гыса бир заман үчүн ләнкидә билди (һәмин китабын VI фәслинә бах). Хошбәхтлик бурасындадыр ки, сонралар Иран мәдәнијјәти бунча мүхтәлиф үнсүрләрин һамысыны бирләшдирәчәкдир: Persia capta ferum wictorem cap et*

* Иран гәләбәнин дәмир гапысыдыр.

Беләликлә, XI әсрин ортасына доғру ислам аләм позғун бир һала кәлмишди. Ислам аләминдә дини тәф ригә һөкм сүрүрдү: мө'мин сүнниләр бир тәрәфдән шиә лијин, һәтта зәифләмиш һалда јенә дә тәһлүкәли олдуғ Ираг вә Мисирдә, дикәр тәрәфдән исә христианлары ишғал етдикләри Испанијада өз динләрини мүдафиәј мәчбур олмушдулар.

Мүсәлман аләминин парчаланмыш вәзнијјәти онун сијаси мәркәзләшмәсинин позулмасы илә нәтичәләнди Чохлу хырда һөкмдардан һеч бири өз һөкмранлығыны гурмаг үчүн кифајәт едәчәк гәдәр гүввәтли дејилди Лакин гочалыб әлдән дүшмүш ислам аләминин ики кә нар учунда һәрәкәтә кечмәк үчүн һазыр кәнч гүввәлә төрәјирди. Сәлчуг түркләри 1055-чи илдә Бүвејһиләри Бағдаддан говлајыб Шәргдә сијаси вә дини бирлији бәр па етдиләр; Бөјүк Сәһрадан кәлмә Әлмүрабиләр ис ејни иши Гәрбдә тез бир заманда көрдүләр. Беләликлә беш әсрлик әрәб һөкмранлығындан сонра ислам өлкәлә риндә ағырлыг мәркәзинин јерини дәјишдирмиш бөјү һүчумлар дөврү башланды (VI фәслә бах). Бу јени ера нын астанасында онун илк дөврүнүн характерик чизки ләрини көздән кечирмәк јериндә олар.

Әрәб експансијасынын шәраити. Бир чох амил әрә истилалары үчүн әлверишли иди. Һәр шејдән әввәл б чәһәти гејд едәк ки, әрәб истилалары үчүн лазым ола зәмин бир чох һалларда дахили чәкишмәләр илә һазыр ланмышды. Јухарыда көрдүк ки, Бизанс бојундуруғун өз чијинләриндән атмағы хошбәхтлик һесаб едән Миси гыбтиләри вә суријалылар әрәбләри, аз галсын, хиласка кими гаршылајырдылар. Иран вә Испанијадакы һекм дарлар да халга јабанчы иди. Әрәбләр исә јалныз онунл кифајәтләндиләр ки, өзләриндән әввәл хырым-хырда өчәшмәләрлә әһалијә әзаб верән көһнә идарә апаратыны бир гәдәр дәјишдирдиләр, ону даһа чевик бир һала сал дылар, лакин ләғв етмәдиләр. Онлар һәр шејдән әввә дөвләт мә'мурларыны, хүсусән верки гојмаг ишини идар етмәјә давам едән малијјә мүтәхәссисләрини сахладылар Ахы веркиләр хәлифәјә өз гошунунун сәдагәтли олмасы ны тә'мин етмәк имканы верән бәһрә кәтирирди.

Икинчи амил бу иди ки, һәтта ән һөкмлү (зәһмли хәлифәләр өз орду команданларына кениш тәшәббү сәрбәстлији верирдиләр. Османын вә Әмәвиләрдән би чохларынын һөкмдарлығы заманында истилалар, демә

олар, хәлифәнин иштиракы олмадан бир-биринин ардынча давам едирди.

Һеч олмазса илк истилалар дөврүндә бир чох һәрби башчы өз дини е'тигадына әсасән үрәкдән һәрәкәт едирди. Лакин онларын һамысынын, хүсусән хәлифә Өмәрдән сонракы һәрби башчыларын шәхси мәнфәәти һеч фикирләринә кәтирмәдикләрини күман етмәк чох чәтиндир. Мәсәлән, мәкәр Мүавијә Сурија сәфәри заманында өз мәнафејини һеч дүшүнмәмишдими? Мәкәр Әмр Мисрә гәфилдән сохулдуғу заман бу өлкәни өз чанишинлијн алтында галачаг бир әразијә чевирмәјин мүмкүн олдуғуну әввәлчәдән нәзәрдә тутмамышдымы? Бу чүр суал, мәсәлән, Шимали Африкада вә Испанијада һәрәкәт етмиш дикәр әрәб истилачылары һаггында да верилә биләр.

Ола билсин, бу һәрби башчылар үрәкләриндә өз шәхси мәнфәәтләрини дүшүнүрдүләр, лакин онларын командасы алтында олан авам вә сәрт хасијјәтли әскәрләрин әксәријјәти мүгәддәс китабда (Гуранда) вә'д олунан шејләрә һеч тәрәддүд етмәдән инанырды; бу китабда исә вә'д едилмишди ки, дин јолунда өләнләри (шәһид оланлары) о дүнјада әбәди сәадәт көзләјир. Вә'д олунан бу әбәди сәадәт дөјүшчүләр үчүн түкәнмәз мә'нәви гүввәт, дөјүшчүләрин командирлары үчүн исә түкәнмәз һакимијјәт мәнбәји иди. Лакин, әлбәттә, бу һеч дә о демәк дејилди ки, гошун ичәрисиндә бүтпәрәстлик дөврүндән галма сојғунчулуг дујғусуну тә'мин етмәк хатиринә мүһарибәјә кедән тамаһкарлара тәсадүф едилмирди.

Нәһајәт, бу мүһарибәләр һеч дә илк бахышда көрүнә биләчәји кими тәсадүфи дејилди. Јухарыда көрдүк ки, әрәбләр каһ өз дүшмәнләри сырасындакы тәфригәдән, каһ да онларын бир дәгигәлик зәифлијиндән (мәсәлән, Сурија сәрһәдиндә олдуғу кими) нечә усталыгла истифадә едирдиләр. Бөјүк әрәб ордуларында һәрби тәчрүбә вә интизам јох дејилди. Аталары Ләхмиләр вә Гәссаниләр сыраларында көһнә Иран вә Бизанс ордулары илә вурушмуш олан бу адамлар арасында хејли сабитләшмиш һәрби ән'әнә тәдричән әмәлә кәлмишди. Чох еһтимал ки, өз тәбәәләрини пајтахтдан узаглашдырмаг, һәмчинин гәләбә вә һәрби гәниметләрлә онларын ислам динидә сәдагәтини мөһкәмләндирмәк үчүн онлары силаһландырыб һәрби сәфәрә көндәрмәк хәлифәләрин хејринә иди.

Мүгәддәс мүһарибә (чәһад) вә итаәт алтына алын мыш әһалинин вәзијјәти. Әлдә силаһ ислам динини јај маг дини бир борч иди. Мүһарибә инсанлары һәгиги има на кәтирмәк мәгсәди илә башланмышса, әдаләтли һесаб едилирди. Әкәр биз десәк ки, мүгәддәс мүһарибә (чәһад ислама иман кәтирмиш һәр бир адамын әсас вәзифәлә риндән бири олмушду, һәгигәтдән узаг олмарыг. Әкә Гуран бир тәрәфдән инсанлары «һәкиманә вә хејирли нә сиһәтлә» (мәсәлән, **16,** 126) аллаһын јолуна чағырмағы мәсләһәт көрүрсә, дикәр тәрәфдән биз көрүрүк ки, бу рада «имана кәлмәјән кафирләри» **(47, 4)** гырыб түкә мәк вә «аллаһ јолунда» **(2,245)** вурушмаг һаггында ве рилән көстәришләр дә вар. Көрүнүр Мәһәммәд мүгәддә мүһарибәнин доғура биләчәји бүтүн нәтичәләри әввәл чәдән көрмәмишди. Буна бахмајараг, рәһбәр тутулмас лазым кәлән әсас фикир (мүсәлман олмајанлар ислам дини гаршысында итаәт едәнә гәдәр онларла арасы кә силмәдән мүбаризә етмәк фикри), Мәһәммәд өләндә аз сонра бәргәрар олду. Нәзәри чәһәтдән мүгәддәс мү һарибә, чисмән вә руһән сағлам вә сәрбәст олуб һәрб сәфәрә чыхмаг үчүн нә лазымса, һәр шејин саһиби ола киши чинсиндән бүтүн мүсәлманлар үчүн мәчбури би борчдур. Лакин һәр бир диндар мүсәлманын шәхсән б мүһарибәдә иштиракы вачиб дејилди, чүнки би мигдар мүсәлман мүгәддәс мүһарибәдә иштирак един дисә, бүтүн мүсәлманларын өз борчларыны јеринә јетир миш һесаб етмәләри үчүн бу кифајәт иди.

Мүгәддәс мүһарибә гајдалары нечә иди? Ислам ил гоншу әразидә јашајан халглара гаршы мүгәддәс мүһа рибә мәчбуридир. Башга сөзлә, десәк, мәтләб мүһариб әразиси (дәрүлһәрб) сајылан јерләри ислам торпагла рына (дарүлислам) чевирмәкдән ибарәтдир. Бир-бирин әкс олан бу ики мәфһум арасында мүбаһисәли сајыла әрази дә вардыр ки, әһалиси мүәјјән мүгавилә әсасынд хәзинәјә бач верән әразидир (дарүлсүлһ).

Һәрби әмәлијјат һәлә башламадан «кафирләрә» тә лиф етмәк лазымдыр ки, онлар дөнүб һәгиги имана кә синләр. Әкәр онлар буна разылыг версәләр, дәрһал и маја (үммәтә) гәбул едилиб мүсәлманлара верилми һүгуга малик олурлар, лакин ислам дининдән үз дөнд риб мүртәд олсалар, онлара өлүм чәзасы верилир. О лар исламдининә иман кәтирмәкдән бојун гачырдыгла ры тәгдирдә мүбаһисә ики јолла һәлл едилә биләр: ј

ислама иман кәтирмәкдән бојун гачыранлар илә мүсәлманлар арасында силаһлы мүбаризә етмәк (әнвә дејилән зоракылыг јолу илә истила етмәк); ја да өзләрини һимајә етдикләри үчүн онларын мүсәлманлара верки өдәмәләри (сүлһ дејилән тәслим олмаг јолу илә истилә етмәк).

Биринчи һалда (зоракылыг јолу илә истила етмәк) вурушма заманы әлдә едилмиш дашынан әмлак (гәнимәт) илә дашынан вә дашынмајан әмлак, о чүмләдән вурушмада ишғал едилмәјиб истиладан сонра әлдә едилән торпаглар (фиј) арасындакы фәрг һәлә ән биринчи мәрһәләдә мүәјјән едилмишди. Гәнимәтин бешдә дөрд һиссәси вурушмада билавоситә иштирак едәнләр арасында бөлүшдүрүлүрдү вә атлылара пијада әскәрләрдән чох пај верилирди. Гәнимәтин галан бешдә бир һиссәси исә, Бәдр вурушмасындан бир аз сонра көјдән назил олан бир вәһј ајәсинә көрә «аллаһын пајы» һесаб олунурду; бу ајәдә белә дејилир: «Билин ки, әлдә етдијиниз бүтүн гәнимәтин бешдә бири аллаһын, рәсулун вә онун гоһум-әгрәбаларынын, јетимләрин, јохсулларын, сәфәрдә олан сәјјаһларын... пајыдыр» (8, 42). Һәрби әсирләр дә әлдә едилән гәнимәтин бир һиссәсини тәшкил едиб мүсәлман ичмасынын башчысы олан имамын ихтијарына верилир. Имам әсирләри гул едә биләр, бурахыб азад едә биләр вә ја е'дам едә биләр.

Икинчи һала, јә'ни мүгавилә јолу илә истила етмәк мәсәләсинә кәлдикдә, демәк лазымдыр ки, Мәһәммәдин өзү бир тәрәфдән бүтпәрәстләрин истила едилмәсини, дикәр тәрәфдән исә вәһј илә аллаһдан назил олмуш китаблары олан јәһудиләрин вә христианларын истила едилмәсини бир-бириндән фәргләндирирди. Бу китаблар Гурандан сонра өз һөкмүнү итирмиш сајылмасына бахмајараг, јенә дә јәһудиләрә вә христианлара пејғәмбәрләрдән биринә е'тигад кәтирмиш «китаб әһли» (әһл-әл-китаб) адланмаг һүгугуну верирди (мәсәлән, мүгајисә ет, Гуран, 5, 51: «Гој Инчилә инананлар орада аллаһдан назил олмуш вәһјә көрә мүһакимә јеритсинләр; аллаһдан назил олмуш вәһјә көрә мүһакимә јеритмәјәнләр исә позғун адамдырлар»). Беләликлә, Мәһәммәд јәһудиләрлә христианлара, табе олдугдан сонра мүәјјән верки өдәмәк шәрти илә өз дини ајинләрини сәрбәст шәкилдә ичра етмәк һүгугуну верирди. Бундан башга арадан чох кечмәдән мүсәлманлар, әввәлчә Бәһрејндә биринчи дәфә раст кәлдикләри зәрдүштиләри, сонра

Фәләстиндә самаријалылары, даһа сонра, хәлифә Мә'му-
нун заманында (IX әсрдә), өзләрини Гуранда ады чәкил-
миш әфсанәви Сабииләрин нәслиндән олан адамлар ким
гәләмә верән Һәрран Сабииләрини «китаб әһли» һесаб е
мәјә башладылар (мәсәлән, 2, 59: «Һәгигәтдир ки, има
кәтирәнләри, дөнүб јәһуди оланлары да, нәсраниләр
дә, Сабииләри дә, аллаһа вә ахирәт күнүнә инаныб х
јир иш көрәнләри дә аллаһын онлар үчүн ајырдығы әч
көзләјир...»). Бу чүр башга динләрә дөзмәк принсип
сонралар, XIV әсрдә чинлиләрә дә шамил едилди. Бел
ликлә, һимајә алтына алынан бу инсанлар «мүгавил
тәәһһүд адамлары» (әһл-әз-зиммәт вә ја зимми) һеса
едилирди. Бу зиммиләр мүстәсна олмагла бүтүн гејри-м
сәлманлар материалист (дәһри) вә ја бүтпәрәст һеса
едилдијинә көрә принсип е'тибары илә ја өлүмү сечм
лијдиләр, ја да дөнүб мүсәлман олмағы. Лакин әмәл
олараг бу фәрг чох тез арадан галхды, чүнки зимми ад
илә әлагәдар тәәһһүдләрә табе оланларын һам
сыны бу категоријаја аид етмәјә башладылар (Һинди
танда бә'зи бүтпәрәстләр бу вәзијјәтдә галмышдылар
Бу тәәһһүдләр нәдән ибарәт иди?

Истила едилмиш өлкәләрдә киши чинсиндән олан әһ
линин һамысы өз дини ајинләрини сәрбәст шәкилдә и
ра етмәк һүгугу әвәзинә ислам хәзинәсинә чан веркис
(чизјә) өдәмәли иди; бу верки башга динләрә дөзм
мүгабилиндә Гуранда гојулмуш верки иди (9, 29): «В
рушун... һәмчинин о адамларла ки, онлара мүгәдд
китаб назил олдуғу һалда, онлар һагг олан дини гәб
етмирләр; һәм дә о вахта гәдәр ки, онлар өз һәјатлар
үчүн чизјә өдәмиш олсунлар...». Веркинин мигдары м
гавилә илә мүәјјән олунурду. Гадынлар, ушаглар вә г
чаларла вурушмаг мүмкүн олмадығына көрә онлар
веркини өдәмәкдән азад едилирди; гуллар да бу верк
дән азад иди; раһибләр јалныз јохсул олдуглары һал
азад едилирдиләр. Бу верки пул илә өдәнмәли иди, л
кин ону мадди бир шејлә (чинслә) дә өдәмәк оларды (а
чаг шәрабла вә өлүб мурдар олмуш, ја да башы кәси
мәјиб һәр бир башга јолла өлдүрүлмүш һејванла өдәм
олмазды). Веркини өдәмәјәнләрә чисмани чәза верм
олмазды, онлары һәбсханаја салмаг лазым иди.

Һимајә алтында олан зиммиләр дашынмајан әмла
үчүн (бу әмлакын ичарә едилдијиндән, ја да зиммил
рин шәхси мүлкијјәтини тәшкил етдијиндән асылы олм

дан) торпаг веркиси (хәрач) вермәли иди (хәрач, еһтимал ки, јунанча «хорекна» сөзүндәндир). Бурасыны да демәк лазымдыр ки, бу чүр веркн даһа әввәлчә Бизансын вә ја Иранын һөкмранлығы алтына кечмиш саһәләрдә дә варды. Бу веркн әрзаг шәклиндә өдәнилирди вә мүсәлманлар сонра бу әрзагы өз мүвәккилләри васитәси нлә пула чевирирдиләр.

Һәмчинин зиммиләр там бир сыра тәәһһүдләри јеринә јетирмәјә мәчбур олуб бә'зи мәһдудијјәтләрә дүчар идиләр. Онлар мүсәлман гошунуну сахламаг үчүн тәзминат вермәјә, әлаһиддә палтар кејмәјә вә бу палтарын үстүнә фәргләндиричи хүсуси ишарә вә әламәтләр дашымаға (гнјар, әғјар) мәчбур иди; ата минмәк, силаһ сахламаг[14], дини снтајишлә әлагәдар олан јени-јени биналар тикмәк вә нүмајишкаранә шәкилдә ибадәт етмәк онлара гадаған еднлмишди; мүсәлман мәһкәмәләриндә онларын бир шаһид кими вердији ифадәләр мө'тәбәр сајылмырды; онлардан бири өлдүрүлсә, ганлылыг интигамы дејил, анчаг пул илә ган баһасы алынырды. Бунун әвәзиндә, мүсәлманлар кими зиммиләрин дә шәхсијјәти вә өмлакы ганун тәрәфиндән горунурду.

Чизјә вә хәрач — зиммиләрин өдәдији ики нөв веркинин адыны көстәрән ики елә истилаһдыр ки, әввәлләрдә бә'зән бир-биринин јериндә ишләднлирди. Бунларын арасындакы фәрг јалныз сонралар гәти олараг мүәјјәнләшдирилди вә хүсусән Өмәрин бөјүк истилаларындан сонра хәрач хәзинәни долдуран әсас мәнбә олду. Өмәр һәрби гәнимәти истилачылар арасында бөлүшдүрмүшдү. Лакин Өмәр верки мәнбәји әлдә етмәк истәдији үчүнмү, јохса әскәрләрин истила еднлән торпагларда јурд салыб јерләшмәсини истәмәдији үчүнмү, бечәрилән торпаглары даһа әввәлчә бу торпагдан истифадә едәнләрин ихтијарына бурахмыш вә бу әкинчиләр дөнүб мүсәлман оландан сонра да онлара верки гојмушду. Лакин итаәт алтына алынмыш әһалинин исламлашдырылмасы хәрачын тәдричән өдәнмәмәсинә сәбәб олду; чүнки арадан вахт кечдикчә ислам дининә кечмәк һадисәләри тез-тез баш верирди вә белә бир вәзијјәт гаршысында һөкумәт адамлары мәчбур идиләр тәзәчә дөнүб мүсәлман олдуғуна көрә хәрачдан азад оланлара ичазә версинләр ки, онлар да әрәб мүсәлманлар гәдәр верки өдәсинләр. Биз

[14] Бу мәһдудијјәтләр IX әсрдә гојулмушду.

билирик ки, мө'мин II Өмәр мүстәсна олмагла, Әмәви х
лифәләри башгаларынын ислам динини гәбул етмәләрин
адәтән рәғбәт көзү илә бахмырдылар, чүнки хилафәти
әкинчилик рајонларында ислам динини гәбул едәнләр би
чох һалларда мадди мүлаһизә вә мәгсәдлә белә һәрәк
едирдиләр вә бу үздән хәзинәнин кәлири азалырды. Мәс
лән, Осман илә Мүавијә арасындакы дөврдә Мисирдә ал
нан веркидән әлдә едилән кәлир гыбтиләрин дөнүб мүсә
ман олмасы нәтичәсиндә азалыб јарыбајары олмушд

Дөвләт хәзинәси (бејтүлмал) һәлә Мәһәммәдин са
лығында тә'сис едилмишди. Јенә о заман әһалинин сијаһ
сы тутулмушду вә ајры-ајры мүсәлман аиләләринин н
силләринин нә гәдәр гәдимлијиндән асылы олараг исти
едилмиш торпаглардан кәлир көтүрмәк һүгугу мүәјј
едилмишди. Әрәб нәсил шәҹәрләринин сон дәрәҹә бөј
әһәмијјәтинин сәбәби будур. Истилалар дөврүндә верк
апараты хејли кенишләндирилди. Верки апаратынын к
нишләндирилмәси бир нөв ичтимаи ингилаб кими б
шејди; һәм дә елә бир ичтимаи ингилаб ки, доғру олар
хәлифә Османын өлдүрүлмәсинин сәбәбләриндән би
һесаб едилир. Бир сөзлә, аллаһын пајы (мал-аллаһ) ч
тез бир заманда дөнүб ичманын малы (маләл-мүслими
олду. Бизанс вә Иран идарәләриндән нүмунә алынара
дөвләт хәзинәси тәшкил едилмишди ки, бу да тәбии олар
тәкамүлә уғрамалы иди.

Нәзәри олараг дөвләт хәзинәси ишләринә мүсәлм
ичмасынын мүлки вә руһани башчысы олан имам вә
онун нүмајәндәси бахырды. Хәзинәнин кәлир мәнбәји б
тәрәфдән, зиммиләрин (һимајә алтында оланларын) өд
дији ҹизјә (башга динләрә дөзмәк веркиси) вә хәраҹд
(торпаг веркисиндән), дикәр тәрәфдән исә мүсәлманл
рын гануни сәдәгә олараг өдәдији зәкатдан (хејријјә е
тијаҹлары үчүн алынан веркидән) ибарәт иди; зәк
бечәрилмиш торпаглардан алындығы һалларда (бечәри
мәјә јарамајан торпаглар имамын ихтијарында иди) ү
(онда бир) дә адланырды. Бирдәфәлик алынан ики ве
ки дә варды; бунлардан бири фајдалы газынтылард
дәфинәләрдән вә саирәдән алынан хүмс (бешдә би
веркиси иди; бири дә өлән бир адамын киши ҹинсинд
јахын гоһум-әгрәбасы олмадығы һалда онун мирасын
бир пајына дөвләт хәзинәсинин һүгугундан ибарәт ид
Ирәлидә көрәҹәјик ки, зәкат вә хүмс (һеч олмазса нәзә

чәһәтдән) мүәјјән едилмиш гајдалар әсасында хәрчләнирди.

Бу веркиләр әјаләт һакимләри тәрәфиндән алынырды; һакимләрин чоху исә даһа әввәлчә ејни рајонлардакы һәрби дүшәркәләрин рәиси олмушду. Истилаларын кенишлији әрәб империјасынын мүхтәлиф һиссәләриндә һәрби мәркәзләрин тәшкил олунмасыны тәләб едирди. Тарихчи Мәс'уди[15] өз әсәрләриндән бириндә мүсәлманларын салдығы ашағыдакы једди шәһәрин (әмсар) бир-бир адыны чәкир: Иранын истиласына башландығы заман салынан Бәсрә вә Куфә шәһәрләри (бунлардан биринчиси тәхминән 635-чи илдә); Фустат (көһнә Гаһирә — тәхминән 640-чы илдә); Фәләстиндә Рәмлә вә Ирагда Васит (VIII әсрин әввәлләриндә); аббаси хәлифәләриндән Мәнсур тәрәфиндән тәхминән 762-чи илдә салынан Бағдад; хәлифә Мө'тәсим тәрәфиндән тәхминән 835-чи илдә салынан Самарра шәһәри. Мәс'уди јазыр ки, Мүстәсим музд илә тутулмуш түркләри өз јанында гуллуға көтүрән биринчи аббаси хәлифәсидир. Чох еһтимал бу хәлифәнин Бағдад шәһәриндән чыхыб кетмәсинин сәбәби бу иди ки, шәһәр әһалиси јаделли түркләрин шәһәрдә олмаларына чәтинликлә дөзүрдү. Мүсәлман инчәсәнәтини тәдгиг етмәк үчүн бөјүк әһәмијјәти олан хәлифәләр Авиијону Самарра шәһәрини једди хәлифә өзү үчүн идарә мәркәзи сечмәјә мәчбур олмушду.

Бә'зи вилајәтләрдә, хүсусән бизанслылардан алыныб истила едилән вилајәтләрдә, һәрби тәшкилат дәјишдирилмәмишди. Мәсәлән, Суријада беш һәрби даирә (лекион мә'насына кәлән чүнд — диван-әл-чүнд) тәшкил олунмушду; Бизанс фемаларынын ејни олан бу һәрби даирәләр Фәләстин, Әрдән, Дәмәшг, Һомс вә Киннәсрин адлары илә шөһрәт газанмышды. Һарун әр-Рәшид Киликијада да бир чүнд тәшкил етмишди.

Инзибати гурулуш. Мүгәддәс мүһарибәјә рәһбәрлик вә истила олунмуш әразини идарә етмәк, өз мөвгејинә көрә хәлифәнин вәзифәси иди.

Хәлифә гүрејш гәбиләсинә мәнсуб олмалы иди. О, гејри-мәһдуд һөкмдар иди. Мүгәддәс рәвајәтдә дејилирди ки, хәлифәјә гаршы үсјан етмәк, аллаһа үсјан етмәк мә'насына кәлир. Хәлифә, һеч олмазса нәзәри чәһәтдән,

---

[15] Мәс'уди (956-чы илдә өлмүшдүр) әрәб тарихчиси, чоғрафијачысы вә сәјјаһыдыр.

сечки илә олурду. Бу вәзијјәтин галыглары, һәтта ирс
хилафәт заманында һәр бир хәлифә тахта чыхдығы за
ман она сәдагәтлә гуллуг етмәк һаггында анд ичмә
мәрасими шәклиндә мүһафизә едилирди. Бир сөзлә, хә
лифә пејғәмбәрин нүмајәндәси (наиби) вә аллаһын гојду
ғу ганунун (шәриәтин) мүһафизәчиси сајылырды.

Өмәрин хәлифәлији заманындан башлајараг, ичманы
руһани вә мүлки башчысы «хәлифә» (даһа доғрусу хәли
фәји-рәсул-аллаһ — аллаһын елчисинин мүавини) үнва
ныны дашыјырды Сонралар бу сөзүн мә'насы кенишлән
дирилди: одур ки, дини гардашлыг башчысы вә һәтт
бир мә'мур да (мәсәлән Мәракешдә) «хәлифә» адлан
биләрди.

«Пејғәмбәрин мүавини (хәлифәси)» кими јүксәк ад
олан хәлифә бир тәрәфдән истилачы ордуларын али ба
команданы (Өмәрин гәбул етдији «әмирәлмө'минин», јә'
ни «диндарларын әмири» үнваны бурадандыр), бир тә
рәфдән дә чамаат намазынын рәһбәри (имам) вәзифәси
ни көрүрдү. Ачыг десәк, Әмәвиләрин чоху адәтән ча
маат намазында чамаат габағында дуруб имамлыг етсә д
(бу чәһәти бир дә хатырлатмаг һеч дә пис олмаз ки,) әмәв
хәлифәләри имам олмагдан чох «диндарларын әмир
идиләр. Онларын заманында дини ганунларын (шәриәтин
өјрәнилмәси Мәдинәдә мәркәзләшмишди. Лакин Абба
силәр хилафәт тахтына чыхандан сонра бу мәркәз Мәди
нәдән Бағдада кечди. Әмәви хәлифәси әксәријјәт е'тибар
илә дөвләт башчысы олдуғу һалда, аббаси хәлифәси ејн
заманда һәм һөкмдар, һәм дә дини башчы олуб пејғәмбә
әбасына (бүрдә, хиргә) бүрүнүб кәзәр вә онунла гоһум
луғуну рәсми шәкилдә тәсдиг етмәк үчүн һеч бир фүрс
ти әлдән вермәзди.

Лакин хәлифәнин јүксәк мөвгеји ону јалныз өз тәб
гәләриндән дејил, инзибати идарә апаратындан да уза
лашдырырды, бу вәзијјәт исә идарә апаратынын тамам
лә мүстәгил һәрәкәт вә инкишаф етмәсинә имкан вери
ди. Диванлар (бу сөзүн әрәбчә чәм шәкли «дәвавин
дир ки, франсызча көмрүкхана мә'насына кәлән douа
сөзү бурадан әмәлә кәлмишдир) әввәлчә веркиләри ге
едиб бунларын сијаһысыны дүзәлдән идарәләрә дејили
ди: бу сијаһылар јунанча (Сурнјада вә Мисирдә) ја
пәһләви дилиндә (Иранда) дүзәлдилирди, сонра бунлар
әрәб дилинә кечирмәјә башламышдылар; хәлифә Әбдү
маликин заманындан башлајараг бу сијаһылар анча

әрәб дилиндә дүзәлдилирди. Аббасиләр заманында малнјјә ишләринә бахан, хәлифәнин торпагларыны идарә едән органлар илә дөвләт дәфтәрханасы вә и. а. диван адланырды. Бу мүхтәлиф идарәләрдә һөкмдар арасында әлагә сахламаг үчүн бир васитәчи лазым олду; бу васитәчијә вәзир дејирдиләр. Вәзирләр системиндә кизләнмиш бир һалда тәнәззүл рүшејми варды; чүнки һәр ишдә өз вәзиринә бел бағлајан хәлифә һакимијјәт вәрдишини итирди. Көрүнүр, ади мирзә (катиб) вәзифәсини дашыјан бир адама баш назир вәзифәси вә үстүнлүкләрини верән бу дәјишиклик Мәнсурун хәлифәлији заманында мәшһур Бәрмәкиләр аиләсинин биринчи нүмајәндәси Халид һаггында едилмишди; Халидин оғлу Јәһја, хәлифә Һарун әр-Рәшидин вәзири олмушду вә она верилмиш гејри-мәһдуд һакимијјәтә дајанараг, он једди ил әрзиндә империјаны фе'лән идарә етмишди.

Лакин хилафәти мөһкәм мәркәзләшдирилмиш бир дөвләт кими тәсәввүр етмәк олмаз. Әјаләтләрдә инзибати вә малијјә чәһәтдән кениш мухтаријјәт варды вә Әмәвиләрин Бизанс илә иранлылардан әхз етдикләри почт идарәси ишинин јахшылашдырылмыш олмасы бу мухтаријјәт үчүн әлверишли иди. Хәлифә вә ја вәзир тәрәфиндән тә'јин едилән почт стансијаларынын рәисләри јаваш-јаваш дөнүб кәшфијјат акенти олмушдулар, одур ки, әјаләт һакимләри бә'зән онлардан еһтијат етмәли олурдулар.

Почтун ишиндән фајда көрәнләр анчаг инзибати органлар дејилди; тичарәт дә почтдан аз фајда көрмүрдү. Мәсәлән, Аббасиләр заманында Бәсрә шәһәри јалныз илаһијјатчылар вә философлар мәркәзи дејил, һәмчинин тичарәт мәркәзи иди. Бураја Узаг Шәргдән мал (ипәк әдвијјә, гијмәтли ағач, фил дишиндән гајрылмыш мә'мулат) кәтирилирди. Бурадан исә Гәрбә шүшәдән гајрылмыш мә'мулат, хурма, силаһ, парча, халча, гијмәтли бәзәк шејләри көндәрилирди. Дәниз тичарәтинә кәлдикдә биз артыг билирик ки, Әғләбиләрин кәмиләри Аралыг дәнизиндә ишләјирди. IX әсрдә Испанијадакы Әмәвиләр донанмасынын Франса саһилләриндә, Әғләбиләр кәмиләринин исә Италија саһилләриндә дајаначаг лиманлары варды. Аралыг дәнизинин шәрг һиссәсиндә әрәбләр бизанслылары сыхышдырыб арадан галдырараг, Авропа илә Асија арасында васитәчи вә ән нәһајәт етник вә

сиіаси чәкишмәләрин позуб һәрәкәтсиз һала кәтирдији тичарәтин ағасы олмушдулар.

Әмәвиләрин тәшкил етдији полис империјанын инкишафы илә ејни заманда күчләндирилди. Полис мүдири вәзифәсинә (сонралар вали адланан саһибәшшүртә, јә'ни кешикчиләр рәиси) нәзарәтчи (мүһтәсиб) вәзифәси әлавә едилди; мүһтәсибин вәзифәси јоллара, инсанларын әхлагына, һабелә өлчү вә чәкиләрин дүз олмасына нәзарәт етмәк иди (Гуранын 83-чү сурәси фырылдагчылара лә'нәт охујур). Нәһајәт, хәлифә намаз гылынмасына рәһбәрлији әјаләт имамынын өһдәсинә вердији кими өзүнүн мәһкәмә һакими олмаг сәлаһијјәтини дә газыја (гады), тапшырмышды. Бу ики вәзифә каһ әјаләт һакиминин шәхсиндә бирләшдирилирди, каһ да хәлифәнин өзү тәрәфиндән тә'јин едилән ајры-ајры вәзифәли шәхсләрә тапшырылырды. Гази һәртәрәфли охумуш, дүз адам олмалы вә мәнсуб олдуғу мәзһәбин бүтүн ганунларыны јахшы билмәли иди. Газы мәһкәмә ишләринә бахмагдан башга, һәддн-булуға чатмамыш ушагларын вә ишә бачарығы олмајанларын әмлакы илә вәрәсәсиз әмлакы идарә етмәли, бир сөзлә бүтүн мүлки иддиалар илә чинајәт иддиаларыны һәлл етмәли иди. Лакин ислам аләминдә мәһкәмә органлары һәмишә фе'лән икитәрәфли, јә'ни һәм мүлки, һәм дә дини олмушдур. Дини ганунлар (шәриәт) әсасында һәлл едилмәси мүмкүн олмајан ишләр газынын һүгуги сәлаһијјәтиндән харичдә галырды. Инди ислам дини һүгугунун һансы әсаслар үзәриндә дајандығыны нәзәрдән кечирмәјин јеридир.

III фәсил

ИСЛАМ ДИНИ ҺҮГУГУНУН ӘСАСЛАРЫ

Гуран

Гуран, ислам дининин Төвратыдыр. Гуран сөзү нә демәкдир? Мүсәлман алимләри бу сөзүн мә'насы вә нечә тәләффүз олунмасы һаггында мүбаһисә едирдиләр. Гуран (гур'ан) әрәбчә «гәрәә» көкүндән — «охумаг» вә ја бир чох һалларда «учадан ибарә илә охумаг» мә'насына кәлән сөз көкүндән әмәлә кәлмишдир. Гуран аллаһдан Мәһәммәдә назил олан вәһјләрдир ки, Мәһәммәд пејғәмбәр сонра бунлары шәрһ етмишдир. Ислам дининин бу мүгәддәс китабына бә'зән «китаб» (китабә) вә ја «зикр» (хәбәрдарлыг, хатырлатма) дејилир.

Гуран 114 фәслә вә ја, әрәбчә десәк, сурәјә бөлүнүр. Көкү ајдын олмајан «сурә» сөзүнүн илк мә'насы, көрүнүр, «вәһј» демәк иди, сонра исә бу сөз «бир нечә вәһј мәчмусу вә ја вәһјләрдән парчалар» мә'насында ишләдилмишдир. «Сурә» сөзүнә Гуранын бә'зи елә ајәләриндә тәсадүф едилир ки, ејни дәрәчәдә гијмәтли ола биләчәк бир вә ја бир нечә сурә гошуб демәләри һәмин ајәләрдә аллаһа инанмајанлара тәклиф едилир (мәсәлән, **2**, 21; **10**, 39; **11**, 16); һәмчинин елә ајәләрә дә тәсадүф едилир ки, орада аллаһ сурәләр васитәси илә әламәт вә ишарәләр (ајат — ајәләр) вердијини билдирир (**24**, 1); бундан башга бу сөзә, өз пејғәмбәрләринин далынча мүһарибәјә кетмәләрини мүсәлманлара әмр едән фәсилдә дә (**9**, 87) тәсадүф едилир.

Сонралар Гураны учадан раһат охумаг үчүн отуз һиссәјә (отуз чүз'ә) бөлдүләр вә ја он алты гисмә (һизбә — бөлмәјә) ајырдылар.

Гуран ајәләринин сајы (6211) Әһди-Чәдид (Инчил) ајәләринин тәхминән үчдә ики һиссәсини тәшкил едир. Гуран кими әсәрдә гачынылмаз вә һәтта зәрури олан бир чох тәкрарлар бурадан чыхарылса, Гуран индикиндән хејли кичик олар. Лен-Пул[1] һаглы олараг гејд едир ки: «јәһуди рәвајәтләри, тәкрарлар, кечичи маһнјјәтдә чағырышлар вә шәхси тәләбләр атыларса, Мәһәммәдин нитгләри чох аз јер тутар».

Мәһәммәд вә вәһј. Мәһәммәд өз вәһјләринин һансы мәнбәдән кәлдијини нечә изаһ едирди? О дејирди ки, бу вәһјләрин мәнбәји, јалныз гәлби саф инсанлара мүјәссәр олан «сәма китабыдыр», «үммүл-китаб»дыр (**13**, 39), јә'ни «китаб анасыдыр». Мәһәммәдин өзү она әрәбчә назил олан бу китабын, анчаг бә'зи һиссәләрини дәрк етмишдир.

Бу вәһјләрин көјдән нечә назил олдуғу һаггында Гуранда олдугча гејри-мүәјјән мә'лумат верилир. Шүбһәсиздир ки, Мәһәммәд бу хүсусда һеч вахт ајдын бир шеј демәмишдир. Дүрүст мүәјјән едилән тәкчә будур ки, аллаһ бир «руһ» васитәси илә Мәһәммәдлә сөһбәт едирмиш; Мәһәммәд бу «руһу» мәләк шәклиндә тәсвир едиб Чәбраил адландырыр. Даһа әввәлләр бу руһ Мәһәммәдин сәләфләринә дә өјүд-нәсиһәт вермишди: «Биз Мәрјәмин оғлу Исаја ајдын ишарәләр вердик вә онун вәзијјәтини мүгәддәс руһ илә мөһкәмләндирдик» (**2**, 81 вә 254). Мәһәммәдин өзүнә кәлдикдә, аллаһ она әмр етмишди ки, инанмајан динсизләрә белә десин: «Онлара сөјлә ки, ону һагг олан аллаһдан мүгәддәс руһ назил едир» (**16**, 104).

Еһтимал ки, Мәһәммәд өзүнә өјүд вериб дүз јола чағыран руһа бирдән-бирә ад вермәмишди. Мәһәммәд биринчи дөврдәки Гуранын ән көзәл јерләриндән бириндә (53) дејир ки, ким исә онун көзүнә көрүнмүшдүр, лакин бурада Мәһәммәд онун адыны чәкмир. Мәһәммәд јалныз Гуранын ән сон һиссәләриндән бириндә онун адыны чәкир (**2**, 91).

Рәвајәтә көрә әввәлчә Мәһәммәдин гулағына бир уғулту сәси кәлирмиш. Сонра ону титрәтмә тутурмуш, рәнки гачырмыш, әл-ајағы титрәјирмиш вә хаһиш едирмиш ки,

---

[1] Лен-Пул, Стенли — инкилис шәргшүнасыдыр.

ону әбаја бүрүсүнләр. Бә'зи сонракы Бизанс тарихчиләри онда өзүндән кетмә һалы олдуғуну јазырлар. Ола билсин, Мәһәммәд, доғрудан да, бу хәстәлијә тутулмушду. Мә'лумдур ки, орта әсрләрдә һәм Шәргдә, һәм дә Гәрбдә belә һесаб едирдиләр ки, бу чүр хәстәләр чинлидир. Мәһәммәд өзүнә рамазан ајында назил олан илк вәһјдән (бах, Гуран, сурә **97**) сонра тез-тез чушә кәлирди. Буна көрәдир ки, сонралар рамазан ајы оручлуг дөврү олду.

Рәвајәтә көрә Мәһәммәд өзү пејғәмбәрлијә башларкән вә һәтта даһа әввәл чох оруч тутармыш вә чох вахт кечәләр ибадәт едәрмиш. Бу дејиләнләр доғру исә (чүнки бунун доғру олдуғуну инкар едәнләр вардыр), онда демәк лазымдыр ки, оруч тутмаг Мәһәммәди тагәтдән салдығына көрә, башлыча олараг кечәләр онун көзүнә хәјал көрүнмәсинә сәбәб ола биләрди. Ән чох мә'лум олуб јајылмыш хәјаллардан бири Мәһәммәдин кечә вахты ме'рач едиб көјә чыхмасы әһвалатыдыр. Мәһәммәд јухуда икән Чәбраил ону Бүраг адында әфсанәви бир һејвана миндирир. Инсан башлы мадјан ата бәнзәр бу һејван Мәһәммәди апарыб Јерусәлимә, Һеврона вә Вифлејемә чыхардыр вә Мәһәммәд бурада Ибраһим, Муса вә Исаја раст кәлир. Бу ме'рач мәсәләси мүсәлман шаирләри вә нәггашларынын чох севдији мөвзу олмушду. Мәһәммәдин адына чыхылан мө'чүзәләрдән бири бу ме'рач мәсәләси илә әлагәдардыр: Мәһәммәд әфсанәви Бурага миндији анда Јерусәлим мәсчидинин јанындакы гаја үстүндә онун ајағынын изи (гәдәми-шәриф) галыбмыш. Диндар мүсәлманлар ислам аләминин бир чох башга јерләриндә дә бу чүр ајаг изләри тапырлар.

Әлбәттә, бүтүн Гуран чушә кәлмәјин мәһсулу ола билмәзди, чүнки чушә кәлмәк үчүн сон дәрәчә һәјәчанлы олмаг лазымдыр вә бу вәзијјәтдә инсан анчаг гырыг-гырыг сөз вә ја ибарәләр дејир. Күман етмәк олар ки, Гуранын һәтта ән гәдим һиссәләри бир гәдәр дәјишдирилмишдир, лакин буну гәти шәкилдә сүбут етмәк олмаз. Буна бахмајараг, Гуранын әсас чәһәтләриндән бири, гырыг-гырыг сөз вә ја ибарәләрдән ибарәт бир дилдә ифадә едилмиш олмасыдыр. Гуранда композисија бүтөвлүјүнүн јохлуғу көзә чарпыр ки, бу рабитәсизлик мәһз Мәһәммәдин вәһјләринин характериндән ирәли кәлир. Гуранда тез-тез бир мөвзудан башга бир мөвзуја кечилмәси бунунла изаһ олунур ки, Мәһәммәдин вәһјләринә, башлыча

олараг Мәккәдәки әлејһдарларынын һүчумлары вә Мәди-
нәдә баш верән сијаси вә буна бәнзәр әһвалатлар сәбә
олурду. Бурасыны да дејәк ки, Гуранда мә'насы ајдын
олан ајәләр илә мә'насы мүхтәлиф ола биләчәк ајәләр ара-
сындакы фәрг Гуранын өзүндә (3, 5) дүрүст мүәјјә
едилмишдир. Бундан әлавә, бә'зи вәһјләр јалныз ислам-
дан әввәлки динләрин әмрләрини дејил, һәмчинин Мәһәм-
мәдин өзүнүн даһа әввәлчә дедији Гуран ајәләрини д
инкар едир: «Биз бир ајәни ләғв едәндә, ја да онун уну
дулмасыны әмр едәндә, буну јалныз о заман едирик ки
бу ајәдән даһа јахшы вә ја она бәрабәр олан башга би
ајә вермиш олаг» (2, 100). Бир сөзлә, аллаһ даһа әввәлч
вердији әмрләри ләғв етмәкдән чәкинмир. Гуранын бу хү
сусијјәти, ајәләри ләғв едән ајәләр илә ләғв едилми
ајәләр һаггында бүтөв бир китабхана гәдәр тәфсирлә
рин јазылмасына сәбәб олмушдур.

Лакин Мәһәммәдин нәзәриндә онун дининин мәнбә
ји дә јәһуди вә христиан динләринин мәнбәјинин ејни
дир: бу үч динин үчү дә билаваситә ејни сәма китабын
дан төрәмишдир. Гуран көјдән «сәлис әрәб дилиндә» на
зил олмушдур вә «гәдимдә јазылмыш Зәбур китабларын
да» (26, 195—196) Гуранын (габагчадан хәбәр верилә
бир шәкилдә) ады чәкилир; Гуран Мусанын ганунлары
ны, Исанын Инчилини вә Давудун Зәбуруну тәсдиг един
Лакин шүбһәсиздир ки, Мәһәммәд бу мүгәддәс китаблар
ла билаваситә таныш дејилди. Һәм Гуранда (7, 156, 158
62, 2), һәм дә рәвајәтдә Мәһәммәд мүгәддәс китаблары
мәтнини охумаг игтидарында олмајан бир савадсыз (үм
ми) кими тәсвир олунур. Мәһәммәд һәлә Мәккәдә олдуғ
заман ислам дини илә ондан әввәлки динләрин бу ејни
јәтини гејдсиз-шәртсиз е'лан едирди. Лакин Мәдинәд
бу иддиаларынын гәтилијини јумшалтды. Гуранда Мәһәм
мәдин һәјатынын бу икинчи дөврүнә аид һиссәләринд
дејилир ки, јәһудиләрә сәма китабынын анчаг бир һиссә
си назил олмушдур вә (даһа мүһүм олан чәһәт бурасы
дыр ки,) онлар «сөзләрин јерини дәјишдириб тәһриф един
ләр» (4, 48): «Сиз еј китаб әһли оланлар! Сизин јаны
ныза кәлән рәсулумуз сәма китабындан кизләтдијини
бир чох шејләри сизә ајдын көстәрәчәк вә бир чохун
ләғв едәчәкдир» (5, 18). Шүбһәсиздир ки, Гуран о заман
кы Әрәбистанда јәһудиликдән вә христианлыгдан төрә
миш бир чох тәригәтләрин тә'сирини долајы јолла әкс е
дирир.

Лакин Мәһәммәд көстәрдији фәалијјәтин әввәлләриндә әрәб бүтпәрәстлијинин шиддәтли тә'сирини һәлә һисс едирди вә бундан азад олмаға чалышырды. Јухарыда көрмүшдүк ки, Гуран дилинин үслубу, онун өз арасында тез-тез гафијәләнән ибарәләринин дүзкүн олмајан вәзни (үч сурәдә бә'зи ајәләр нәгарәт кими тәкрарланыр), һәр һалда әрәб сәҹ'инә, јә'ни елә бил нәср формасына охшајыр ки, орада өз арасында гафијәләнән сөзләр бир-биринә бәрабәр фасиләләрдән сонра тәкрарланыр. Чох еһтимал ки, бу ҹүр бәлағәт (риторика) формасы дүзкүн ше'р вәзниндән әввәл олмушдур (әрәб тарихчиләри сәҹ'ин бир нечә нүмунәсини өз әсәрләриндә мүһафизә етмишләр). Лакин бу охшајыш јалныз заһири охшајышдыр, чүнки әсил әрәб сәҹ'и вәзн вә аһәнкин дәгиг олмасыны тәләб едир, һалбуки Гуранда бу јохдур. Сонралар әрәб әдәбијјатында өз шәклини дәјишдириб јенә дә ортаја чыхан әрәб сәҹ'и әввәлләрдә бүтпәрәст каһинләрин данышанда ишләтдикләри нитг формасы иди. Әрәбҹә «каһин» сөзүнүн гәдим јәһуди дилиндәки «кохен» сөзүндән әмәлә кәлдији дејилирди. Лакин бу јалныз сәтһи бәнзәјишдир, чүнки кохен һәм каһин, һәм дә илаһијјатчы демәк олдуғу һалда, каһин өз тәбиәтинә көрә кәләҹәји гејбдән хәбәр верән фалчыдыр. Кәләҹәји гејбдән хәбәр верән фалчы әрәб бүтпәрәстлији заманында башлыча рол ојнајырды. Ән мүһүм һалларда она мүраҹиәт едирдиләр: мүһарибә һаггында онунла мәсләһәтләширдиләр вә бә'зән онун өзү бу мүһарибәләрә рәһбәрлик едирди, бир мүбаһисәнин һәлл етмәсини, итән шејләрин тапылмасына, ишләнән бир ҹинајәт мүгәссиринин ашкара чыхарылмасына көмәк көстәрмәсини ондан хаһиш едирдиләр. Белә күман едирдиләр ки, каһинин көзүнә көрүнән хәјал мурдар бир гүввәнин тә'сири илә, иблисин (ҹин, шејтан) тәлгини илә әмәлә кәлир.

Лакин Мәһәммәд иблисдән дејил, бир руһдан бәһс едирди. Каһин дедијини гејри-мүәјјән бир шәкилдә, овсун дили илә ифадә едирди. Бу ҹүр овсунлара Гуранын ән гәдим замана аид һиссәләриндә дә тәсадүф олунур.

Гафијәли нәср, әсрарәнкиз руһун иштиракы вә тез-тез тәкрарланан овсунлар Мәһәммәдин әлејһдарларынын әлинә әсас верирди ки, ону каһин ја да, даһа доғрусу, шаир һесаб етсинләр; о заманлар исә каһин вә ја шаир маһијјәт е'тибары илә бир-биринин ејни иди, чүнки белә һесаб едирдиләр ки, бүтпәрәст шаир дә өз илһамыны ҹиндән

алыр. Дикәр тәрәфдән, нә сәбәбә Мәһәммәдин буну инкар едәрәк (**52**, 29; **69**, 42; **81**, 22) өзүнү нәзмин дүшмәни е'лан етдији (**26**, 221 вә сонракы ајәләр) дә ајдындыр; буна бахмајараг Мәһәммәдин бу һәрәкәти онун јери кә-ләндә шаирләрин исте'дадындан истифадә етмәсинә мане олмурду.

Бә'зиләри беләә һесаб едирдиләр ки, Гуранын дили сонралар дәјишмиш халг дилидир; лакин белә бир фикир тәнгид едилмәјә дә лајиг дејилдир. Гуранын үслубуна кәлдикдә демәк лазымдыр ки, онун бә'зән еһтираслы бә'зән дә сакит үслубу, онун шаир үслубундан чох натик үслубу вәһјләрин дөврүндән асылы олараг дәјишилирди. Ирәлидә көрәчәјик ки, бу дәјишикликләр сурәләрин та-рихләрини, чох тәхмини олса да, мүәјјән етмәјә имкан вермишдир.

Гуран мәтнинин мүәјјән едилмәси. Мәһәммәд өләндә Гуран мәтнләринин һеч бир мәчмуәси һәлә тамам бир шә-килдә тәртиб едилмәмишди. Әлбәттә, бә'зи илк вәһјләри көстәрән ајәләр галмамышдыр. Лакин Гуранын бир чох парчалары јасты сүмүк, хурма ағачынын јарпағы, ја да даш үзәриндә јазылмышды. Ислам дининин мүгәддәс шәһәрләри бөјүк тичарәт мәнтәгәләри олдуғуна көрә бу шәһәрләрин әһалиси, әлбәттә, охумаг вә јазмаг билирди. Рәвајәтләрдә һәтта Пејғәмбәрин јанында куја катиб вә-зифәсиндә мирзәлик едән ашағыдакы шәхсләрин ады чә-килир: Үбәјји ибн Кәәб, Абдулла ибн Әбу Сәрһ вә хүсуси-лә Зејд ибн Сабит.

Бу дағыныг мәтнләрин биринчи мәчмуәсини тәртиб етмәк хидмәти Мәһәммәдин хәләфи Әбубәкрә вә ја, даһа доғрусу, бу иши көрмәсини она мәсләһәт көрән Өмәрә аиддир. Гуранын бүтүн ајәләрини әзбәрдән билән бир чох һафизләр һичри 11 вә ја 12-чи илдә јаланчы пејғәмбәр Мүсејлимә илә едилән мүһарибәдә һәлак олдугларына көрә, Өмәр мүгәддәс мәтнин тамамилә итә биләчәјин-дән еһтијат едәрәк Әбубәкри инандырмышды ки, (тәхми-нән 633-чү илдә) вәһјләрин һамысыны јығыб топламаг һаггында әмр вермәк лазымдыр. Әввәлчә Әбубәкр бу ишә киришмәјә чәсарәт едә билмирди, чүнки Пејғәмбәрин өзү бу барәдә она бир шеј демәмишди. Лакин, нәһајәт, разы олуб бу иши кәнч Зејд ибн Сабитә тапшырды; о да, һәм јазылмыш парчалардан, һәм дә пејғәмбәрин әсһабеләринин јадында галанлардан нә тапмаг мүмкүн олдуса, бунларын һамысыны јығыб топлады, бирләшдир-

ди, ајры-ајры сәһифәләрдә [сүһуф] үзүнү көчүртдү вә Әбубәкрә тәгдим етди.

Рәсми сурәтдә танынмыш олмајан бу илк јазылы Гуран Әбубәкр вә Өмәрин тәшәббүсү илә јазылмышды. Бир нечә ил сонра хәлифә Османын заманында Гуранын ганунн мәтни мүәјјән едиләндә бу илк јазылы Гуран бөјүк әһәмијјәт газанды.

Әбубәкр өләндән сонра бу илк јазылы Гуран хәлифә Өмәрин хүсуси малы олмушду; рәвајәтә көрә Өмәр бу јазылы Гуранын өз гызында, Пејғәмбәрин дул арвадларындан бири олан Һәфсәдә галмасыны васијјәт етмишди. Көрүнүр иддиа етмәк олар ки, јығылмыш материал мәчмуәси шәклиндә олан сүһуф, Зејдин редактә етдији шәклиндән фәргләнир. Беләликлә, истифадә едилмиш сүһуф өз әһәмијјәтини итирирди вә көрүнүр, садәчә бир һәдијјә олараг Һәфсәјә верилмишди.

Бурасыны да гејд етмәк лазымдыр ки, Зејдин редактә етдији мәтн јеканә дејилди. Мәһәммәдин әсһабәсиндән: Үбәјји ибн Кәәб, Абдулла ибн Мәс'уд, Әбу Муса Абдулла әл-Әш'әри вә Мигдад ибн Әмр адында дөрд нәфәрин дә Гуран материалы үзәриндә ишләмиш олдуглары дејилир. Бу мүхтәлиф шәхсләр тәрәфиндән ишләнмиш Гуран материалында тәсадүф едилән фәргләр о гәдәр чүзидир ки, бунларын үзәриндә дајанмаға дәјмәз. Лакин бу фәргләр диндарлар арасында ихтилаф доғурду; рәвајәтә көрә Гуранын биринчи редактә мәтни Дәмәшг, икинчиси — Куфә, үчүнчүсү — Бәсрә вә дөрдүнчүсү — Һомс шәһәрләриндә әһали тәрәфиндән гәбул едилмишди. Башлајан мүбаһисәләр ислам дининин бирлијини горху алтына алырды. Рәвајәтә көрә әрәб сәркәрдәләриндән Һүдејфа хәлифә Османа мәсләһәт етди ки, (тәхминән 650-чи илдә) әмр версин, Гуранын сон мәтни гәти олараг мүәјјән едилсин. Онда Осман бу иши Гуранын биринчи јазылы мәтнини ишләјиб һазырлајан Зејд ибн Сабитә тапшырмыш вә дикәр гүрејшиләри она көмәкчи вермишди.

Хәлифә Османын бу чүр һәрәкәтлә јалныз дини дејил, һәмчинин сијаси мәгсәд тә'гиб етдијини күман етмәк үчүн әсас вардыр. Али һакимијјәти чәтинликлә әлә кечирән Осман мүгәддәс китабын дәјишдирилмәјәчәк гәти мәтнини мүәјјән етмәклә өз мөвгејини мөһкәмләндирмәк истәјирди. Бир нечә нүсхә Гуран јазылды. Бу нүсхәләрдән бири Мәдинәдә сахланылды вә «имам», јә'ни әсас көтүрүлән нүмунә олду; о бири нүсхәләр, еһтимал ки,

Куфә, Бәсрә вә Дәмәшг шәһәрләринә көндәрилди, чүн ки бу шәһәрләрдә бөјүк әрәб гарнизонлары варды. Ола билсин, бу шәһәрләрин әһалиси Гуранын гануни мәтнин дән фәргли шәкилдә редактә едилмиш Гуран мәтнләрин дән истифадә едирди; көрүнүр Гуранын гануни мәтнин дән фәргли шәкилдә редактә едилән мәтнләр сонралар јандырылыб јох едилди. Рәвајәтә көрә Осман Гураны бир нүсхәсини өз әли илә јазмышды. Бу доғру исә, онда чох еһтимал ки, Гуранын бу нүсхәси Мәдинәдә сахла нылмыш нүсхә иди. Лакин Османын бу зәһмәти Зејд вермиш олдуғуну күман етмәк даһа доғру оларды.

Рәвајәтә көрә бу рәсми Гуранда Үбәјјинин редакт етдији мәтнә нисбәтән ики фәсил чатышмадығы һалда Ибн Мәс'удун редактә етдији мәтнә нисбәтән ики фәсил артыг иди. Бундан башга нүсхәләр арасында имла вә лү гәви чәһәтдән бә'зи фәргләр дә варды.

Лакин даһа чидди бир мәсәлә ортаја чыхды; бу чидди мәсәлә Османын редактә етдији мәтидә шүбһә ојандыр биләчәк јерләрин олуб олмадығы мәсәләси иди.

Мәсәлән, харичиләр Гуранын он икинчи сурәсини рәд едиб демишдиләр ки, Јусиф илә Мисир ә'јанынын арва ды һаггындакы ашиганә һекајә мүгәддәс китаба лајиг ол мајан бир шејдир. Онлар белә һесаб едирдиләр ки, бу чү илһам аллаһдан назил ола билмәз. Лакин бу сурәни јалныз бир һиссәсинин ашиганә әһвалата һәср едилди ји һәлә бир јана дурсун, шифаһи рәвајәтә көрә хүсус шәхсләрин гәдим јазыларында да бу сурә гејд олунмуш ду. Бундан башга Нөлдекенин[2] һаглы гејдинә көрә бу сур һәм дилинә, һәм дә үслубуна көрә Гуранын дикәр һиссә ләринә тамамилә ујғундур.

Шиәләр иддиа едирләр ки, Гуранда Әлидән вә ону аиләсиндән бәһс едилән јерләр Османын әмри илә атыл мышдыр. Онлар бу иддиаларыны сүбут етмәк үчүн Гур анын бә'зи јерләриндә рабитәсизлик олдуғуну көстәрир ләр вә белә һесаб едирләр ки, һәр бир шиә имамы Гура нын һәгиги мәтнини кизлиндән өз сәләфинә тәһвил вери вә «кизләнмиш имам» зүһур едәндә бу мәтн д нәһајәт ашкара чыхачагдыр.

Тәкрар едирик ки, бу күнкү шәклиндә бизим заман гәдәр галан Гуранда бүтүн вәһјләрин һамысы јохду

[2] Нөлдеке, Теодор (1836—1930) — «Гуранын тарихи» монограф јасы илә бир чох башга елми әсәрин мүәллифи олан алман шәр шүнасыдыр.

Бунун әвәзиндә Гуранда бир чох изаһедичи әлавәләр вә (чидди әһәмијјәти олмајан) чалаг кими һашијәләр вардыр; јери дәјишдирилмиш ибарәләрә дә тәсадүф едилир. Лакин бурада бир сахтакарлыг олдугунун һеч данышығы да ола билмәз, чүнки белә бир шеј олсајды, мө'мин мүсәлманлар дәрһал е'тираз едәрдиләр. Ән көһнә әрәб тарихчиләри дә бу барәдә һеч бир шеј демирләр.

Ијирми доггуз сурә ајры-ајры һәрфләрлә башлајыр вә бу сурәләрин, демәк олар, һамысы һичрәтдән билаваситә әввәлки дөврә аиддир. Бу һәрфләр Гуранын мүсәлман вә гејри-мүсәлман тәфсирчиләрини бу күнә гәдәр чашдырыр. Мүсәлман алимләри әввәлчә белә күман едирдиләр ки, бу һәрфләр ихтисар едилмиш сөзләрдир, буна көрә дә бунларда бир мә'на ахтарырдылар; лакин сонра онлар белә һесаб етмәјә башладылар ки, бу һәрфләр анчаг аллаһын өзүнә мә'лум олан бир сирдир. Бә'зи авропалы шәргшүнаслар да бу һәрфләри ихтисар едилмиш сөз һесаб едирдиләр. Бә'зиләри дә дејирдиләр ки, бу һәрфләр, вахты илә Зејдин истифадә етдији Гуран нүсхәләринин илк саһибләринин адларынын баш һәрфидир. Сурәләрин башлыглары сонралар верилдији кими, һәмин сурәләрин дә ајәләрә бөлүнмәси сонралар олмушдур.

Хәлифә Османын әмри илә редактә едилән Гуран мәтниндә сонралар јени-јени дәјишикликләр олунмадығыны күман етмәк дүз олмаз. Бу дәјишикликләрин әсас сәбәбләри, Гуран мәтнләринин үзүнү көчүрдүб јени нүсхәләр чыхарданларын етдији сәһвләр иди; Гуран охумағы сәнәт етмиш адамлар мүгәддәс мәтнләрин көһнә шәклини әзбәрдән билирдиләр вә едилән бүтүн редактәләрә бахмајараг бу мәтнләри јадларында сахлајырдылар; мүкәммәл олмајан әрәб әлифбасынын нөгсанлары да бу сәһвләрә сәбәб олурду, чүнки әрәб әлифбасында инсан һәрфләри асанлыгла дәјишик салыб бир һәрфин јеринә башга бир һәрф охуја биләр, бундан башга әрәб әлифбасында гыса сәсләр јазыда һеч бир һәрф илә көстәрилмир (лакин бу вәзијјәт, мәсәлән, фе'лин мә'лумму, јохса мәчһул фе'л олдугуну, һансы шәхси көстәрдијини, бу вә ја башга бир һәрфи тәшдидлә охумағын лазым олуб олмадығыны дәрһал баша дүшмәјә мане олмур). Бу чүр дини мәсәләләр Әмәвиләри чох аз дүшүндүрдүјүнә көрә онлар бу фәргләри арадан галдырмаға чалышмырдылар. Һалбуки бу фәрг вә ихтилафлар диндарлар ичәрисиндә кетдикчә

даһа артыг нараһатлыға сәбәб олурду. Нәһајәт, Х әср
бир нечә тәшәббүсдән сонра Гуранын рәсми мәтни гә
шәкилдә мүәјјән едилди вә једди нәфәр мәшһур руһан
бу рәсми мәтни өз нүфуз вә е'тибары илә әсасландырд
бу једди нәфәрдән һәр биринин јанына Гуран охумаг
тәчрүбәли олан ики адам да тәһким едилмишди. Онда и
тилафларын арасы кәсилди. Гураны редактә едән бу јед
руһанинин нүфуз вә е'тибары XI әсрдә, демәк олар, һам
тәрәфиндән гәбул вә тәсдиг олунду. О заман Гураны ох
маг үчүн гәбул едилән једди үсулдан икиси бу күнә
галмышдыр; бунлардан бири Мисирдә, бири дә Шимал
Африкада ишләниб һазырланмыш үсулдур. VIII әср
икинчи јарысында әрәб әлифбасы тәкмилләшдириләрә
сәслиләри јазыда көстәрмәк үчүн әввәлчә нөгтәләр, сон
исә кичик чизкиләр шәклиндә хүсуси ишарәләр ишл
дилмәјә башланды вә, беләликлә, охумаг заманы сә
етмәк еһтималы тамамилә арадан галдырылды.

Гуранын мәзмуну вә хронолокијасы. Мә'лумдур к
Гуранда сурәләрин јерләшмә сырасы сурәнин бөјүк-к
чиклијиндән асылыдыр; ән гыса (вә ејни заманда ән кө
нә) сурәләр Гуранын ахырындадыр. Зејд вә онун әмә
дашлары бу иши көрәркән ајәләрин мәзмунуну әсас к
түрә билмәздиләр, чүнки вәһјләрин гырыг-гырыг парч
лар һалында олмасы буна мане олурду. Онлар сурә
ајәләри хронолоҗи гајдада јерләшдирмәк үзәриндә д
шүнә билмәздиләр, чүнки бунларын тарихини мүәјј
етмәк вахты чохдан өтүб кечмишди. Лакин Гуран сур
ләрнин јерләшмә сырасында даһа узун сурәдән даһа гы
сурәјә кечмәк гајдасында ики истисна вардыр: әввәл
Гуранын ахырдан ики сурәси (мәһз Ибн Мәс'удун редак
етдији Гуранда чатышмајан 113 вә 114-чү сурәләр)
гыса сурә дејилдир; бурасыны да гејд етмәк лазымдыр к
бу сурәләр тамамилә башга характердәдир; маһијјәт е'т
бары илә бу сурәләр чин әлејһинә овсундур; икинчис
Гуранын биринчи сурәси (фатиһә, јә'ни «ачан» сурәс
китабын әввәлиндә јерләшдирилмишдир (һәрчәнд ки,
сурәдә чәми једди ајә вардыр); шүбһәсиз она көрә к
бу сурә дуа шәклиндәдир вә ону охујуб гуртарандан со
ра адәтән «амин» дејилдији һалда, дикәр сурәләрин оху
масы гуртарандан сонра бу сөз дејилмир; бундан әла
бу сурәни мүмкүн олдуғу гәдәр тез-тез охумаг һаггын
хүсуси көстәриш **(15, 87)** вардыр.

Гуран сурәләрини јерләшдирмәк үчүн Зејд илә әмә

дашларынын гәбул етдиjи бу сүн'и гаjда дәрин дүшүнән адамлары гане едә билмәзди. Даһа илк дөврдәки тәфсирчиләр Гуранын аjры-аjры һиссәләринин үслубу арасында кәскин бир фәрг олдуғуна фикир вермиш вә Мәһәммәдин һәjатында баш вермиш һадисәләрә бир нечә сәтһи ишарә олдуғуну көрмүшдүләр. Беләликлә, сурәләрин тарихини гоjмаг мәсәләси ортаjа чыхды.

Әлбәттә, сурәләрин тарихинин гоjулмасы, аjры-аjры вәһjләрин меjдана кәлмәси сәбәбләринин аjдынлашдырылмасына әсасланмалы иди, бунун үчүн исә дәгиг мә'лумат jох иди. Буна бахмаjараг, белә көрүнүр ки, 8-чи сурә Бәдр вурушмасы илә, 33-чү сурә хәндәк мүһарибәси илә, 48-чи сурә Һүдеjбиjjә сазиши илә әлагәдардыр; 30-чу сурәдә, тәхминән 614-чү илдә иранлыларын бизанслылары мәғлуб етдиjинин хатырладылдығына тәсадүф едилир. Лакин бу чүр мә'лумат чох аздыр вә бунларын һамысы Мәдинә дөврүнә аиддир. Мүсәлман тәфсирчиләри һәр васитә илә чалышырдылар ки, аjры-аjры Гуран аjәләриндә тарихи фактлара аид бир ишарә кәшф етсинләр, лакин онларын бу сә'jләрдән әлдә етдиjи нәтичәләр чох вахт мүбаһисәли олурду.

Буна көрә дә Гуран мәтнинин хронолокиjасыны мүәjjән етмәк үчүн даһа мө'тәбәр jол, тарихи характердә олан еһтималлар деjил, Гуран үслубунун билаваситә арашдырылмасындан ибарәтдир. Бә'зи әрәб тәфсирчиләри даһа әввәлчә бу jолда тәшәббүсләр етмишдиләр. Мәсәлән, Сәмәргәнди геjд едир ки, Гуранын Мәккә вә Мәдинә сурәләриндә диндарлара мүрачиәт бир-бириндән фәргли ибарәләр («Еj чамаат!» — «jа әjjүһәннас!» вә «Еj диндарлар!» — «jа әjjүһәддин!») ишләдилмишдир. Гысача десәк, Гуран мәтнләри тәсниф едиләркән бунлар ики група аjрыла биләр: Мәккә групу (һичрәтдән әввәлки груп) вә Мәдинә групу (һичрәтдән сонракы груп). Бу ме'jар, мүтләг олмаса да, мүәjjән мүсбәт нәтичәләр верир.

Һичрәтдән әввәлки сурәләр. Рәваjәтләрдә биринчи дөвр сурәләри һаггында чох аз мә'лумат вардыр. Мәһәммәдин һәjатына даир хроноложи фактлар бүтүнлүклә мүәjjән едилмәмишдир вә бу вәзиjjәт хүсусән һичрәтдән әввәлки дөврә аиддир. Мәһәммәдин ән jахшы тәрчүмеjиһалыны jазан Ибн Һишам[3], әслиндә, һеч бир тарих көс-

[3] Ибн Һишам [834-чү илдә өлмүшдүр] — Мәһәммәдин һәлә VIII әсрдә Ибн Исһаг тәрәфиндән jазылмыш тәрчүмеjи-һалыны ишләjиб дәjишдирән әрәб филологудур.

тәрмир; бу исә Мәккә сурәләринин дүзкүн тарихини
мүәјјән едилмәсинн чох чәтинләшдирир. Лакин Гура
дакы бә'зи фикнр, шүбһәсиз, бу биринчи дөврә аидди
Мәсәлән, Мәһәммәд өлүләрин ирәлидә дириләчәјини
бир тәк аллаһын мөвчуд олдуғуну атәшин бир дил
дејәндә, һеч дә шаир олмадығыны чидди шәкилдә сөјл
јәндә вә бүтпәрәстләрин тәзәчә анадан олмуш гыз уша
ларыны дири-дири торпаға басдырмаг адәтләрини писл
јәндә, шүбһәсиз ки, она Мәккәдә назил олан вәһјлә
дән бәһс едилир. Јери кәлмишкән бу чәһәти гејд етм
мүһүмдүр ки, илк заманларда Мәһәммәдин ирәли сүрд
јү әсас фикир тәкаллаһлылыг дејил, јахынлашан гиј
мәт фикри иди. Чох еһтимал ки, Мәһәммәд бу фик
христианлардан әхз етмишди.

Алман шәргшүнасы Г. Вејл[4] вә ондан сонра Т. Нө
деке Гураныи өзүндән көтүрдүкләри ме'јарлара, јә'ни ону
сөз лүғәти вә үслубуна әсасланараг, Мәккә вәһјләри
аид сурәләри үч група ајырырлар.

1. Биринчи група дахил олан сурәләр, әдәби чәһәтд
мүкәммәл сурәләрдир. Чүр'әтли образлар илә бәзән
јүксәк үслуб илә ифадә едилән гыса вә олдугча вәзн
ајәләрдә садә вә ејни заманда чидди нәсиһәтләр вер
лир. Бу ајәләрин мә'насы бир чох һалларда, хүсусән ч
тин баша дүшүлән ејһамлы ишарәләр едилдији јерләр
ајдын дејилдир. Бундан башга бу групда овсунлара ч
тез-тез тәсадүф едилир; бу овсунлар әксәријјәт е'тибар
илә тәбиәт һадисәләринә әсасланса да, бир чоху тапма
кими галыр. Бу овсунлар инсаны өзүнә бир ничат јолу та
маг үзәриндә дүшүнмәјә чағырыр. Мәһәммәдин мүаси
ләри һәјәчанлы дујғу ифадә едән гыса сурәләрин һам
сыны дејил, мүәјјән бир һиссәсини баша дүшмүшдүлә
Бу сурәләрин ән көһнәси 96-чы сурә һесаб олунур.

2. Икинчи груп сурәләри даһа сакит сурәләрдир, б
рада овсун тәдричән өз јерини бу кими ибарәләрә тә
едир: «Бу, аллаһын вәһјидир» ја да аллаһ өз Пејғәмб
ринә әмр верир: «Сөјлә!». Гијамәт һаггында габагчада
верилән хәбәр, е'лан едилән тәкаллаһлылыг фикри га
шысында икинчи сыраја кечир, Мәһәммәд бүтпәрәстлә
лә әлагәни гәти олараг кәсир. Сурәләр узаныр. Бу с
рәләрдә әхлаг гајдалары вә адәтләр һаггында бә'зн ге
ри-мүәјјән көстәришләрә, Мәһәммәдин әввәлки пејғә

[4] 1808—1889-чу илләрдә јашамышдыр.

бәрләр һаггында ејһамлы ишарәләринә тәсадүф едилир.

3. Мәккә сурәләринин үчүнчү групунда пејғәмбәрләр һаггында сөјләнән бу чүр рәвајәтләр кетдикчә чохалыр; көрүнүр бу рәвајәтләр јәһудиләрин әгәдә[5] әфсанәләрини тутгун бир шәкилдә әкс етдирир. Бу чүр рәвајәтләр тәхминән 1500 ајәдән ибарәтдир, јә'ни Гуранын дөрддә бир һиссәсини тәшкил едир. Гәдимдә пејғәмбәрләрин сөзүнә гулаг асмагдан бојун гачыран инсанлара аллаһын нечә чәза вердији бу рәвајәтләрдә динсиз кафирләрә көстәрилмәјә сә'ј еднлир. Тәкрарлары чох олан бу үчүнчү груп сурәләринин јазылыш үслубу даһа о гәдәр дә гәти олмајыб шаиранә үслубдан чох натиглик үслубуна охшајыр; буна көрә дә әфсанәләрин фолклор чәһәтдән марағлы олмасына бахмајараг китабын бу һиссәси онун ән аз диггәтәлајиг һиссәсидир. Даһа көһнә сурәләрдә чох тез-тез тәсадүф едилән овсунлар бурада тамамилә итиб јох олур. Аллаһын ады тез-тез «рәһман» (јә'ни «рәһмли, мәрһәмәтли») сөзү илә бирликдә чәкилир. Вахт е'тибары илә ән сонракы сурәләрдә бу сөз даһа ишләнмәјиб итир. Шәргшүнаслардан бири буну белә изаһ едир: көрүнүр Мәһәммәд еһтијат едирди ки, бирдән диндарлар бу «рәһман» аллаһа башга бир аллаһ кими баха биләрләр. Мәккәлиләр Һүдејбијјә сазишиндә бу адын чәкилдији дүстурдан әл чәкиб көһнә дүстуру сахламыш, «ја аллаһ, сәнин адынла!» демишдиләр.

Беләликлә, сурәләрин шаиранә үслубда ифадә едилән биринчи групу Мәһәммәдин көстәрдији фәалијјәтин илк дөрд илинә, јарышаиранә вә јарынатиг үслубунда олан икинчи груп сурәләр бу фәалијјәтин бешинчи вә алтынчы илләринә, нәһајәт, натиглик үслубундакы вәһј сурәләри бу фәалијјәтин һичрәтдән әввәл алтынчы илинә ујғундур. Гуранын Мәккә сурәләри һиссәләринин Нөлдеке тәрәфиндән гәбул едилән тәснифи беләдир. «Бу вәһјләр китабынын ән көһнә һиссәләринин мәзмуну — ахирәт вә гијамәтин парлаг бојаларла тәсвир едилмиш лөвһәләриндән, инсанын динсизлији вә дүнја һәјатыны бир тәрәфә гојуб өзүнү ахирәт вә гијамәтә һазырламасы чағырышларындан, гәдим халгларын талеји вә онлар үчүн көндәрилмиш пејғәмбәрләрә бу халгларын мүнасибәти һаггында нағыл едилән рәвајәтләрдән, дүнјанын јарадыл-

---

[5] Ә г ә д ә — Талмуд әдәбијјатынын о саһәсинә дејилир ки, орада дини әхлаг тәсәввүрләри вә дини әмрләрдән бәһс едилир.

масы рәвајәтиндән, һәмчинин аллаһын һәр шејә гади олдуғуну вә өзүндән асылы олан һәр бир чанлы мәхлуга ты истәрсә мәһв едә биләчәјини, истәрсә дирилдәчәјин сүбут етмәк үчүн инсанын бир мө'чүзә кими јарадылма сы һаггындакы рәвајәтдән ибарәтдир» (Голдсијер).

Һичрәтдән сонракы сурәләр. Бурада әмрләрә Гураны јалныз о һиссәләриндә тәсадүф едилир ки, бу һиссәләр дә һичрәтдән сонракы дөврүн вәһјләри вардыр. Мәдин дөврүнүн бу сурәләри дини вә сијаси ганунверичи тәрә финдән јазылмышдыр; һәм дә елә бир ганунверичи тәрә финдән ки, о өз динини даһа хүтбәләр охујараг тәбли етмәјиб, дини нәзәријјәни системә салмалы вә ејни за манда јени чәмијјәтин бүнөврәсини гојмалыјды. Бу сурә ләрин мүхтәлиф әмрләриндә ишләдилән јени сөзләр һеса ба алынмазса, бу сурәләр үслуб чәһәтдән Мәккә сурә ләринин үчүнчү групундан, демәк олар, фәргләнмир. Вәһј ләрин сон ајәси мәсәләсиндә ирәли сүрүлән рә'јләр бир бириндән фәрглидир. Бир чох мүәллифләрин рә'јинә көр сон ајә 5-чи сурәнин 5-чи ајәсидир.

Сурәләрин мәзмунуна кәлдикдә, бурада о заман ба верән һадисәләрә аид бә'зи ишарәләр вардыр. Мәсәлә Пејғәмбәрә вә онун аиләсинә лазымынча һөрмәт етмә һаггында чағырыш вар; «аллаһ јолунда» чаныны вери шәһид оланлар тә'риф едилир; ислам дининә ријакар лыг едән «мүнафигләрә», һәмчинин христианларын ү сифәтдә бирләшмиш аллаһына һүчумлар едилир (мәсә лән, 4, 169: «Мәрјәмин оғлу Исаји-Мәсиһ аллаһын анча рәсулудур, онун Мәрјәмәназил етдији сөзүдүр, онун ру һудур... демәјин: үч сифәтдә бирләшмиш аллаһ... алла анчаг бирдир». Һәгигәтән, Исанын ады анчаг Мәдин сурәләриндә чәкилир); јәһудиләр әлејһинә дә һүчумлар тәсадүф едилир. Јәһудиләр һаггында бу чәһәти хатыр латмаг лазымдыр ки, Мәккә сурәләриндә Ибраһим ја ныз әрәбләрлә һеч бир әлагәси олмадан Мәһәммәддә әввәлки пејғәмбәрләрдән бири кими көстәрилир. Мәдин сурәләриндә исә Мәһәммәд јәһудиләрлә әлагәсини кәсә дән сонра Ибраһимин фәалијјәти билаваситә әрәбләрл әлагәдар едилир; Гуранда јазылдығына көрә Ибраһи өз оғлу Исмаил илә бирликдә јалныз Мәккә мә'бәдин тә'сис етмәклә галмајыб илк тәмиз дини јаратмышла вә јәһудиләр илә христианларын тәһриф етдији әсил бу ди ни Мәһәммәд бәрпа етмәјә сә'ј көстәрир.

Дини вә мүлки ишләр илә чинајәт ишләринә аид әмр

ләр башлыча олараг 2,4 вә 5-чи сурәләрдә топланмышдыр; бу сурәләрдә исә 500-дән артыг ајә (Гуранын тәгрибән онда бир һиссәси) вардыр. Лакин Мәдинә сурәләриндә сөзүн там мә'насы илә бир ганун мәчәлләси тапмаг олмаз вә јенә дә тәкрар едиб демәк лазымдыр ки, һәддән артыг јајылмыш јанлыш бир фикрә әкс олараг, мүсәлманларын мүһакимә үсулу Гуран әсасында дејилдир. Һәмчинин белә дүшүнмәк олмаз ки, Мәдинә сурәләри анчаг ганунверичи маһијјәтдәдир. Бунлардан бә'зи ајәләри Гуранын ән көзәл јерләриндәндир (мәсәлән, 2, 135 вә сонракы ајәләр). Бә'зи дикәр ајәләр нүмунә ола биләчәк мүсәлманын дини е'тигадыны вә вәзифәләрини тамамилә ајдын шәрһ едир (мәсәлән, 2, 172: «Мө'минлик онда дејилдир ки, сиз үзүнүзү шәргә тәрәф чевирәсиниз, ја да гәрбә тәрәф; мө'мин оланлар онлардыр ки, аллаһа, ахирәт күнүнә, мәләкләрә, мүгәддәс китаба, пејғәмбәрләрә инанырлар; ону севдикләринә көрә өз әмлакындан јахын адамларына, јетимләрә, јохсуллара, јолчулара, диләнчиләрә, һәмчинин гуллары азад етмәк үчүн верирләр; намаз гылырлар, зәкат верирләр, әһд едиб өз өһдәләринә көтүрдүкләрини дүрүст јеринә јетирирләр, фәлакәтә уғрајанда, дәрдә дүшәндә вә бир мүсибәт баш верәндә сәбирли олурлар. Бу чүр адамлар дүз адамдырлар; бу чүр адамлар мө'миндирләр»).

Голдсијер дүзкүн баша дүшмүшдүр ки, Гурандакы әмрләрдә бир тәрәфдән бүтпәрәст адәтләринин вәһшичәсинә долашыглығына гаршы көстәрилән әксүл-әмәл вар, дикәр тәрәфдән исә бу әмрләр бир-биринә зидд фикирләр гарышығы характериндә олан гајдалар мәчмуәсидир. Мәсәлән, Мәккәјә зијарәтә кетмәк мәрасими әрәб бүтпәрәстләриндән алынмышдыр; намаз гылмаг мәрасими шәрги христианлыгла әлагәдардыр; оруч јәһудиләрин төвбә оручуну тәглид едир. Гуранда дикәр тә'сирләрин дә изи вардыр. Голдсијер Гуранда гностисизм[6] (мәсәлән, «нур, ишыг» адланан сурәдә, 24, 44) вә Маздеизм[7] мәзһәбләринин изи олдугуну гејд едир.

---

[6] Гностисизм — илк христианлыг үнсүрләри илә Эфлатунун (Платонун), Пифагорун вә стоикләрин фәлсәфәләриндәки бә'зи фикирләрин бир-биринә гарышмасындан әмәлә кәлмиш дини-мистик нәзәријјәјә дејилир. II—III әсрләрдә Јахын Шәрг өлкәләриндә јајылмышды.

[7] Маздеизм (әдәбијјатда «Мәздәкилик» дә ишләнир.) — хејир аллаһы Маздаја (Һүрмүзә) ситајишә әсасланан динә дејилир бизим ерадан әввәл биринчи минилилијин биринчи јарысында Иранда вә Азәрбајчанда јајылмыш бу динин бир ады да вар: парсизм.

Сүннә

Нә гәдәр ки, Мәһәммәд сағ иди, мүсәлман ичмасыны (үммәтини) идарә едирди; лакин о өләндә мә'лум олду ки, Гурандакы әмрләр бүтүн дөвләт мәсәләләри илә ичтимаи мәсәләләри һәлл етмәк үчүн һеч дә кифајәт етмир. Буна көрә дә белә бир мәсәлә үзәриндә дүшүнмәк лазым кәлди ки, Мәһәммәдин сағлығында һәр дәфә лазым оланда Гураны тамамлајан пејғәмбәр вәһјләрини нә әвәз едә биләр?

Әввәлчә, ортаја чыхан бир суала Гуранда чаваб тапмаг мүмкүн олмајанда үч үсул ишләдилирди; биринчи «нүмунә ола биләчәк кечмиш һадисәләр», јә'ни Пејғәмбәрин һәрәкәт вә әмәлләри нүмунә кими көтүрүлүрдү (сүннә); икинчиси, Мәдинә шәһәринин гәдим адәтләринә әл атылырды (Мәһәммәдин өзү бу адәтләрдән аз истифадә етмәмишди); нәһајәт, һаким, ола биләчәк даһа јахшы бир васитә ортада мөвчуд олмајанда өз адил вичданына (өз рә'јинә) мүрачиәт едирди.

Беләликлә, ислам тарихинин һәлә илк дөврүндә бир биринә зидд олан ики анлајыш тәрзи ортаја чыхмышды. Әввәлән, Пејғәмбәрин вердији ганун әмрләринин истифадә едилмәси, јә'ни сәнәдләрә әсасланан анлајыш тәрзи; икинчиси, мәсәләнин мүстәгил сурәтдә арашдырылмасы, јә'ни мүчәррәд характердә олан анлајыш тәрзи. Ислам тарихинин илк дөврүндә фәгиһ (гануншүнас; әрәбчә гануншүнаслыг мә'насына кәлән «фигһ» сөзүндән) Гуранда чатышмајан ганун һөкмләринин вә чох мәһдуд миг-дарда «нүмунә ола биләчәк кечмиш һадисәләрин» јерини долдурмаг үчүн өз рә'јинә мүрачиәт етмәли олурду; лакин даһа сонракы заманларда чох кениш јајылан бу үсул, илк дөврдә кетдикчә даһа бөјүк әһәмијјәт газанан сүннә үсулу илә демәк олар, тамамилә сыхышдырылыб арадан галдырылмышды.

Бәс сүннә нәдир? Гуранда тәсадүф едилән «әчдадын сүннәси» вә «аллаһын сүннәси» ифадәләри, динсиз олдуглары үчүн чәзаландырылмыш халглара гаршы аллаһын рәфтары мә'насындадыр. Лакин Гурандан кәнарда «сүннә» сөзү Мәһәммәдин һәрәкәт вә әмәлләри, һәмчинин онун дедикләри мә'насында ишләдилирди. Венсинк[8] тама-

---

[8] Венсинк, Арент (1882—1939) — һолландијалы исламшүнасдыр.

милә һаглы олараг јазыр ки, «Сүннәјә риајәт етмәк, мүәјјән мә'нада, Мәһәммәди тәглид етмәк мә'насына кәләбиләрди». Даһа кениш мә'нада ишләдилән сүннә, јә'ни гәдим иҹманын адәтләри вә гајдалары мәҹмуәси, — мүсәлман шәриәтинин әмәли вә нәзәри әсаслары мә'насына кәлирди. Јәһудиләрдә олдуғу кими мүсәлманларда да сүннә ағыздан-ағыза кечиб јазылы гануну тамамлајырды. Сүннәдән кәнара чыханлар «јенилик кәтирмәк, јенилик» мә'насына кәлән бид'әт вәзијјәтинә дүшүрдү. Сонралар бид'әт сөзү «шәкк» мә'насында ишләдилди вә һәтта күфр (там динсизлик) сөзүнүн синоними олду. Һалбуки бид'әт, һәгигәт ахтарылыркән едилән хәтанын нәтиҹәси олдуғу һалда, күфр гәсдән мүгавимәт көстәрмәк мә'насына кәлән һәрәкәт иди. Лакин мүһафизәкарлар јенилик кәтирилмәсини гадаған етдиләрсә, либераллар ислам дининин тәкамүлүнү нәзәрә алараг, дин мәсәләләриндә мө'тәбәр сајылан шәхсләрин «үмуми разылыг рә'ји» (иҹма) вермәси шәрти илә динә јенилик кәтирилмәсинә бә'зән иҹазә верирдиләр.

Арадан чох кечмәдән е'лан едилди ки, сүннә Гурансыз кечинә биләр, лакин Гуран сүннәсиз кечинә билмәз. Мө'мин мүсәлманлара верилән: әһл-әс-сүннә, јә'ни «сүннә әһли», ја да «сүнниләр» ады бурадан әмәлә кәлмишдир.

Сүннәләри Мәһәммәдин әсһабәләри јајырдылар, чүнки мүвафиг бир тәсадүф дүшәндә онлар Мәһәммәдин нечә һәрәкәт етдијини, нәләр дедијини вә һәтта бир шеј демәјиб сусдуғуну хатырлајыб дејирдиләр вә бунларын һамысы мүәјјән шәраитдә бир нүмунә вәзифәсини көрә билирди. Беләликлә, сүннә «аллаһын кәламыны» тамамламаг вәзифәсини чох тез көрмәли олду вә истәр она ујғун олсун, истәр ону тәфсир етсин, истәрсә дә јени һөкмләр тәтбиг етсин, — бу фәргләрдән асылы олмадан һәмин вәзифәсини көрдү. Бу вәзијјәт мәтнләри тәфсир вә мүзакирә едән һүгугшүнасларла јанашы олараг, Мәһәммәдин вә онун әсһабәләринин һәјатынын ән хырда тәфәррүаты илә әлагәдар олан бүтүн рәвајәтләри [һәдисләри) топламаг вә јазмаг мәгсәдини өз гаршысына гојмуш мүәјјән алимләр категоријасыны доғурду.

Рәвајәтләр (һәдисләр)

Минләрчә рәвајәт нечә топланды?

Әввәлчә Мәһәммәдин һәлә сағ олан әсһабәләринә («саһиб», чәм шәкли «сәһәбә»), сонра «табиинә» (әсһабәләрин хәләфләринә, Мәһәммәддән сонракы биринчи нәслә), даһа сонра «хәләфләрин хәләфләринә» мүрачиәт едирдиләр. Һәдис һөкмән ики һиссәдән: бири мәтндән, бири дә һәм бу мәтни нағыл едән адамын, һәм дә кимә нағыл едилмишсә, о адамын адындан («иснад», јә'ни әсас, дајаг) ибарәтдир. Голдсијер («Dogme», сәһифә 36 вә сонракы сәһифәләр) бә'зи ән көзәл рәвајәтләрин мәтнини өз китабында кәтирир. Мәсәлән, бу рәвајәтләрдән бириндә Мәһәммәдә ашағыдакы сөзләр иснад верилир:

«Јохсуллары сев, һәмишә өзүндән ашағыдакылара бах вә һеч вахт өзүндән јухарыдакылара бахма; һеч вахт һеч кәсдән бир шеј хаһиш етмә; гоһумларын бир пислик едиб сәни дәрдә салмыш олсалар да, онлара сәдагәтли ол; дедијин сөз нә гәдәр ачы олса да, һәмишә дүз данышы, гојма сәни тәһгир илә товлајыб аллаһын јолундан чыхартсынлар...»

Ислам дини јајылдығы заман јаделли фикирләр вә тә'сисләрлә тәмас етмишди. Бу вәзијјәт иҹтимаи тәкамүлә сәбәб олду; одур ки, рәвајәт јығанлар pia fraus (мә'сум алданма) һалында олдугларыны тәдриҹән баша дүшдүләр вә өз заманәсинә ачыгдан-ачыға ујғун олмадығына көрә һәтта мүсәлман тәнгидчиләринин өзүнү тәәҹҹүбә салан бә'зи рәвајәтләри мүасирләшдирдиләр; онлар белә һәрәкәт етмәклә бу рәвајәтләри өз заманәсинин һүгуги тәләбләринә ујғун шәклә салмаг истәјирдиләр.

Һәдисләрин бу ҹүр тәкамүлү үзәриндә итаәт алтына алынмыш халгларын динләринин тә'сири јох дејилдир. Голдсијер кәшф етмишдир ки, һәдисләрдә христианларын инҹиләри вә шүбһәли дини китабларда ирәли сүрүлән фикирләрлә гәдим јәһуди вә еллин фикирләринин изләри вардыр вә бүтүн бу фикирләр тәрбијәви мәгсәдлә Мәһәммәдин ағзындан чыхмыш сөзләр кими аләмә верилир. «Ән мараглы проблемләрдән бири... бу мүхтәлиф материалларын чох гәдим гол-будаглары илә бирликдә һансы мәнбәләрдән әмәлә кәлдијини мүәјјән етмәк вә мөвҹуд олдуғуну көстәрдији фикир ҹәрәјанларыны кәшф етмәкдир». Голдсијер вә Снук Һүргроније сүбут етмишләр ки, һәдисләрин чоху, ислам дининин илк дөврүндә һаким

олан фикирләри әкс етдирир ки, бу да ислам дининин тәкамүл тарихини тәдгиг етмәк үчүн һәдисләрә шәксиз гијмәт газандырыр. Бә'зи һәдисләрдә олан сијаси тәмајүл, каһ Османын тәрәфдарларына, каһ да Әләвиләрә дујулан рәғбәти, ја да бәдхаһлығы ифадә етмәклә бу һәдисләрин нә заман јазылдығыны мүәјјән етмәјә имкан верир.

Лакин Гуран мәсәләсиндә олдуғу кими, бурада да мүсәлман алимләри һәдисләрин мәтнини чох тез тәнгид етмәјә башламышдылар. Бу тәнгидләр башлыча олараг, мәтнләри нағыл едән о адамлара гаршы јөнәлдилмишди ки, иснадларда онларын ады чәкилирди. Бу адамларын тәрчүмеји-һалынын тәдгигинә вә онлара нә дәрәчәдә е'тимад едилә биләчәји мәсәләсинин ајдынлашдырылмасына бир чох әсәр һәср едилмишди. Онлара нә дәрәчәдә е'тимад едилә биләчәји мәсәләси бир чох һалларда гызғын мүбаһисәләрә сәбәб олурду. Бүтүн бунлар нәһајәт онунла нәтичәләнди ки, һәдисләр дүрүстлүк дәрәчәсинә көрә хејли мүрәккәб шәкилдә тәсниф едилди; бу мүрәккәб тәснифат, сонрадан јазылмыш һәдисләри нағыл едән адамларын (рәвајәт едәнләрин) нә дәрәчәдә мө'тәбәр олдуглары әсасында әмәлә кәлмишдир (мәсәлән, Нәваинин В. Марсе тәрәфиндән тәрчүмә едилмиш «Тәгриб» әсәринә бах).

Бир чох һәдис мәчмуәләри тәртиб едилди. Әввәлләрдә бу мәчмуәләрдә һәдисләр, бунлардан һәр бирини нағыл едән адамын (равинин) адына көрә јерләшдирилирди (адлар исә «иснадлардан» көтүрүлүрдү; бу чүр мәчмуәләрә «мүснәд» дејилир ки, бу да «иснад» сөзүндән әмәлә кәлмишдир). Сонралар һәдисләри мөвзу әсасында јерләшдирмәјә, мәчмуәләри исә фәсилләрә бөлмәјә башладылар; бу чүр мәчмуәләрә «мүсәннәф» ады верилмишдир ки, синифләрә бөлүнмүш демәкдир. IX әсрдә иранлы алимләр тәрәфиндән мүсәннәф шәклиндә тәртиб едилән алты мәчмуә, мө'тәбәр олмаг чәһәтдән билаваситә Гурандан сонра кәлән мәтн сајылыр. Илаһијјат елмләриндә иранлыларын чох бөјүк рол ојнадығыны е'тираф едән бөјүк әрәб тарихчиси Ибн Хәлдун белә јазыр: «Чох диггәтәлајиг факт бурасыдыр ки, өз билији илә сечилиб шөһрәт газанан мүсәлман алимләринин чоху әчнәбиләр олмушдур. Башга чүр мисаллар сон дәрәчә аздыр... Һәдисләри әзбәрдән билән адамлар белә иди... Онларын миллијјәти әксәријјәт е'тибары илә иранлы иди. Һүгугшүнаслығын әсасларыны тәдгиг едән бөјүк алимләрин

һамысы, илаһиjjат әһкамы саһәсиндә сечилиб шөһрәт газананларын һамысы вә Гуран тәфсирчиләринин, демәк олар, һамысы иранлы олмушлар... Бүтүн елмләрин тәдриси иранлыларын ихтисасы олмушду».

О заманлар мүсәлман алимләри арасында мүәjjән фикир бирлиjи әмәлә кәлмишди, чүнки ислам аләминин сиjаси бирлиjи мөһкәмләнмишди. Демәли, һәдис мәчмуәләринин мүәллифләри, бә'зән онларын адына деjилән сөзләрин әксинә олараг, чәсарәтли јениликчи ролуну оjнамырдылар; онларын хидмәти анчаг бундан ибарәт иди ки, о заманлар һәгиги саjылан һәдисләри топламышдылар. Бурасыны да гејд етмәк лазымдыр ки, бунларын топладығы мәчмуәләрин мө'тәбәрлиjи јалныз арадан бир мүддәт кечәндән сонра һамылыгла гәбул едилди. Сонралар бу мәчмуәләрин сечилмиш јерләри нәшр олунду вә бунлары шәрһ едән тәфсирләр јазылды (чүнки һәдисләр бир чох һалларда изаһат тәләб едән чох көһнә дилдә јазылмышды). Бунларын һамысы мүсәлман аләминин университетләри вә мәктәбләриндә өjрәнилән фәнләр сырасында өз јерини тутду.

Һүгугшүнаслыг [фиғһ]

Мүгәддәс рәваjәтләри јахшы биләнләр ганунла јалныз һәрфиjjән һесаблашдыглары һалда, дикәр алимләр онун руһуну да мүзакирә етмәjә башлаjырдылар. Елм, ән'әнәви илаһиjjат вә гәти мүәjjән едилмиш һүгуг илә јанашы олараг, бунларын мүчәррәд һиссәсини тәшкил едән фиғһ ортаjа чыхмышды. Әрәбләрдән хеjли зәриф вә инчә инсанларла (анчаг суриjалылар илә иранлыларын адыны чәкмәк кифаjәтдир) әлагә әмәлә кәлмәси вә зинәт зөвгүнүн әрәб истилалары нәтичәсиндә хеjли јаjылмасы кетдикчә даһа аjдын көстәрирди ки, мүсәлман чәмиjjәтинин бүнөврәсини тәшкил едән ганунверичи әсаслар кифаjәт етмир. Дәмәшгдә һөкмранлыг едән Әмәвиләр, демәк олар, гәдим Әрәбистан падшаһлығы кими һәрәкәт етмәклә, Мәдинә шәһәриндән кәнара чыхмаjыб орада дини ганунлара ән чидди шәкилдә әмәл олунмасына, пис вә ја јахшы, сә'j көстәрән көһнә мүсәлман мө'минләрини даһа чох һиддәтләндирирдиләр. О заманлар руһани һакимиjjәт илә мүлки һакимиjjәт арасында тәфригәjә бәнзәр бир вәзиjjәт варды. Белә бир вәзиjjәт һүгугшүнаслығы әмәли һәjатын тәлә-

батына тәтбиг етмәк үзәриндә дәрһал мәнфи тә'сир көстәрмәјә башлады.

Лакин һакимијјәт Аббасиләрә кечәндә,һеч олмазса заһирдә кәскин бир дөнүш әмәлә кәлди. Әмәвиләр башлыча олараг мүлки һакимијјәти тәмсил едирдиләр; Аббасиләр исә ејни дәрәчәдә һәм руһани, һәм дә мүлки һөкмдар олараг галмаға чалышырдылар. Онлар өз сәләфләринә әкс олараг, руһани даирәләри илә әлагә дүзәлтмишдиләр, чүнки бу әлагә онлара өз һакимијјәтинин гануни олдуғуну сүбут етмәк үчүн лазым иди. Беләликлә, дин илә һөкумәт арасында сых иттифаг һаггында иранлыларын ирәли сүдүјү фикир илк Аббасиләрин сајәсиндә үстүн кәлди.

Мүгәддәс мәтнләрин әһәмијјәти бирдән-бирә артды. Чүнки бу мәтнләрин өјрәнилмәси јалныз мө'минликлә әлагәдар бир иш олмаг дејил, һабелә әмәли сурәтдә тәтбиг олунмаға башланмышды. Һүгугшүнаслыг илаһи ганунa тамамилә ујғун шәкилдә инкишаф етмәјә башламышды. Истилаларын өзү һүгугшүнаслығын бу инкишафына көмәк едирди. Бу истилалар әрәбләри гәдим ганунлара һөрмәт едән халгларла (јәһудиләрлә, ромалыларла вә иранлыларла] үз-үзә кәтирмишди; одур ки, бу халгларын ганунлары илк мүсәлман һүгугунун ишләниб һазырланмасы үзәриндә тә'сирсиз гала билмәзди. Доғрудан да, әрәбләр арасында һүгугшүнаслыг һичри II әсрдә Сурија вә Ирагда христиан һүгуг мәктәбләри илә тәмас етмәк нәтичәсиндә өзбашына әмәлә кәлди. Голдсизер латын вә әрәб һүгугчулуг истилаһлары арасында бәнзәрлијин аз олмадығыны гејд етмишдир.

Лакин арадан чох кечмәдән һүгугшүнаслар арасында зиддијјәтли тәмајүлләр ортаја чыхды. Бә'зиләри һәдисләрә инадла архаланырдылар, бә'зиләри исә бир чох рәвајәтләрин мө'тәбәр олмадығыны вә зиддијјәтли олдуғуну мүәјјән едәрәк, јени һүгуги әсаслар ахтарырдылар. Тәфсирләри вә методлары бир-бириндән фәргли олан һүгуг мәктәбләри мәһз о заман әмәлә кәлди.

Һүгуги ганунлары мө'мин сүнниләрин нөгтеји-нәзериндә мүәјјән бир системә салмаг үчүн едилән ән көһнә тәшәббүс, Малик ибн Әнәс (795-чи илдә өлмүшдүр) тәрәфиндән тәртиб едилән «Мүвәтта» («Тапдаланмыш чығыр») адлы һәдисләр мәчмуәсидир. Бу әсәр, һәдисләр мәчмуәси илә сөзүн әсил мә'насында һүгугчулуг елми әсәри арасында бир нөв күзәшт характериндәдир. Мали-

кин бу әсәрдә өз гаршысына гојдуғу вәзифә, һәдисин мәтнинн әсас тутараг, иснадда ады чәкилән рәвајәтчиләрин (равиләрин) ким олдугуна әһәмијјәт вермәдән, билаваситә һәдисләрә архаланан һүгуг системини әмәлә кәтирмәкдир. Онун әсәри VIII әсрдәки Мәдинә алимләринин һүгуги фикирләрини ифадә едир. Әлбәттә, Маликин бу әсәринин әсас мәнбәји, әввәлән Гурандан, сонра да Мәһәммәдин вә онун әсһабәләринин сүннәләриндән ибарәтдир, лакин Малик јери кәләндә Мәдинә шәһәринин адәт һүгугуну (үрф) да бунлара әлавә едир. Бундан башга Малик беле күман едир ки, һәдисләр, һөкмән бир әсас тәшкил етмәли олса да, үмум чамаатын хејри мәнафејинә зидд оларса, дәјишдириле биләр (әрәбчә: «истислаһ» принсипи). Нәһајәт, Малик лазым олдуғу һалларда башга бир принсипә мүрачиәт едир ки, бу да һәр бир мүәјјән мәсәләдә мө'тәбәр Мәдинә алимләринин үмуми разылыг рә'јини (ичма — consensus dostorum) әлдә етмәкдир. Бир сөзлә, Малик ән'әнә тәрәфдарыдыр, лакин бу фикирдәдир ки, үмум чамаатын хејринә зәрәр вурулмадығы һалларда фәрди тәфсирә (рә'јә — opinio prudentium) дә јол вериле биләр. Голдсијер һаглы олараг бу методу Рома һүгугунун corrigere jus propter utiltatem publicam принсипи илә мүгајисә едир.

Тәгрибән ејни заманда дикәр һүгуги системләр Суријада (бөјүк мүвәффәгијјәт газаныб 774-чү илдә өлән Әвзаи тәрәфиндән) вә хүсусән о дөврүн мә'нәви һәјат очағы олан Иргада ишләниб һазырланырды. Бу мәктәбин ән көркәмли нүмајәндәси Әбуһәнифә (767-чи илдә өлмүшдүр) иди; Әбуһәнифәнин бир мүәллим кими көстәрдији фәалијјәтин әһәмијјәти онун јаздығы әсәрләрин әһәмијјәтиндән бөјүк иди. Әслиндә иранлы олан Әбуһәнифә, көрүнүр, өз нәзәријјәләрини (пешәси һакимлик олан Малик кими) фүрсәт тапыб әмәли сурәтдә тәтбиг едә билмәмишди; о даһа чох мүчәррәд һүгугчу иди. Онун системи үчүн үч принсип характерикдир; бу принсипләрә көрә Маликин истислаһ методуна охшар истиһсан методу әсасында дүзәлдилән рә'јин (сағлам дүшүнчәјә әсасланан шәхси фикрин) вә гијасын (бәнзәтмәјә әсасланан мүһакимәнин) әһәмијјәти үстүндүр; истиһсан методу исә, тәхминән бундан ибарәтдир: «Һәмин мәтндә бәнзәрлик филан һалда филаны көстәрир, лакин мән шәраити нәзәрә алараг, белә һесаб едирәм ки, бу вәзијјәтдә филан чүр һәрәкәт етмәк даһа јахшыдыр (әһсәндир)».

Әvвәлләрдә Әбуһәнифәнин нәзәријјәсини онун шакирдләри башлыча олараг Шәргдә јајырдылар; сонра сәлчуги султанлары, даһа сонра исә Османлы империјасынын султанлары бу нәзәријјәјә тәрәфдар чыхдылар. Маликин нәзәријјәсинә кәлдикдә, бу нәзәријјә башлыча олараг Гәрбдә, хүсусән Шимали Африкада јајылмышды.

Маликин системи илә Әбуһәнифәнин системи маһијјәт е'тибары илә бир-бириндән о гәдәр дә, илк бахышда көрүнә биләчәји гәдәр фәргли дејилдир; Малик рә'ј методуну тәтбиг етмәк мәсәләсиндә бәлкә дә (бу исбат едилмәмишдир) даһа мүлајим олмушса, онларын арасындакы әсас ихтилаф ичма принсипи мәсәләсиндә иди. Маликин системиндә мәһз үмуми разылыг рә'ји Мәдинә алимләри даирәси илә мәһдуд едилмиш олдуғуна көрә дар чәрчивәли мәһәлли характердә иди. Доғрудур, арадан чох кечмәдән ортаја чыхмыш јени дини мәктәб башчысы олуб 820-чи илдә өлән Шафии бу мәһдуд едилмиш үмуми разылыг рә'ји чәрчивәсини кенишләндирди.

Һәгигәтән, Малик үмуми разылыг рә'јинин (ичма) тәтбиг олунмасыны јалныз мүмкүн һесаб етдији һалда, Шафии буну мәшһур алимләр арасындакы үмуми разылыгдан доған бир рә'ј кими мәчбури принсип дәрәчәсинә јүксәлдирди. Шафии бу чүр һәрәкәтлә белә мүәјјән едирди ки, мүсәлман ичмасы ислам аләминин һәгигәтән таныдығы јеканә ганунверичи мәгамыдыр вә бу мәгам һеч бир сәһв етмир. Ахы бу принсип мүәјјән едиләндән сонра мүсәлман алимләри, өз һәрәкәтләри һаггында үмуми разылыға кәлмәк шәрти илә (һеч олмазса, нәзәријјәдә) истәдикләри һәр шеји едә биләрдиләр.

Ајдындыр ки, бүтүн дөврләрдәки алимләр арасында әмәлә кәлән үмуми разылыг рә'ји шәклиндә бир ичма әмәли чәһәтдән мөвчуд ола билмәз. Һәр шејдән әввәл белә бир суал ортаја чыхыр: үмуми разылыг рә'ји (ичма) нечә әлдә едилә биләр? Ахы ислам дини тарихиндә нә јығынчаглар чағырылмыш, нә дә мәчлисләр олмушдур (илк мүсәлман конгресләри анчаг XX әсрдә хилафәтин кәләчәји мәсәләсини мүзакирә етмәк үчүн чағырылмышдыр). Маликин ичмасы, анчаг Мәдинә алимләринин үмуми разылыг рә'јини ифадә едирди. Заһириләрдән сонра Вәһһабиләр «ичма» истилаһынын мә'насыны даһа дар чәрчивә ичинә алыб ону Мәһәммәдин әсһабәләринин үмуми разылыг рә'ји кими баша дүшүрләр. Шафииләрә кәлдикдә, онлар «ичма» истилаһына мүәјјән бир дөврдәки

алимләрин үмуми разылыг рә'ји кими тә'риф верирлә «Бир адәт узун мүддәт әрзиндә һамылыгла чаиз көрүлү гәбул едиләндә — сүннә олур. Бир нечә нәслин өмрү б јунча мө'мин илаһијјатчылар бид'әт (јенилик чыхартма әлејһинә шикајәт едирләр, лакин сонралар бид'әтә ичм үнсүрү олараг јол верилмәјә вә нәһајәт, бид'әти һәтт тәләб етмәјә башлајырлар. Бунларын әлејһинә чыханл рын һәрәкәтинә нсә бид'әт нәзәри илә бахмаға башл јырлар» (Голдсијер). Ичма, мәсәлән, Гуранын редакт едилән сон мәтнини, алты гануни һәдис мәчмуәсин Мәһәммәдин шәрәфинә мүәјјән едилмиш һәр илки бајр күнләрини, онун мө'чүзәләр көстәрдијинә вә күнаһк мүсәлманларын күнаһындан кечмәси үчүн онун аллаһ јалварачағына вә бу илтимасын күчүнә инанмағы, һәмч нин мүгәддәсләрә пәрәстиши тәгдис етмишдир. Беләли лә, мәсәлән, Пејғәмбәрин анадан олмасынын илдөнүм (мөвлид ән-нәби) ганунн бајрам күнләри сырасына к чирилди. VIII әсрдән е'тибарән бу бајрам күнүнә даһ бид'әт дејил, сүннә нәзәрилә бахылыр вә бүтүн мүсә ман аләминдә рәбиәләввәл ајында бајрам едилир.

«Бу үмуми разылыг рә'ји (ичма) истилаһы чох ге ри-мүәјјәндир вә онун тәфсири чох дәјишилмишдир. сон дәрәчә гејри-сабит ифадә, Гурандан вә сүннәдән ч хан елә бир кизли һәгигәтдир ки, онун вәзифәси алл һын ирадәсини һөкмән ифадә етмәкдир. Мүтәфәккир али ләр арасында үмуми разылыг рә'јинин нә заман әмә кәлдијини мүәјјән етмәк чох чәтиндир вә бу үмуми раз лыг рә'ји рәсми сурәтдә һеч бир шејлә тәсдиг едилми һеч кәс буну халга е'лан етмәмишдир; бу — садәчә ч мaaтын үмуми рә'јидир... Чох узун чәкән гызғын мүб һисәләрдән сонра гәрарлашмыш бу доктринада инсан һејрәтә салан шеј, үмуми принсипләрин јохлуғудур» (Го фруа-Демонбин[9]).

Шафиинин ичмаја вердији мә'на ону мәнтиги олар бу нәтичәјә кәтириб чыхартды ки, Шафии һәм рә'ји (шә си фикри), һәм Һәнәфинин истиһсаныны, һәм дә Малик истислаһыны инкар етди. Јалныз гијас методуну, јә' мүгајисә јолу илә мүһакимә јеритмәк методуну сахлаја (бәлкә дә, бу методун әлејһинә чыханлара мүгавимәт к тәрмәк үчүн сахлајан) Шафии (өз дини нәзәријјәси шәрһ едән) «Рисалә» адлы әсәриндә дејир: гијас метод

[9] Годфруа-Демонбин — франсыз исламшүнасыдыр.

о һалларда тәтбиг едилмәлидир ки, нә Гуранда, нә сүннәдә вә нә дә ичмада бу һаллар һаггында бир шеј дејилмир. Бу исә һәмин методун ролуну, демәк олар, һечә чыхардырды.

Беләликлә, Шафиинин фикринә көрә һүгугшүнаслығын әсаслары (үсул әл-фигһ) өз әһәмијјәт дәрәчәсиндән асылы олараг ашағыдакы гајдада сыраја гојула биләр: Гуран, сүннә, ичма вә гијас (рә'ј мөһкәм әсас сајылмыр). Снук Һүргроније бу дөрд әсасын тәкамүлүнү шәрһ едиркән, бунлара чох көзәл тә'риф вериб дејир ки, Гуран вә сүннә һүгугун тарихи әсасыны тәшкил едир; ичма (биринчи вә икинчи әсас да буна дахилдир) елә еһкам әсасыдыр ки, бунсуз һеч бир шеј мөһкәм ола билмәз; гијас да мәнтиги әсасдыр.

Шафии нәзәријјәси, бир-биринә зидд фикирләри бирләшдирән еклектизминә бахмајараг (бәлкә дә, елә бу үздән), һамылыгла бәјәнилмәди. Һәдисләри јахшы билән бөјүк дин алимләриндән Бухаринин өзү Шафии тәрәфдары олса да, онун јаздығы һәдисләр мәчмуәсиндә елә бир фәсил вардыр ки,ораја рә'ј вә гијасын бәјәнилмәдијини көстәрән рәвајәтләр дахил едилмишдир. Бунун кими һәдисләр Дариминин мәчмуәсиндә дә вардыр. Бундан башга һәлә Шафиинин саглығында мүгәддәс рәвајәтә әсасланан һүгугшүнаслыг тәрәфдарларынын әксүләмәли нәтичәсиндә Һәнбәли вә заһири дини мәктәбләри дә әмәлә кәлмишди.

Һәнбәли дини мәктәбини Шафиинин кечмиш шакирди Әһмәд ибн Һәнбәл (855-чи илдә өлмүшдүр) тә'сис етдијинә көрә бу мәктәб онун адыны дашыјыр. Әслини ахтарыб доғрусуну десәк, Ибн Һәнбәл әлаһиддә бир систем дүзәлтмәмишдир. О өз тәләбәләри илә мәшғул оланда бә'зи һүгуг мәсәләләриндә өз фикрини билдирир вә онун шакирдләри өз мүәллимләринин рә'јини тәблиғ едирдиләр. Ибн Һәнбәлин фикринә көрә ганунун мәнбәјини јалныз мүгәддәс рәвајәт тәшкил етмәлидир; бу исә бә'зән ону кәтириб ораја чыхардырды ки, Ибн Һәнбәл мө'тәбәрлији шүбһәли олан һәдисләри танымалы олурду. Ибн Һәнбәл динә нә шәкилдә олурса олсун бир јенилик (бид'әт) кәтирмәјин принсип е'тибары илә әлејһдары иди. Онун бә'зән ганлы мүнагишәләрә сәбәб олан сон дәрәчә мүтәәссиблијин вә гәзәбли мө'минлији бурадан ирәли кәлирди. XVIII әсрдә әмәлә кәлиб динә бир јенилик кәтирилмәсинә даһа чох дүшмән олан вәһһабиләр һәрәкаты

һәнбәли мәзһәбинин јан будағыдыр. «Мө'мин мәктәбл-ри... ишин әслиндә... бид'әтә доғру кедән бир сыра пи-ләдән башга бир шеј дејилдир. Бир тәрәфдән һәнбә-мәзһәби (методу), бнр тәрәфдән дә һәнәфн мәзһәби пилләкәнин ики кәнар пнлләсндир» (Голдсијер).

Ибн Һәнбәл ән зәрури һалларда рә'јә (шәхси фикрә-нечә олса да, јол веририн. Лакин Давуд әз-Заһири тәр-финдән тә'сис едилән заһириләр мәктәби ортаја чыха-дан сонра (IX әсрдә) рә'ј јох едилди, ичма исә Пејғә-бәрин әсһабәләри данрәси илә мәһдуд олунду. Баш-сөзлә десәк, заһириләр јалныз Гураны вә сүннәни һүг-гун мәнбәјн кими таныјырдылар, һәм дә бу шәртлә к-бунлар заһирдә олдуғу кими һәрфнјјән (заһир — ачы-ашкар, һәрфи мә'нада) тәфсир едилсин. Заһириләр мә-тәби XI әсрдә Ибн Һәзмин шәхсиндә сон дәрәчә габили-јәтли бир мүбариз тапды исә дә дајана билмәди вә барышмазлығынын гурбаны олду.

Дикәр мәктәбләрин дә өмрү узун олмады; мәсәлә-дини нәзәријјәси Мәғриб вә Испаннја мүсәлманлары тәр-финдән чох гыса мүддәт үчүн гәбул еднлән Әвзаи мәкт-би (VIII әср); мәшһур илаһијјатчы вә тарихчи Тәбәр-нин мәктәби (чәриријјә мәктәби)[10]; бу мәктәбин кө-IX—X әсрләрдәки Шафии мәзһәбинә кедиб чыхыр; Сү-јан әс-Сәвринин (VIII әср, мүгәддәс рәвајәтин тәрә-дары) мәктәби.

Беләликлә, мүсәлман һүгугшүнаслығы Шафии зам-нында ән јүксәк зирвәсинә чатмышды. Шафии мәктә-вә онунла ејни заманда мөвчуд олан башга үч мәкт-бүтүн мө'мин мүсәлманлар аләмини әһатә едирди. -дини мәктәбләрә әрәб дилиндә «мәзһәб» дејилир; адәт-бу сөз «мәрасим, ајин» сөзү илә тәрчүмә едилир ки, -да онун мә'насыны дар дини саһә илә мәһдуд едир. «Мә-һәб» сөзүнүн гаршылығы (сөзүн илк мә'насы «јол»), д-һа дүз десәк, «метод» сөзү нлә (бах, јунанча «методос-вә ја о гәдәр дүз олмаса да, даһа кениш мә'нада десә-«систем» сөзү илә нфадә еднлә бнләр. «Мәзһәб» сөзү-«секта» шәклиндә тәрчүмә етмәк чидди сәһвдир.

Мө'мнн мүсәлманлар бу дөрд һүгуги системә мүхт-лиф сәбәбләрдән асылы олараг (һөкмдарларын һанс-системә тәрәфдар чыхмасы, әһалинин һансы системә ү-

---

[10] Бу ад, Тәбәринин атасы Чәририн адындан алынмышдыр.

түнлүк вермәси, әлагә јоллары вә и. а.) ашағыдакы шәкилдә бөлүнмүшләр:

1. Һәнәфи мәктәби (өзүнүн либераллығы нәтичәсиндә, һәмчинин Османлы империјасы мүсәлман аләминдә биринчи дәрәчәли әһәмијјәтә малик олдуғуна көрә ән чох јајылмышды): Түркијә, континентал Һиндистан[1], Чин; Мисир вә Индонезијада да бу мәктәбин тәрәфдарлары вардыр.

2. Шафии мәктәби (Һәнәфи мәктәбиндән сонра ән чох јајылмышдыр); Ашағы Мисир, Һичаз вә Чәнуби Әрәбистан, Шәрги вә Чәнуби Африка, Фәләстин[2] вә хүсусилә Индонезија.

3. Малики мәктәби (бир заманлар Испанијада һаким иди): Шимали Африка, Јухары Мисир, Гәрби Африка, Судан.

4. Һәнбәли мәктәби (анчаг XII әсрдә мәзһәб олмушдур) Сәлчугиләр Сурија вә Месопотамијада Һәнәфи мәктәбини јајана гәдәр бурада чох рәғбәт газанмышды; XIV әсрдә Ибн Тејмијјә вә онун шакирдләри сајәсиндә Сурија-да јенидән бәрпа олмушдур; јашадығымыз күнләрдә бу мәктәб анчаг Сәудијјә Әрәбистанында јајылмышдыр.

Бурасыны да гејд етмәк лазымдыр ки, сүнни мүсәлманларын әгидәсинә көрә бүтүн бу системләр ејни әһәмијјәтә маликдир вә бунларын арасында анчаг чүз'и фәргләр (ихтилаф әл-мәзаһиб, јә'ни мәзһәбләр ихтилафы) вардыр ки, бунлар да ганунун әсасларына (үсул әл фигһ) дејил, јалныз онун нечә тәтбиг едилмәсинә (фүру-әл-фигһ) аиддир. Һәдисләрдән бириндә бу ихтилафлардан һәтта тәгдиредичи бир дилла бәһс олунур. Бурадан belә бир нәтичә чыхыр ки, һәр бир мө'мин мүсәлман мәзһәбләрдән бириндән сәрбәст шәкилдә чыхыб башга бир мәзһәбә кечә биләр. Гаһирә шәһәриндәки мәшһур Әл-Әзһар университетиндә бу системләрдән һәр бирини тәмсил едән мүәллим вә шакирдләр вардыр. Узун илләр боју бу университетдә тәмсил едилмәмиш Һәнбәли мәктәбинин 1906-чы илдә бурада (чәми 312 мүәллим вә 9069 шакирд арасындан) анчаг үч мүәллими вә ијирми сәккиз шакирди варды. Бу системләрин тәмајүлү гысача белә ифадә едилә биләр ки, маликиләр вә һәнбәлиләр гануна (шәриәтә) даһа чох һәрфијјән

---

[1] Индики Пакистан вә Һиндистан республикасы.
[2] Инди Иорданија дахилиндәки әрази.

әмәл едирләрсә, һәнәфиләр вә шафииләр онун руһу
даһа чох әһәмијјәт верирләр.

Мүсәлманлар бу дөрд мө'мин системин баниләри
дән һәр бирини мүчтәһид-и мүтләг, јә'ни бәнзәтмә (гија
әсасында мүһакимә јеритмәк принсипини вә ишләтдн
башга методлары Гурана вә сүннәјә тәтбиг едәрәк,
шәхсн рә'јини (ичтиһад) ифадә етмәјә мүтләг игтидар
олан алим адландырырлар. Бу баниләр фигһин әсас при
сипләрнни (үсулуну — «көкләрини») мүәјјән етмишлә
Бу принсипләрдән чыхан нәтичәләрн (фүру) сонрал
шәрһ едәнләр исә, мүтләг мүчтәһид олмајыб, дини мә
тәбләрдән биринин мүчтәһиди сајылырлар. Онлардан со
ра исә сонракы илләрдә һүгугшүнаслар јалныз кечмиш
олуб инди мисал кими кәтирилә биләчәк бир вә ја б
нечә мисал әсасында һүгуги консултасија (фитва — re
ponsa prudentium) вермәк шәклиндә һәрәкәт едә биләрд
ләр. Бунлара даһа мүчтәһид дејил, мүфти (јә'ни фит
верән) ады верилди, чүнки онлар өз шәхси рә'јләри
сөјләмирдиләр. Буна бахмајараг бә'зи алимләр (мәс
лән, Ибн Тејмијјә вә Сүјути) ичтиһад һүгугуну тәләб
иддиа етмәји унутмадылар. Үмумијјәтлә десәк, бу һүг
мәсләһәтчиләринин әсас көтүрүб даим истифадә етди
әсәрләрин сајы чох аздыр. Бу әсәрләр, шәрһи вә гәди
сөзләр лүғәти илә бирликдә јазылмыш фигһ дәрсли
ләриндән вә фитва мәчмуәләриндән ибарәтдир. Мәсәлә
Әлчәзаирдә имам Маликин «Мүвәтта» әсәри малики мә
һәбинин һәгиги әсасыны тәшкил етдији һалда, Сиди Хәл
лин чох сонра јаздығы вә «Мүвәтта» әсәриндән да
долғун вә даһа әтрафлы «Мүхтәсәр» («Гыса шәрһ») а
лы әсәри Маликин китабыны, демәк олар, тамамилә с
хышдырыб арадан чыхармышды. Бир сөзлә, мүсәлманл
арасында авропалыларын анладығы мә'нада һеч бир г
нун мәчәлләси јох иди.

Даһа гыса десәк, фигһ «һәм диндар, һәм инсан, һ
дә руһаниләр дөвләтинин вәтәндашы кими үч сифә
олан мүсәлманын бојнуна Гуран гануну (шәриәт) тә
финдән гојулан вәзифәләрин һамысыны әһатә едир» (Ла
менс). Беләликлә, дини мәрасим мәсәләләрини вәтәнда
лыг, чинајәт вә дөвләт һүгугу проблемләри илә бирл
дирән мүсәлман һүгугу әсрләр бoју ишләниб һазырла
дығы һалда јашадығымыз күнләрин ичтимаи тәләбаты
һеч әкс етдирмәдән дини мәктәб тәрәфиндән бөјүк г
ғыкешликлә горуниб тохунулмаз шәкилдә галыр. Бу һүг

елә нәзәри системдир ки, орада бир чох әмрләр һәјатда кетдикчә даһа аз тәтбиг олунан чох долашыг әлламәликдән (һијәл, јә'ни һијләләр) ибарәтдир.

«Һичри I әсрин орталарындан е'тибарән һүгуг гануни шәкил алыр, јә'ни јалныз илк дөрд хәлифә заманында мөвчуд олан мүәјјән вәзијјәт әсасында гојулуб әмр едилән ганун олур; бу исә онун даһа да инкишафы үзәриндә гәти тә'сир көстәрмәкдән кери галмыр. Доғрудан да, һәгиги һәјатын нә гәдәр мүрәккәб шәкил алдығыны нәзәрдә тутараг вә ја һеч олмазса сон дәрәчә мүкәммәл бир вәзијјәти әсас көтүрәрәк ганунлар тәртиб етмәк тамамилә башга бир ишдир... Бу ганун... мәктәбләрдә өјрәдиләчәк материал олдуғу вә һәгиги вәзијјәтә әкс олан дини гајәни сәдагәтлә мүһафизә етдији үчүн... мүсәлман аләминдә өз педагожи гијмәтини итирмир» (Снук Һүргроније).

Лакин Голдсијер һаглы олараг гејд етмишдир ки, бу мүчәррәд һүгуги мүһакимәләр, һәтта дини һәјата тә'сир көстәрир вә бә'зән илаһи дујғуну зәифләдир.

Һалбукн биз мө'тәбәр тарихи фактлар әсасында мүһакимә јеридиб дејә биләрик ки, әмәли һәјатда мүсәлманлар бу идеал фигһ тәләбатынын һамысына әмәл етмәкдән чохдан бојун гачырмаға мәчбур олмушдулар. Бу фигһин бир чох һөкмләри тез көһнәлди. Бундан башга фигһ, һөкмдарларын ирадәси илә дәфәләрлә јерли мүлки һүгуг илә әвәз олунмушду. Нәһајәт, адәт һүгугу (үрф, адәт, бәрбәрләр арасында исә ганун) һәлә ислам дини ортаја чыхмаздан әввәлки мөвгеләрини бир чох һалларда мүһафизә едирди. Бу һүгуг анчаг дини ганундан асылы олмајан һалларда тәтбиг олунурду. Мәсәлән, Мәракешдә литографија үсулу илә нәшр едилмиш «Фес адәт һүгугу» јерли газылар тәрәфиндән мүнтәзәм шәкилдә тәтбиг олунурду. Ислам дининдә ганунлары мүәјјән етмәк үчүн рәсми бир ганунверичи орган һеч вахт олмадығына көрә, һүгуг өзлүјүндә инкишаф едирди вә мүлки һүгугчулуг, халис дини мәрасим мәсәләләри үчүн мәчбури олан дини һүгуг (шәриәт) илә јанашы олараг мөвчуд иди. Мәсәлән, тичарәт һүгугу саһәсиндә әмәли тәчрүбә нәзәријјәјә һәмишә үстүн кәлирди. Дикәр тәрәфдән, үмуми һүгуг илә чинајәт һүгугу мәсәләләри, верки вә мүлкијјәт ишләри һеч һисс едилмәдән мүлки һүгугчулуг саһәсинә кечди. Түркијәдә Османлы султанлары һакимијјәт башына кечәндән сонра дини ганун (шәриәт) өз мөвге-

ләрини гајтармыш олду: Истамбул мүфтиси, шејхүлисла
вәзифәси тә'сис едилди Османлы султанлары гануннам
(һүгуг мәчмуәләри) нәшр етдиләр. II Мәһәммәдин[13] га
нуннамәси дини мәрасими, вәзифә илә әлагәдар олан кә
лири низама салыр вә гануну позмаг үчүн алынан чәри
мәнин нә гәдәр олмасыны мүәјјән едирди. Султан Сүлеј
ман[14] һәлә I Мурад[15] тәрәфиндән гојулан һәрби лен сис
темини јенидән тәшкил етди, Мисирдә ичарә вә илтиза
гајдаларыны низама салды, рәијјәтин (һәрфијјән «һејва
сүрүсүнүн»), јә'ни мүсәлман олан вә олмајан тәбәәләри
әкинчиләрин вә ја һәрби ја да мүлки идарәләрдә гуллу
етмәк һаггы олмајан алверчиләрин һүгуг вә вәзифәлә
рини мүәјјән етди; «рәијјәт», ады мүсәлман тәбәәлә
үчүн тәһгиредичи бир ад олдуғуна көрә 1856-чы илд
«рәијјәт» сөзү «тәбәә» сөзү илә əвәз едилди. Башга би
ганунһамә полисин фәалијјәтини низама салырды. Сонра
лар, 1839-чу илдәки Күлхана фәрманы (хәтт-и шәрифи
илә һәјата кечирилән ислаһат (тәнзимат), Османлы импе
ријасынын конституսијасыны јарадан 1876-чы ил «гану
әл-әсаси»нин (әсас ганунун) нәшр едилмәси илә нәтичә
ләнди. Иранда да 1906-чы ил ингилабындан сонра консти
тусија (мәшрутә) е'лан едилди вә бу конституција 1907-ч
илдә тамамланды.

Авропалыларын идарә етдији мүсәлман өлкәләринд
јерли ганунларымы, јохса Авропа ганунларынымы тә
биг етмәк мәсәләси лабүд олараг ортаја чыхмалыјды
Малајја адаларында[16] (ислам дини бураја XIII әсри
сонундан башлајараг, әрәб дәнизчиләри вә тачирләри
нин васитәси илә јаваш-јаваш кечирди) Һолландија һө
кумәт идарәләри бурада мөвчуд вәзијјәтә тохунмамыш
дылар, лакин верилән әмрә көрә мүтәхәссисләр мәһәлл
һүгуг системини тәдгиг едирдиләр. Һиндистанда инкилис
ләр вә Әлчәзаирдә франсызлар мүсәлман һүгугуну низа
ма салмаға киришдиләр. Мә'лумдур ки, әлчәзаирлилә
малики системинә гошулмушдулар. Һәнәфи вә малик
системләри Шимали Африкада үстүн кәлмәк үчүн бир
бири илә әсрләр боју мүбаризә етмишди. Орада бу ик

---

[13] Султан Мәһәммәд (1451—1481), 1429-чу илдә анадан олмушду

[14] Авропада «Әзәмәтли» ады илә танынмыш олан Султан Сүле
ман-әл-Ганунн (1520—1566) 1494-чү илдә анадан олмушдур.

[15] I Султан Мурад 1359—1389-чу илләрдә һөкмранлыг етмишди

[16] Мүәллиф Индонезијаны нәзәрдә тутур.

систем IX әсрдә ејни заманда јајылмышды. X әсрдә Фатимиләр һакимијјәт башына кечәндән сонра галиб кәлән шиәлик гаршысында јалныз һәнәфи системи, малики системиндән даһа чевик олдуғуна көрә, өз мөвгеләрини сахлаја билди. Лакин XI әсрдә Фатимиләрин һөкмранлығыны девирән Зириләр[17] һәнәфи системи гаршысында малики системинә үстүнлүк вердиләр вә XVI әсрдә түркләрин һәнәфи системинә тәрәфдар чыхмаларына бахмајараг, ишин сонунда әһалинин анчаг азлығы бу системи танымаға башлады. Триполитанијалылар да малики системиндә олдугларына көрә италјанлар малики мәчмуәләрини, о чүмләдән Сиди Хәлилин франсыз дилинә тәрчүмә едилмиш «Гыса шәрһини» тәдгиг вә тәрчүмә етмәли олмушдулар.

Әлчәзаирә кәлдикдә бурада вәзифә ондан ибарәт иди ки, мүсәлман ганунларынын ән инчә мәсәләләри әһатә едән чох мәһдуд һиссәсини низама салмаг лазым иди· мүсәлман ганунларынын ујғун бир һала салынмасы бу күнәдәк мүмкүн олмајан бу һиссәси: шәхсијјәтин вәзијјәти, никаһ гануну, аилә үзвләринин гаршылыглы һүгуг вә вәзифәләри, варислик һүгугу, дашынмајан әмлак вә һәбус мәсәләләри илә әлагәдардыр. Алфред Бел бу низама салма иши илә әлагәдар олан әсәрләрин сијаһысыны верәрәк («Revue de l'histoire des religions» 1927), бу ишин верә билмәдији һәм мүсбәт, һәм дә мәнфи нәтичәләрин һамысыны көздән кечирмишдир (бу мәсәлә һагғында бах: Bousqu, E' Islam magh ebin, ch X; «Documents alge'riens, s'erie politique', № 25, 25 octobre 1950; «Evolution du statut juridigue des musulmans»).

---

[17] Зириләр вәја Зәјриләр Тунисдә бир сүлаләдир (972 - 1148).

IV фəсил

ЕҺКАМ ВƏ ҺҮГУГ (ШƏРИƏТ)

Еһкам

Əсас еһкамлар Гуранын ики ајəсиндə ифадə едилмишдир: «Сиз еј диндарлар! Аллаһа инанын, онун рəсулуна инанын, өз рəсулуна назил етдији китаба инанын, даһа əввəлчə назил етдији китаблара инанын; ким аллаһа инанмырса, онун мəлəклəринə, онун китабларына, онун рəсулларына вə ахирəт күнүнə инанмырса, чох дəриндəн сəһв едиб јолуну азмышдыр» (**4**, 135). Башга бир ајəдə (**2**, 285) бу сијаһы даһа гыса шəкилдə верилмишдир.

Динин əсас һөкмлəри белəдир. Дин (иман), еһсан илə (јахшылыг илə) вə ислам илə (өзүнү аллаһын ихтијарына вермəклə, ондан асылы олдуғуну һисс етмəклə) бирлəшмəлидир. Кениш мə'нада дин бу үнсүрлəрдəн əмəлə кəлмишдир. Гуранда тəсадүф едилəн «иман» вə «ислам» сөзлəри каһ бир-биринин əвəзинə ишлəдилир, каһ да мə'налары бир-бириндəн ајдын ајрылмыш шəкилдə ишлəдилир [(мəсəлəн, **49**, 14): «Əрəблəр дејирлəр: «Биз иман кəтирдик!» («амəнна»; бир исим олан «иман» сөзү бурадандыр). Онлара сөјлə ки: «сиз иман кəтирмəмишсиниз, дејиниз ки, «биз ислам гаршысында итаəт етдик» («əслəмна»; «ислам» сөзү бурадандыр); чүнки һəлə сизин гəлбиниздə дин (иман) өзүнə јер тапмамышдыр»)]. «Иман» мəфһуму илаһијјатчылар арасында узун мүбаһисəлəрə сəбəб олмушду вə нəһајəт мө'минлəрин нүмајəндəлəри дедилəр ки, дин (иман) үч үнсүрдəн ибарəтдир: дини

үрәкдән идрак етмәк (тәсдиг, е'тигад), дил илә сөјләјиб инанмаг (играр) вә хејир иш көрмәк (ә'мал, әмәлләр).

Ислам дининдә бу еһкам дикәр динләрдә олдуғу кими (мәсәлән, христианларын дин символу) рәсми шәкилдә тәсбит едилмәмишди. Лакин илаһијјат алимләри, хүсусән XI әсрдән башлајараг мүсәлман дининин әсасларыны гыса шәкилдә шәрһ етмәјә тәшәббүс едирдиләр. Бу чүр китабәләрә «әгидә» ады верилмишдир (бунларын тә'рифи Карра де Во-нун мәгаләсиндә тапыла биләр, El, vol, I, p. 240 et suiv.].

Динин тәркибинә дахил үч үнсүрүн үчүнү дә гәбул едән диндар адам сечилмишләр сырасында олачаг; бу үч үнсүрүн биринчи вә икинчисини гәбул едән бир адам бөјүк күнаһа (кәбирә) кирдији һалда төвбә етмәдән өләрсә, о дүнјада әзаб чәкмәјә мәһкум олачагдыр. Бунунла бәрабәр, өләндән сонра од ичиндә јанмағы чәһәннәмә кетмәкдән чох чәһәннәм илә чәннәт арасында ә'раф дејилән јерә дүшмәк мә'насында анламаг лазым кәлдији фикриндә олан мө'минләрә көрә динин гадаған етдији пис ишләри көрмүш күнаһкар бир адамын (әрәбчә: фасиг) чәннәтә кетмәк имканы һәлә вардыр. Күнаһкарларын вәзијјәтинин бу чүр јүнкүлләшдирилмәси мүхтәлиф дини мәктәб (мәзһәб) нүмајәндәләри арасында шиддәтли мүбаһисәләрә сәбәб олмушдур. Дини мәрасимә әмәл едәрәк, ислам дининә заһирдә инанан, үрәкдән исә она иман кәтирмәјәнләр икиүзлү (мүнафиг) вә кафирдирләр.

Динә иман артыб азала биләрми? Гуранын бә'зи јерләриндә иманын артдығындан бәһс едилир (мәсәлән, **3**, 167; **8**, 2; **9**, 125). Лакин мәсәлә ачыг галыр, чүнки бә'зиләри белә һесаб едирләр ки, дин маһијјәт е'тибары илә ону сәмими-гәлбдән дәрк (тәсдиг) етмәкдән ибарәт олдуғуна көрә бу вәзијјәтдә динә иман дәрәчәсинин дәјишилмәси мүмкүн дејилдир; бә'зиләри исә белә күман едирләр ки, бу чүр тәсдигә вә хејир ишләринә әсасланан иман каһ даһа гүввәтли, каһ да даһа зәиф ола биләр.

Аллаһа инанмаг. Ислам дининдә иман кәтирмәјин биринчи әсас һөкмү аллаһа инанмагдыр. Бир јеканә аллаһа иман — «ла илаһә илләллаһ» дүстуру шәклиндә ифадә едилир (бу дүстур бир чох һалларда «аллаһдан башга аллаһ јохдур» шәклиндә тәрчүмә едилирсә дә, бу тәрчүмә мә'насыздыр вә «аллаһдан башга ситајиш едиләчәк бир мә'буд јохдур» шәклиндә тәрчүмә едилмәли-

дир). Төвһид (тәкаллаһлылыг) ширкин (чохаллаһлылығын) там әксидир; Гуранын сон һиссәләриндә ширк тәрәфдарларына (әрәбчә: «мүшрикун», јә'ни «дикәр мә'будлары аллаһа шәрик едәнләр») тез-тез һүчум едилир вә онлара, демәк олар, динсиз (кафир) нәзәри илә бахылыр. Һүгугчулуг (фиғһ) китабларында да «мүшрик» сөзү бир чох һалларда «кафир» сөзү кими динсиз мә'насыны верир. Илаһијјатчылар кафир мәсәләсиндә динсизлијин (күфр) мүхтәлиф дәрәчәләри олдуғуну мүәјјән етмишләр.

Әрәб бүтпәрәстләринин нәзәриндә аллаһын нә демәк олдуғуну јухарыда көрмүшдүк. Бәс Мәһәммәдин аллаһы нәдир? Өзүнүн гысганч вә кинли хасијјәти илә гәдим јәһудиләрин Јәһвасына охшајан Аллаһ Јәһванын там ејни олмагла галмыр (гәдим јәһудиләрин Елоһими[1] дејилдир, чүнки аллаһ бирдир). Бу аллаһын Гуранын һәр јериндә раст кәлән вәсфләриндән бүтөв бир коллексија дүзәлдилә биләр (мәсәлән, Биринчи, Ахырынчы, Көзә көрүнән, Көзә көрүнмәјән вә и. а.). Сонралар мө'мин мүсәлманлар «аллаһын ән көзәл адларынын» сијаһысыны дүзәлтмишдиләр; бу сијаһыда («аллаһ» ады да дахил олмагла) там јүз ад вардыр. Аллаһын бүтүн бу вәсфләриндән «өзлүјүндә тамамилә мүстәгил олан, һәр шејә гадир олан, һәр шејдән хәбәрдар олан, һәр шеји әһатә едән, әбәди, ваһид бир варлыг» (Макдоналд)[2] образы јараныр. Әлбәттә, аллаһын шәхсијјәти һаггында илаһијјатчылар арасында сонсуз мүбаһисәләр олурду(бах: El, vol, I, p. 308 et suiv.).

Даһа сонракы заманларда аллаһын адларыны тәдгиг едән мүсәлман илаһијјатчылары (еһтимал ки, христиан илаһијјатынын тә'сири илә) бу адларын алтында кизләнән атрибутлары (сифәтләри) ахтармаға вадар олдулар. Мө'мин мүсәлманлар, нәһајәт, дедиләр ки, аллаһын сифәтләри әбәдидир, чүнки бу «нә одур, нә дә онун гејридир» («ла һүвә вә ла гејриһу»).

Бу али варлыг, гәтијјән һеч бир шејә еһтијачы олмаса да, јарадырды. Гуранда она верилән әл-халиг (јарадан) ады бурадан ирәли кәлир. Бу јаратма (хәлг, хилгәт) иши нечә чәрәјан едирди? Гуранда инсанын јара-

---

[1] Јәһва — Төвратда дејилдијинә көрә гәдим јәһудиләрин ваһид аллаһыдыр; Јәһванын бир ады даһа вардыр: Елоһим (јә'ни «аллаһлар»); бу исә Төвратдакы чохаллаһлылыг галыгларындан биридир.

[2] Макдоналд, Дункан (1863—1943) — инкилис исламшүнасыдыр.

дылмасы һәр шејдән үстүндүр: јер үзүндә һәр шеј инсан үчүн јаранмышдыр. Дүнја алты күндә јарадылмышдыр. Лакин аллаһ дүнјаны мүтләг јохлугдан јаратдығы һалда инсаны маддәдән јарадыб (**22, 5**) она өз шәклини вермиш вә чанына өз руһуну үфләмишдир. Инсанын јарадылмасы аллаһын гүдрәтини вә ејни заманда онун мәрһәмәтини ифадә едир. Доғрудур, аллаһ «көјләри, јери вә бунларын арасында оланы» анчаг «мүәјјән заман үчүн» (**46, 2**) јаратмышдыр вә бу мүкәммәл дејилдир: инсанлар мүтәрәддидирләр (**21**, 38 вә **22, 11**), үрәксиздирләр (**70**, 19), зәифдирләр (**4**, 32), сәбирсиздирләр (**17**, 12), башлыча олараг, нашүкүрдүрләр (мәсәлән, **17**, 69) Һеч дә әбәс дејилдир ки, әввәлчә инсанлар ваһид халг, «бир дини үммәт (ичма)» тәшкил етдикләри һалда, сонра пахыллыгдан бир-бири илә далашыб парчаланмыш, бөлүнмүшләр (**2**, 209 вә **10**, 20).

Бәс мадди дүнја нечә тәшкил олунмушдур? Ән'әнәви дүшүнчә тәрзинә көрә даирә шәклиндә олан Гаф дағы (еһтимал ки, бу сөзүн көкү фарсчадыр) јери әһатә едир вә ондан кечилмәз фәза бошлуғу илә ајрылмышдыр. Дикәр рәвајәтләрә көрә јер бир мәләјин чијинләри үстүндә дајаныр (пәһләван Атланта бәнзәјиш); мәләк бир гаја сөјкәнмишдир; гајаны бир өкүз көтүрүб апарыр; өкүз исә үзән бир балығын үстүндә дурур; шүбһәсиз бүтүн бунлар каинатын әмәлә кәлмәси һаггында мөвчуд һинд вә гәдим јәһуди нәзәријјәләриндән (космогонијаларындан) алынмыш шејләрдир. Аллаһ јери јаратдыгдан сонра, о заманадәк јалныз түстү һалында олан көјдә јерләшиб галыр, ики күнүн әрзиндә көјү једди тәбәгәјә бөлүр вә бунларын һәр биринин өз вәзифәсини мүәјјән едир (**41**, 8 — 11).

Мәләкләр вә шејтанлар. Ишыгдан јарадылмыш мәләкләрин чинси јохдур вә онлар аллаһа сөзсүз итаәт едирләр. Гәдим јәһуди дининдән ислам дининә кечән дөрд бөјүк мәләјә «мүгәррибун» ады верилмишдир ки, бу да аллаһа «јахын оланлар» демәкдир; гәдим јәһудиләрин «керубим» дедикләри бу дөрд бөјүк мәләк бунлардыр: аллаһын вәһјләрини пејғәмбәрләрә кәтирән Чәбраил; бүтүн каината көз јетирән Микаил; гијамәт күнүнүн кәлиб чатдығыны хәбәр вермәк үчүн өз сүруну (шејпуруну) чалмаға һазыр дуран Исрафил; өләнләрин руһуну чанындан чыхардан Әзраил. Һәр бир инсаны горујуб мүдафиә едән ики мәләк вардыр ки, бунлар инсанын јахшы вә пис

әмәлләрини јазырлар (әкәр «катибејн», јә'ни «ики катиб, ики мирзә» дејилән ики дикәр мәләк бу вәзифәни јеринә јетирмирсә). Бу ики мәләк сәһәр күн чыханда вә ахшам күн батанда бир-бирини әвәз едир. Буна көрә дә инсан мәһз сәһәрчағы вә ахшамчағы даһа чох јолдан чыхыб бир пис иш едә биләр.

Нәкир вә Мүнкир гәбирдә өлүләрә сорғу-суал едәҹәк ики мәләкдир; Ризван — ҹәннәтин, Малик — Ҹәһәннәмин кешијини чәкәҹәк мәләкләрин адыдыр. Бир чох башга мәләкләр дә вардыр, мәсәлән, аллаһын отурдуғу тахты чијинләриндә сахлајан мәләкләр кими.

Мәләкләр Адәмдән әввәл јарадылмышдыр. Адәм ортаја чыханда аллаһ әмр етди ки, мәләкләр она ситајиш етсинләр. Иблис (тәһриф едилмиш diabolos) вә ја шејтан (јәһуди дининдән алынмыш «сатана» сөзүндән) мүстәсна олмагла бүтүн мәләкләр бу әмрә табе олдулар. Оддан јарадылмыш Иблис торпагдан јарадылан мәхлуга ситајиш етмәкдән бојун гачырды. Аллаһ она лә'нәт јағдырды, лакин Иблис гијамәт күнүнәдәк давам едәҹәк мөһләт алды. Адәм вә Һәввадан башлајыб бүтүн инсанлары јолдан чыхармаг үчүн Иблис бу мөһләтдән истифадә едир. Ахирәт заманы Иблис она гуллуг едән шејтанларла бирликдә ҹәһәннәмә атылаҹагдыр. Шејтанлара мүхтәлиф ад верилир; онларын ән чох јајылмыш ады ҹиндир (ола билсин латынҹа genius сөзү бурадандыр). Иранлыларын дивләрини хатырладан ҹинләр буғдан вә ја түстүсүз оддан ибарәт бир мәхлуг олдуғуна көрә өз шәклини дәјишдирә биләр. Доғрусуну десәк, ҹинләр илә Иблис арасындакы мүнасибәтләр олдугча гејри-мүәјјәндир вә ҹинләрин һамысынамы лә'нәт охундуғу ајдын дејилдир. Ислам дининдән әввәлки Әрәбистанда ҹинләр сәһрада гәдим јунанларын нимфа вә ја сати аллаһлары ролуну ојнајырдылар. Лакин Мәһәммәдин заманына јахын ҹинләр тәдриҹән дөнүб мә'буд олмушду вә инсанлар бунлара гурбанлар верирдиләр. Ислам дини ҹинләри рәсми олараг о дәрәҹәдә танымышды ки, бунлардан бири илә ади бир адам арасында бир иттифаг әмәлә кәләндә ортаја чыхан евләнмә вә мүлкијјәт һүгугу мәсәләләри тамамилә ҹидди шәкилдә мүзакирә едилирди. Бу образ фолклорда вә мүгәддәсләрин тәрҹүмеји-һалларында әлбәттә, истифадә едилмишдир.

Һәм Шәргдә, һәм дә Гәрб мүсәлманлары арасында халгын е'тигадына көрә ҹинләр анҹаг пис ишлә мәш-

ғулдур. Христианлығын орта әсрләр дөврүндә олдуғу кими чинли адамдан (мәчнундан) чини чыхармаға чәһд едирләр. Овсунлар, дуалар, көз мунчуглары вә тилсимләр бу зүлмәт гүввәләрини говламаг вә ја разы салыб сакит етмәк үчүндүр; чүнки бу зүлмәт гүввәләри хүсусән доған гадынлар вә көрпәләр үчүн тәһлүкәлидир. Лакин ејни заманда, хүсусән бәрбәрләрин јашадығы рајонларда инсанлар бөјүк һәвәслә чинләрә мүрачнәт едиб кәләчәк һадисәләр һаггында онлара суаллар верирләр. Бә'зән елә олур ки, чинин руһу мүәјјән бир һејванда тәчәссүм едир. Садә адамлар өз бәдәнләриндә јашајан бит кими түфејлиләри өлдүрүб гырмагдан чәкинирләр.

Чинләр јер илә көјүн ашағы тәбәгәләри илә кифајәтләнмәјиб көјүн једдинчи тәбәгәсинин сәрһәдинә гәдәр галхмаға чәсарәт едирләр, лакин мәләкләр чохлу даш атыб онлары орадан говурлар (көјдә ахыб дүшән улдузлар елә бу дашлардыр).

Гуранда шејтанлардан башга Һарут вә Марут адында ики әхлагсыз мәләјин дә ады чәкилир (2, 96). Тövратын Варлыг китабындакы (VI фәсил) мәләкләрдән билаваситә төрәјиб онлара бәнзәјән бу ики мәләк «инсан гызларыны» өзләринә арвад алырдылар.

Пејғәмбәрләр. Динә иман кәтирмәјин ики маддәси (аллаһын вәһј етдији китаблара вә пејғәмбәрләрә иман кәтирмәк) маһијјәт е'тибары илә бирләшдирилә биләр. Пејғәмбәрләр мәләкләрдән үстүндүр: ахы мәләкләр дә пејғәмбәрләр кими өз тәбиәтләри илә мүбаризә етмәли олмамышдылар. Пејғәмбәрләр аллаһын рәсулудурлар (елчисидирләр) вә онлара тапшырылмышдыр ки, инсанлара јени дини тәблиғ етсинләр вә ја дини онлара хатырлатсынлар. Пејғәмбәрләрин сајы мүбаһисәли мәсәләдир, чүнки минләрлә пејғәмбәрдән бәһс едилир (16, 38: «Биз һәр бир халгын арасына бир рәсул (елчи) көндәрдик»). Лакин бу гәдәр пејғәмбәрләр арасындан анчаг јүз нәфәри инсанлара вәһј китаблары кәтирмишдир. Алты баш пејғәмбәр вар: Адәм, Нуһ, Ибраһим, Муса, Иса вә ахырынчы пејғәмбәр сајылан Мәһәммәд ки, буна «пејғәмбәрләрин мөһрү» (әрәбчә: хатәм-үл-әнбија) ады верилмишдир. Давуд, Јә'губ, Јусиф вә Әјјуб икинчи дәрәчәли пејғәмбәр сајылыр.

Пејғәмбәрләрин мө'чүзә көстәрмәк габилијјәти вардыр. Мәһәммәд анчаг Гуран вәһјләрини өзү үчүн бир мө'-

чүзә кими гәбул етмәјә разы олурду. Лакин һәдисләрдә онун адына чыхылан башга мө'чүзәләр дә вардыр. Һеч олмазса, шаггаланыб ики парчаја бөлүнән aj мәсәләсини (54, 1—2, әрәбчә: шәггүлгәмәр) бурада гејд етмәк кифајәтдир. Бурада әсл мәтләб ахирәтин кәлиб чатачағыны хәбәр верән ајә үстүндәдир. Гуранын мүсәлман тәфсирчиләри исә буна Мәһәммәдин көстәрдији бир мө'чүзә нәзәри илә бахырлар.

Ән чидди мө'минләрин әгидәсинә көрә јалныз пејғәмбәрләр мүгәддәс сајыла биләр.

Гијамәт. Гуран вә хүсусән онун вахт е'тибары илә ән әввәлки һиссәләри ахирәт һаггында ејһамлы ишарәләр илә вә ахирәтдән әввәл баш верәчәк һадисәләрин дәһшәтверичи тәсвирләри илә долудур. Буна көрәдир ки, инсанлар иши ләнкитмәдән төвбә етмәлидирләр. Ачығыны десәк, адама елә кәлир ки, өлүләрин дирилмәси мәсәләси (гијамәт, jә'ни гијам етмәк, галхыб дурмаг) әввәлчә көрүндүјү гәдәр мүтләг дејилдир. Һәгигәтән, бүтпәрәст әрәбләр белә күман едирдиләр ки, гәбирдә өлүләр, нә исә мәһдуд бир шәкилдә мөвчуд олмаға давам едирләр. Ислам дини бу е'тигады гәбул етдијинә көрә, бурада белә бир тәсәввүр әмәлә кәлди ки, өлү торпаға басдырыландан сонра ики мәләк кәлиб гәбирдә сорғу-суал едәрәк мәһкәмә гурур вә беләликлә, гәбир өлү үчүн илк чәһәннәм вә ја чәннәт» (Макдоналд) олур. Гуранда гијамәт бүтүн халга дејил, ајры-ајры шәхсијјәтләрә аиддир (Велһаузенә[3] көрә бу чәһәт христианлығын тә'сирини көстәрир).

Гуранда гијамәт һаггында верилән әламәтләр чох аздыр. Лакин Гуранда гијамәт мәсәләсинә һәср едилән јерләр Гураны тәфсир едәнләр тәрәфиндән диггәтлә тәдгиг вә әтрафлы сурәтдә шәрһ едилмишдир. Әкәр илаһијјатчылар тәмкин вә еһтијатла һәрәкәт етмишләрсә, мүгәддәс һәдисләрә јахшы бәләд оланлар вә өјүд-нәсиһәт мүәллифләри бир чох тәфсилат јығмышлар (мәсәлән, бах: Maqdisi, Livre de la création, traduit par Huartq II, p. 146 sqq; Ibn Khaldoun, Prolégomenes, traduit par de Slane, II, p. 158).

Бу ајәләри бир-бир сајмаздан әввәл гејд етмәк лазымдыр ки, гијамәт үмуми олмајачагдыр. Мәсәлән, бә'з

[3] Велһаузен, Јулиус (1844—1918) — Төвраты тәнгид едән елми әсәрләри илә мәшһур олан алман илаһијјатчысы вә әрәбшүнас тарихчидир.

һәдисләрдә дејилир ки, бир нечә мин диндар өз әмәлләри һаггында һеч бир һесаб вермәдән ҹәннәтә кедәҹәкдир, бә'зи мүсәлман илаһијјатчылары исә белә күман едирләр ки, ҹәһад заманы вурушма мејданында ҹаныны фәда едән дөјүшчүләр шәһид һөрмәтини газандыгларына көрә онларын руһу елә индидән ҹәннәтдәдир.

Ахирәтин кәлиб чатдығыны хәбәр верән биринчи әламәт бундан ибарәт олаҹагдыр ки, инсанлар арасында бирдән-бирә динсизлик јајылаҹаг: Мәккәдә Кә'бә јох олаҹаг, Гуран унудулаҹаг. О заман көјдә аллаһдан илһам алаҹаг мүсәлман мәсиһи меһди («доғру јолдан апарылан») зүһур едәрәк, јердә әдаләт вә иманы бир мүддәт үчүн бәрпа едәҹәкдир. Демәк лазымдыр ки, сонралар шиәлијин тәмәл дашы олан меһди мәфһуму мүсәлман мө'минләри арасында, көрүнүр, өзүнә бирдән јер етмәмишди. Әлбәттә, бә'зи һәдисләрдә али вә сон һаким дејилән гејри-мә'лум бир шәхсдән бәһс едилир, лакин онун ады меһди дејилдир вә она һәтта ахирәтин кәлиб чатдығыны хәбәр верән бир әламәт нәзәри илә бахылмыр. Бир сөзлә, меһди идејасы хејли сонралар әмәлә кәлмиш вә сүнниләрин һеч дә һамысы тәрәфиндән дәрк едилмәмишдир.

Бу мәсәләдә ислам дининин дүшүнҹә тәрзиндә бир нөв гејри-мүәјјәнлик ортаја чыхыр. Христианлыгда шүбһәли мәтнләри әкс етдирән мәсиһ (Иса) образы әдаләти бәрпа едәҹәк меһди образындан јүксәкдир. Ахирәт кәлиб чатанда Дәҹҹал дејилән бириси ортаја чыхмалыдыр; мүхтәлиф мүәллифләр бу Дәҹҹал һаггында, әлбәттә, сон дәрәҹә зиддијјәтли мә'лумат верирләр. Бу мә'лумата көрә Дәҹҹал чох узаг бирададан чыхыб кәләҹәк, һәм дә елә бир дәгигәдә ки, Гуранда ады чәкилән вәһши Асија халглары Јә'ҹуҹ вә Мә'ҹуҹ (18, 93) о заманадәк өзләри үчүн ашылмаз бир манеә олан сәдди (һасары) јыхыб дағыдаҹаглар. Бојда нәһәнк бир вүҹуд олан Дәҹҹал чох бөјүк узунгулаға миниб кәләҹәкдир. Дәҹҹал јер үзүндә гырх күн һөкмранлыг едәҹәк вә бу мүддәт әрзиндә јери виран едәҹәкдир. О заман Иса көјдән Мүгәддәс торпаға[4] eниб Дәҹҹалы низә илә өлдүрәҹәк вә аллаһа ибадәт етмәк үчүн Јерусәлимә кедәҹәк. Сонра о өләнә гәдәр гырх ил әрзиндә јер үзүндә мәһәббәт вә сәадәт һөкм

---

[4] Јә'ни Фәләстинә.

сүрәчәк: «Гузулар гурдларын јанында јашајачаг, уша-
лар иланларла ојнајачаглар».

Сонралар дүшүнүлән дикәр әламәтләр дә ахирәти-
јахын олдуғуну хәбәр верәчәкдир (мәсәлән, бах: Maqdis
Livre de la création 11, p. 145 sqq). Баш мәләкләрдән И
рафил өз суруну (шејпуруну) биринчи дәфә чаланда т
биәт тир-тир титрәмәјә башлајачаг, инсанлар исә дәһш
тә кәлиб гачышачаглар. Исрафил суруну икинчи дәс
чаланда бүтүн инсанлар чан вериб өләчәкләр. Инсанл
һамылыгла өләндән сонра гырх иллик бир дөвр башл
јачаг вә бу дөврүн сонунда чох шиддәтли јағыш јағ
чаг; бу јағышдан сонра үчүнчү дәфә чалынан сур сә
ешидиләчәк вә бу сәс бүтүн өлүләри һамылыгла дири
мәјә вә мәһшәр күнүндә Јерусәлимдә бир јерә јығышм
ға чағырачаг. Мәһшәр күнү мин илләрә бәрабәр ол
чаг. Дирилән инсанлар гызмар күнәш алтында чылп
вәзијјәтдә тәр төкә-төкә аллаһын һүзурунда ајаг үст
дә дурачаглар; онлардан һәр биринин бүтүн әмәл вә һ
рәкәтләринин јазылдығы дәфтәрчә дә әлләриндә олача
дыр. Аллаһ инсанлары бир-бир диндириб сорғу-суал ед
чәк, бүтүн һәрәкәтләрини тәрәзидә чәкән кими өлчүб-б
чәчәк. Сонра инсанлар түк кими назик вә гылынч ки
ити гыл көрпүнүн (сират көрпүсүнүн) үстүндән кечәча
ләр. Чәһәннәмин үстүндән салынан бу көрпү чәнн
тәрәф кедир. О заман Мәһәммәд күнаһкарларын бағы
ланмасыны (шәфаәтини) аллаһа јалварачаг, Мәһәмм
дин бу шәфаәти сајәсиндә анчаг о адамлар чәһәннә
дә галачаглар ки, Гурана көрә онлар һәмишәлик ора
галмалыдырлар. «Һәгигәтдир ки, аллаһ өзүнә шәрик
рәнләри бағышламаз, һалбуки бундан башга һәр бир
һәрәкәти, кимә истәсә, бағышлајар» (4, 116).

Тәфсирчиләр мүсәлман чәһәннәмини вә ја даһа д
русуну десәк, чәһәннәмләрини (јунанларын, асуриләр
вә орта әсрләрдәки христианларын чәһәннәмләри ким
једди тәбәгәјә (даирәјә) бөлмүшләр. Гуранда чәһәнн
дән бәһс едиләндә каһ «нар» (од), каһ да «чәһәннә
(кејенна; мүгајисә ет: гәдим јәһудиләрдә «кеһинном»
зү) ишләдилир. Бу чәһәннәм һәрәкәт һалындадыр. Мүг
дәс китабын бә'зи тәфсирчиләри (о чүмләдән Гәзали)
һәннәми орта әсрләрдәки Гәрб шәбиһләриндә (мистер
јаларында) сәһнәдә көстәрилән чәһәннәмә бәнзәр дәһш
ли бир шеј кими тәсвир едирдиләр. Бу тәсвирә көрә чәһ
нәмин сон тәбәгәсиндә зәггум ағачы (бу ағачын һәр б

ричәји бир шеітанын башыдыр), бир газан гајнар гатран вә диби олмајан бир гују вардыр. Гуранда чәһәннәм әзабы һаггында, демәк олар бир шеј дејилмир; бу әзабы чох сонракы мүәллифләр тәсвир етмишләр. Буну да гејд едәк ки, бүтүн бу рәвајәтләрин әсасыны јәһуди әфсанәләри тәшкил едир.

Чәһәннәм илә чәннәт арасында гејри-мүәјјән бир јер вардыр ки, Гуранын «Ә'раф» (Сәдд) адлы једдинчи сурәсинә бу јерин ады верилмишдир. Бә'зиләринә көрә Ә'раф мәһшәр ајағыдыр, бә'зиләри исә Ә'рафы чәннәт гапысынын астанасы һесаб едир. «Онларын арасында пәрдә олачагдыр. Ә'рафда исә инсанлар дурачаглар... Чәннәтә кетмәјәнләр үзләрини чәннәт әһлинә чевириб: Салам олсун сизләрә! дејәчәкләр. Онлар нәзәрләрини чәһәннәм әһлинә чевирәндә исә дејәчәкләр: Илаһи, сән бизи бу ганунсуз иш көрмүш инсанларла бир јерә салма» (7, 44—45).

Мүгәддәс һәдисләрә көрә беһишт (чәннәт — бағ) дә бир нечә һиссәјә бөлүнмүшдүр; бу һиссәләрдән бири «фирдовс» адланыр ки, фарсчадан алынмыш бу сөзүн мә'насы јунан дилиндә «парадеисос» сөзүнүн мә'насына ујғундур. Гуран ајәләриндә (мәсәлән, 37, 38 вә сонракы ајәләр) көрүнүр ки, бу чәннәт һисс едилән дүнјәви бир маһијјәт дашыјыр вә бу барәдә мүбаһисә етмәк фајдасыздыр. Мүсәлман илаһијјатчылары чәннәтин бүтүн зөвг вә ләззәтиндә јалныз мәчази мә'на көрүрдүләр; бу мәчази мә'налар исә өз маһијјәтинә көрә һеч дә адыны дашыдыглары бу дүнјадакы мәфһумларын ејни дејилдир. Мәсәлән, сечилмиш инсанлара зөвг вериб онлары назламаға һәмишә һазыр олдуглары һалда өз бакирәлијини һеч вахт итирмәјән гара көзлү һуриләр (чәннәт пәриләри), еһтимал ки, инсан гызларындан фәргли мәхлугдур. Гуранда һури, әхлаг барәсиндә һеч бир нөгсаны олмајан елә мәхлугдур ки, онун чисмани тәмизлијинә бир ләкә вура билмәз. Гуранда һуриләрин тәсвиринә аз јер ајрылмышдыр. Сонракы мүәллифләр һуриләри даһа артыг тәфсилатла тәсвир етмишләр. Һуриләрин маздеизмдән алындығы фикриндә оланлар вар. Карра де Во белә күман едир ки, һуриләрин көкүнү христианларын мәләкләриндә ахтармаг лазымдыр [Јефремин тәсвир етдији чәннәтә бах (Тор Андре, сәһ. 87)].

Чәннәт әһлинә бу мәхлуглардан башга раһат мебел вә ләззәтли јемәкләр дә верилир. Бундан башга чәннәтә

кедәчәк диндарлара думдуру су булаглары, сүд, бал шәраб ахан чајлар (Сәлсәбил, Зәнчәбил, Көвсәр суј вә'д едилмишдир. Бу чајлар, сујун даим чатышмады өлкәләрдә әһалини валеһ етмәк үчүн јарадылмыш јәһу вә ја христиан чәннәтини әкс етдирир.

Чәннәт даһа сонралар сәккиз мәртәбәјә (чәһәннәмд бир тәбәгә артыг) бөлүнмүшдүр. Чәннәтин тәпәсиндә ш накүллә чичәји битир; бу чичәк чәннәтин сәрһәдини м әјјән едир вә она көлкә верир. Гуранын әсли, инсанлар бүтүн әмәлләринин јазылдығы китаблар вә гијамәт күн дә лазым олачаг бә'зи шејләр чәннәтдә сахланыр. Чән тин сәккиз мәртәбәси, сују көјләрә төкүлмүш дәнизл үстүндә дурур. Аллаһын тахты чәннәтин үстүндәдир.

«Өлүләрин дирилмәси вә гијамәт күнүндә бүтүн бәш ријјәтин чәннәт вә ја чәһәннәмдә аллаһын зуруна чыхмасы — Мәһәммәдин дини е'тигадынын мәг ни тәшкил едир. Мәһәммәд бу дини нәзәријјәси илә дү һаггында әрәбләр арасында артыг гәрарлашмыш ол дүшүнчә тәрзинә өзүнү рәсмән гаршы гојду, чүнки әр ләр нә лә'нәтдән, нә дә ахирәтдәки әбәди сәадәтдән бир шеј билмәјиб јалныз бу дүнјадакы һәјаты дүш дүкләри һалда аллаһын көстәришини онлара јетирмә иди» (Снук Һүргроније).

Алын јазысы (һәдисләрдә — гәдәр, илаһијјатчылар дилиндә — тәгдир). Јухарыда бир-бир сајылмыш ди еһкама бир һөкм дә әлавә едилмәлидир. Ислам ди нәзәријјәсинә көрә бу дүнјада тамамилә аллаһын ир дәсиндән асылы олмајан һеч бир шеј мөвчуд олмамы вә мөвчуд дејилдир. Бу еһкам Гуранын бир чох ајә риндә шәрһ едилир. Мәсәлән, ајәләрдә белә дејилир: « һу олан һәр бир мәхлуг анчаг аллаһын ирадәси илә вә рүнүн мүәјјән едилдији китаба ујғун олараг өлмәлиди (**3,** 139); «О аллаһ таала ки, һәр шеји бөлүшдүрүб ида едир» (**87,** 3) вә «Бизим башымыза анчаг о шеј кәл ки, ону аллаһ бизим алнымыза јазмышдыр»(**9,** 5 Һәгигәтән, инсанларын бүтүн әмәлләри һәлә дүнја ја дылмаздан әввәл «диггәтлә горунан лөвһәләр үзәринд (**35,** 25 вә **36,** 11) јазылмышдыр. Лакин Гуранда елә а ләр дә вардыр ки, алын јазысы еһкамы илә разы олмај буна е'тираз етмәк үчүн әсас верир; одур ки, бә'зи и һијјатчылар бу фүрсәти әлдән гачыртмамышлар.

Иранлы мүәллиф Әбулмәали ислам дини еһкамын әсас һөкмләрини белә шәрһ едир:

«Һәр шеjә гадир олан аллаһ бүтүн вәсфләри илә бирликдә әбәдидир; Гуран jарадылмамышдыр; чәннәт вә чәһәннәм jарадылмышдыр; аллаһын варлығы вә сечмә инсанларын ону өз чисмани көзләри илә дахилән сеjр етдикләри керчәкдир; һәмчинин гәбирдә чәза вериләчәjи, Нәкир вә Мүнкир тәрәфиндән сорғу-суал едиләчәjи һаггында да беләдир; чох ағыр күнаһа батан мүсәлман кафир е'лан олунмур; бу чүр күнаһкар мүсәлманлар төвбә етмәдән өлсәләр, онлара чәһәннәмдә өз күнаһларына уjғун чәза верилир; сонра онлар Пеjғәмбәрин һимаjәси саjәсиндә чәннәтә кечирләр... Сүнниләр белә һесаб едирләр ки, хеjир вә шәр фәләjин ирадәсинә табедир, лакин бу һеч дә инсанларын һәрәкәт вә әмәлләринин мүкафатамы, jохса чәзаjамы лаjиг олдуғунун мүәjjән едилмәсинә мане олмур. Һәгигәтән, сүнниләр деjирләр ки, хеjир вә шәр аллаһын ирадәсиндән асылыдыр, лакин инсан һәрәкәт сәрбәстлиjинә маликдир; одур ки, аллаһ һәр бир инсанын сәрбәстшәкилдә һансы һәрәкәти сечәчәjини өз әбәди билиjи нәтиҹәсиндә әввәлчәдән билдиjи үчүн бу һәрәкәти jарадыр; онлар деjирләр ки, аллаһ инсанлара өз мүлаһизәсинә көрә jа көмәк едир, jа да онлары көмәксиз гоjур вә инсанларын итаәт вә чидд-чәһд етмәкдән башга чарәләри jохдур».

Һүгуг

Гуранда там бир сыра әмр вә гадаған олдуғуну jухарыда көрмүшдүк. Ислам дининдә илаһи ганун вә jа һүгуг (шәриәт, jә'ни көстәрилән, әмр едилән доғру jол; мәсәлән, бах: Гуран, **45**, 17) сонралар башгалары тәрәфиндән инкишаф етдирилиб тамамланмыш бу үнсүрләрдән ибарәтдир. Бу ганун инсанын көстәрдиjи фәалиjjәтин харичи тәзаһүрләринә аиддир. Jухарыда көрдүк ки, әввәлчә Гурана вә мүгәддәс рәваjәтләрә архаланан бу ганун, фигһ (һүгугчулуг) методлары нәтиҹәсиндә тәдричән тамамланды вә дини мәзһәбләрдән асылы олараг, мүхтәлиф шәкилләр алды. Һал-һазырда jалныз фигһ мәчмуәләри ганун һөкмүндәдир, Гуран илә һәдис мәчмуәләри исә өjүд-нәсиһәт үчүн охунан китаб ролуну оjнаjыр. Фе'лән шәриәтин әсас тәмаjүлү инсанын һәjатындакы мүхтәлиф һадисә вә әһвалатлары дин нөгтеjи-нәзәриндән гиjмәтләндирмәк иди. Халис һүгуги нөгтеjи-нәзәр исә сонралар тәтбиг едилди.

Шəриəтин тəркиб һиссəлəрини мүəjjəн етмəк үчүн т шəббүслəр едилди; мө'минлəр шəриəтдə ситаjишə (иб дат) аид тəəһһүдлəр илə һүгуг əмəлиjjатыны (мүамəла вə чəзалары (үгубат) бир-бириндəн аjырырлар. Шиəл даһа дəриндəн ишлəнмиш тəснифат гəбул етмишлəр.

Инсанларын һəрəкəт вə əмəллəринə кəлдикдə бунл һəм дини, һəм дə мүлки нөгтеjи-нəзəрдəн беш категор jaja (еһкама) бөлүнмүшдүр.

Дини нөгтеjи-нəзəрдəн һəрəкəт вə əмəллəр бир-бири дəн белə аjрылыр: 1) вəзифə (əрəбчə: фəрз) вə jа зəру əмəл (əрəбчə: вачиб); бу категоријаја елə һəрəкəт əмəллəр дахилдир ки, бунлары едəнлəрə мүкафат, етм jəнлəрə исə чəза вериләчəкдир; фəрз ики һиссəjə бөлүн шəхси вəзифə (фəрз əл-еjн, мəсəлəн; намаз) вə əла вəзифə (фəрз əл-кифаjə, мəсəлəн, һəчч); 2) мəсл һəт көрүлəн (мəндуб) һəрəкəтлəр ки, бунлары едəнлə мүкафат верилир, етмəjəнлəрə исə чəза верилмир; 3) ич зə верилəн (мүбаһ) вə jа фəрги олмаjан һəрəкəтлəр; намүнасиб (мəкруһ) олса да, чəза верилмəjəн һəрəк лəр; 5) гадаған (һарам) деjилəн вə чəза верилəн һəрəк лəр. Һəрəкəт вə əмəллəрин бу беш категорија шəклин тəснифи мө'мин мəзһəблəри арасында фəрглəр əмəлə к мəсинə сəбəб олмушдур.

Мүлки нөгтеjи-нəзəрдəн һəрəкəт вə əмəллəр белə лүнмүшдүр: дүзкүн (сəһиһ) һəрəкəтлəр; дүзкүн олмаj (батил) чүрүк һəрəкəтлəр; ичазə верилəн (чаиз) һə кəтлəр; тə'сирли (нафиз, jə'ни нүфуз едəн) һəрəкəтл рабитəли (лазым) һəрəкəтлəр.

Белəликлə, шəриəтдə бир тəрəфдəн ситаjишə (иба тə) аид гаjдалар, бир тəрəфдəн дə һүгуги əмр вə һө лəр бир-бириндəн аjрыла билəр. Бу ики групу көзд кечирəк.

Ситаjиш (ибадəт). Ситаjиш ашағыдакы беш əсас зифə(əрканəддин, jə'ни динин рүкнлəри, сүтунлар үзəриндə гурулмушдур: динə иман кəтирмəк, намаз г маг, оруч тутмаг, зəкат вермəк вə һəччə кетмəк. Бə мүəллифлəр бу беш рүкнə чаһад, jə'ни мүгəддəс мү рибə мəсəлəсини дə əлавə едирдилəр.

«Дини дүшүнчəнин харичи ифадəси олан ситаjиш лам дининдə фəрди шəкилдəдир. Һəтта бирликдə гылы намаз мүтлəг фəрди ибадəтдир... Һəччə кетмəк мəсə синə кəлдикдə, бунун диггəтлə көздəн кечирилмəси б

бир јәҝинлик верир ки, һәчч мәрасимини јеринә јетирән диндар мүсәлман өз фәрди јолу илә кедир» (Годфруа-Демонбин).

Бу чәһәти гејд етмәк мүһүмдүр ки, ибадәт јалныз ајдын ифадә едилмиш нијјәтин нәтичәси олдуғу һалда мө'тәбәр сајылыр. Мәсәлә бурасындадыр ки, кениш јајылмыш бир һәдисдә дејилдијинә көрә «инсанларын әмәлләри һаггында бир мүһакимә јеритмәк үчүн онларын нијјәтләринә фикир вериләчәк вә һәр бир инсанын әмәли онун нијјәтинә көрә јазылыб һесаба алыначагдыр». Даһа сонракы башга бир һәдисдә аллаһын адындан беләдејилир: «Мәним һүзурума чыханда өз һәрәкәт вә әмәлләринизлә дејил, өз нијјәтинизлә чыхын».

Динә иман кәтирмәк (тәшәһһүд, јә'ни шәһадәт етмәк). Динә иман кәтирмәк — кәлмеји-шәһадәти сөјләмәкдән ибарәтдир, јә'ни шәһадәт едиб демәлидир ки, «аллаһдан башга мә'буд јохдур вә Мәһәммәд аллаһын рәсулудур». Бу кәлмеји-шәһадәт маһијјәт е'тибары илә бирисинин дөнүб мүсәлман олмасы үчүн сөјләнән дүстурдур, лакин бу шәртлә ки, ахыра гәдәр дејилмиш олсун. Диндар адам бүтүн тәнтәнәли һалларда, хүсусилә әчәли кәлиб јахынлашанда кәлмеји-шәһадәтини сөјләмәлидир; һәм дә диндар адам өлүм ајағында кәлмеји-шәһадәтини ја өз дили илә сөјләмәлидир, ја да башгалары буну онун јеринә сөјләмәлидирләр (тәлгин — өјүд-нәсиһәт).

Даһа кениш мә'нада «шәһадәт» сөзү бир мүсәлманын дин уғрунда вурушуб мүгәддәс мүһарибәдә өз чаныны фәда етмәси вә беләликлә, өз диндарлығына «шаһидлик» етмәси демәкдир. Бу һалда диндар мүсәлман «шәһид» олур ки, бу да «әзаб-әзијјәт чәкиб өлән» демәкдир («шаһид» сөзү сәлаһијјәтли бир мәгам һүзурунда шаһидлик едән адам мә'насында да ишләдилир). Гејд етмәк лазымдыр ки, «шәһид» истилаһы Гурандан алынмамышдыр. Гуранда адәтән, «аллаһ јолунда» өлдүрүлән адамлардан бәһс едилир. Венсинк өз китабында көстәрмишдир ки, «шәһид» сөзүнә верилән мә'на, јә'ни «әзаб-әзијјәт чәкиб өлән» мә'насы христианлығын тә'сири илә инкишаф етмишдир вә бу фикир Шәргдә чох гәдимдән јајылмыш бир шејдир. Шәһид сөзүнә һәдисләрдә тез-тез раст кәлмәк олур. Јухарыда көрмүшдүк ки, шәһид гәбирдә мәләкләр тәрәфиндән һеч бир сорғу-суала чәкилмәдән дүббәдүз јәннәтә кедир вә орада аллаһын тахтынын лап јанында өз јерини тутур. Бә'зи сонракы һәдисләрдә дејилир ки,

шәһидләрин, һәтта күнаһкарлара һимајә едиб онлары бағышланмасыны истәмәјә ихтијары вардыр. Лакин бу түн бу имтијазлара бахмајараг, шәһид јенә дә әзаб-әзнијә чәкмәк үчүн чәннәтдән чыхыб тәкрар јерә енмәјә сә едир. Бу фикир ислам аләминдә ағылсыз шәкилләр ала фәдакарлыг зәвгүнү ојандырмышдыр; мө'минләр бу чү фәдакарлыгла мүбаризә едирдиләр, чүнки Венсинкин д дијинә көрә, мө'минләрин фикринчә ағылсыз шәкилл алан фәдакарлыгда, ислам дининдә шәксиз гадаған еди ләп интиһара доғру көстәриләп сә'ј вардыр. Беләликл мө'минләр белә һесаб етмәјә башладылар ки, бу ду јадакы вәзифәләрини (оруч тутмаг, намаз гылмаг, Гура охумаг вә и. а.) јеринә јетирән адамлар да лап өз чан ны фәда едәнләр кими «аллаһын јолу илә» кедирлә Иш о јерә чатды ки, таундан вә дикәр јолухма хәст лbackикләрин вә ја мө'минчәсинә бир иш көрдүјү заман өлә ләрин һамысыны шәһид е'лан етдиләр; сонра ушаг доға да өлән гадынлары да бураја әлавә етдиләр. Бә'зи је ләрдә (мәсәлән, Һиндистанда) бу чүр шәһидләрә ситаји чох кениш јајылмышдыр.

Намаз. Ислам дининин јалныз илк инкишаф дөвру дә дејил, һәтта сонракы јајылма заманында да шүбһ сиз биринчи дәрәчәдә мүһүм рол ојнајан намаз (сәла гылындығы заман кәлмеји-шәһадәт бир нечә дәфә тәкр едилир. Мәһәммәд инсанларын дөнүб мүсәлман олмалар үчүн намаз гылмаларына бөјүк әһәмијјәт верирди. Нама дан Гуранын илк вәһјләриндә бәһс едилир ки, бу да н мазын көкүнүн гәдим олдуғуну сүбут едир. Намаз гы мағын мәчбури олдуғу Гуранда исрарла гејд едилир вә барәдә һәр бир е'тинасызлыг ајдын писләнир. Шәр мәсәләсиндә гојулан мәһдудијјәт вә нәһајәт, онун ичилм синин гадаған едилмәси бурадан ирәли кәлир (бах, 46: «Сиз еј диндарлар! Ичиб кефли олдуғунуз заман нам гылмаға башламајын...»).

Лакин бурада изаһат вермәк лазымдыр: индики ш линдә олан намаз, еһтимал ки, гәдим јәһуди дини мә симинин тә'сири алтында, анчаг һичрәтдән сонра ә едилмишди. О заманадәк Гуранын бир чох ајәсини әзб дән билмәк вә ибадәт ичиндә ајыг галмаг бөјүк хидм сајылырды. «Һәгигәтән сәнин аллаһын билир ки, сән к кечәнин биринчи үчдә бириндә, каһ кечәјарысы, каһ кечәнин сонунчу үчдә бириндә јериндән галхыб нам гылырсан; билир ки, сәнинлә бирликдә оланларын бә'

ләри дә сәнин кими едирләр» (73, 20). Лакин бу бир идеалдыр. Һәгигәтдә исә «јалныз Гуранын мәтнинә көрә мүһакимә јеритсәк, Мәккә дөврүндә мө'мин мүсәлман аллаһа инанмагла вә бүтләрә ситајишдән бојун гачырмагла, көрүнүр, разы галыб мәмнун ола билирди. Адама елә кәлир ки, мө'мин мүсәлман мүәјјән дини јинләри јеринә јетирмәмәли иди» (Каетани).

Һәр бир мүсәлман күндә беш дәфә намаз гылмалыдыр: сәһәр сүбһдән (сәлатәссүбһ вә ја сәлатәлфәҹр), күнортачағы (сәлатәззөһр), күнортадан сонра (сәлатәләср), күн батанда (сәлатәлмәғриб) вә кечә башлајанда (сәлатәлиша). Гылынан намазларын сајы һаггында рәвајәтләрдә изаһат вардыр. Мәһәммәд кечә вахты јердән көјә ме'раҹ етдији (исра) заман аллаһ она әмр етмишди ки, күндә әлли дәфә намаз гылмаларыны мө'минләрә әмр етсин. Мәһәммәд аллаһ илә сөһбәт едәндән сонра Мусаја раст кәлир; Мусанын фикринҹә бу гәдәр намаз гылмаг һәддән артыг чохмуш, буна көрә дә Муса намазын сајыны азалдыб бешә ендирмәјә разы олубмуш (Венсинк бу әһвалаты, Ибраһимин Содом вә Һоморраны нечә мүдафиә етдији һаггында Төвратын Варлыг фәслинин 18, 23 ајәсиндә тәсвир едилән әһвалатла мәһарәт вә инҹәликлә мүгајисә едир). Һәдисләрдән бириндә нағыл едилир ки, баш мәләкләрдән Ҹәбраил Мәһәммәдин һүзурунда намаз гылмаг үчүн күндә беш дәфә јерә енирмиш вә Мәһәммәд дә онун кими едирмиш. Хутсма[5] Гуранын бә'зи ајәләри әсасында белә күман едир ки, әввәлҹә анҹаг үч намаз гылырдылар, сонра исә бунлардан икиси бөлүндү вә бөлүнән намазлардан һәрәси ики ајры намаз олду. Голдсијер бурада Иран тә'сиринин олдуғуну күман едир. Бүтүн бунлардан көрүнүр ки, гылынан намазларын сајы Мәһәммәд һәлә сағ олдуғу заман мүәјјән едилмәмишди вә бунларын тарихини дүзкүн мүәјјән етмәк чәтиндир.

Күндә беш дәфә намаз гылмаг ағлы башында олан һәр бир јашлы мүсәлман үчүн мәҹбуридир. Хәстә оланлар намаз гылмаг мәҹбуријјәтиндән азад олунурлар, лакин онлар да сағаландан сонра намаз гылмалыдырлар. Өз истәк вә ирадәсинә көрә намаза е'тинасызлыг көстәрәнләр динсиз (кафир) сајылыр. Намазын бә'зи илк шәртләри дә вардыр. Мәсәлән, диндар адам намаз гылыб аллаһа ја-

---

[5] Хутсма, Мартин Теодор (1851—1943) — һолландијалы әрәбшүнас вә исламшүнасдыр.

хынлашмаздан әввәл пак олмалыдыр; көрүнүр бу тәм
лик адәти Мәдинә јәһудиләриндән көтүрүлмүшдүр. М
гәддәс һәдисләрдән бириндә Мәһәммәдин адындан бе
дејнлир: «Тәмизлик дини иманын јарысыдыр». Мүсәлм
шәриәтинә көрә ики дәрәчә натәмизлик вардыр; бу
лардан бири кичик натәмизликдир (һәдәс) ки, тәмиз
мајан бир шејә тохунмагдан, инсанын тәбии еһтија
ларынын рәф едилмәсиндән вә и. а. әмәлә кәлир; бири
бөјүк натәмизлик (чәнабәт вә ја чүнуб) ки, чинси әла
дә олмагдан, кечә шејтан аздырмагдан, ајбашы олм
дан вә ушаг доғмагдан әмәлә кәлир.

Бу ики натәмизлик һалына ујғун олараг, ики ч
тәмизләнмәк (тәһарәт) үсулу вардыр; бунлардан бири а
дәстәмаз (вүзу) алмагдыр ки, һәмишә намаздан әвв
олмалыдыр; дәстәмаз алан диндар мүсәлман шәриәт н
теји-нәзәриндән тәмиз су илә үзүнү, дирсәјә гәдәр әл
рини јујур, исланмыш сағ әлини башына сүртүб м
едир вә ајагларыны јујур (5, 8). Су олмајанда ону г
илә әвәз етмәк олар (буна тәјәммүм дејилир ки, гум ки
төкүлән бир шејлә тәмизләмәк демәкдир) (5, 9). Бө
натәмизлик исә бүтүн бәдәнин, о чүмләдән түк вә сач
рын һөкмән су илә вә диггәтлә јујулмасыны тәләб ед
Бурасыны да гејд етмәк лазымдыр ки, намаз гылынд
ғы заман әмәлә кәлән һәр бир мурдарлыг намазы ба
едир, јә'ни позуб е'тибардан салыр. Бундан башга нам
гылан диндарлар өз бәдәнләрини шәриәтә ујғун шәк
дә өртмәлидирләр; намаз вахты гадынларын үзү вә әлл
ачыг олур.

Һөкмән мәсчиддә намаз гылмаг мәчбури дејилд
Намазы евдә вә һәтта ачыг һавада да гылмаг олар;
чаг гәбир үстүндә вә натәмиз јерләрдә (һејван кәси
саллагханаларда вә и. а.) намаз гылмаг олмаз. Намаз
лан адам әввәлчә үзүнү Мәккәјә (гибләјә) тәрәф
вирир. Сонра торпағын мурдар олуб-олмадығыны јох
јыр вә намаз гыланда ону харичи аләмдән ајырачаг ј
мүәјјән вә мәһдуд едир; адәтән бу иш јерә кичик
халча (сәччадә) салмагла көрүлмүш олар. Бундан со
намаз гылан диндар һансы намазы (сәһәр намазыны
јохса башгасыны) гылмаг нијјәтиндә олдуғуну јаваш
вә ја учадан дејир.

Һәр күнкү намаз ашағыдакы үнсүрләрдән ибарәтд

1. Намаз гылан диндар ајаг үстүндә дуруб әлләр
чијнинин сәвијјәсинә гәдәр галдырараг, «аллаһүәкб

јә'ни «аллаһ улудур, ән бөјүкдүр») сөзләрини дејир ки, буна «тәкбир-әл-иһрам» дејирләр.

2. Ајаг үстүндә дурмагда давам едәрәк, сол әлини сағ әлинин ичинә гојуб Гуранын биринчи «Фатиһә» сурәсини охујур.

3. Әлләринин ичи дизләринә тохунанадәк белини әјир ки, буна «рүку» дејилир.

4. Белини дүзәлдиб («итидал») әлләрини јухары галдырыр вә «Аллаһ о адамларын сөзүнү ешидир ки, онлар аллаһы һәмд вә мәдһ едирләр» сөзләрини дејир.

5. Сәчдәјә кедиб үзүнү јерә сүртмәк үчүн әввәлчә диз чөкүр, сонра әлләринин ичини јерә гојур вә, нәһајәт, бурну јерә тохунанадәк јерә сәрилир; «сүчуд» дејилән бу һәрәкәт намазын ән јүксәк анıдыр.

6. Диз чөкмүш һалда отурур («чүлус» вә ја «гүуд»).

7. Јенә дә сәчдәјә кедир (икинчи «сүчуд»).

«Фатиһә» охунмагдан башлајан бу бир сыра вәзијјәт вә һәрәкәтләрә бир рик'әт намаз дејилир. Күнорта вахты, күнортадан сонра вә кечә вахты гылынан намазларын һәрәси дөрд рик'әтдән ибарәтдир. Сәһәрчагы сүбһдән гылынан намаз ики, ахшамчағы гылынан намаз исә үч рик'әтдир.

Икинчи сучүддан сонра намаз гылан диндар диз чөкмүш һалда ајагларыны јығышдырыб отурур вә ашағыдакы дуалары бир-биринин далынча охујур: әввәлчә, һәр ики рик'әтдән сонра тәкрар едилән кәлмеји-шәһадәт, сонра Пејғәмбәр үчүн хүсуси дуа вә нәһајәт, әввәлчә сağa, сонра исә сола чеврилиб ики дәфә тәкрар едилән «Аллаһын саламы вә рәһмәти олсун, сизләрә!» («Әссәламәлејкүм вә рәһмәтүллаһ!»), диндарлара вә онлары мүһафизә едән мәләкләрә мүрачиәтлә верилән бу салам һәмин мәрасими битирмәкдән ибарәт олуб (тәслиматтәһлил) намаз башландығы заман «Аллаһүәкбәр» дејиләндән әмәлә кәлмиш вәзијјәтә сон гојур.

Намаз бунунла гуртарыр. Бу чәһәтә диггәти чәлб етмәк фајдасыз дејилдир ки, намазда һеч бир хаһиш јохдур. Тәфсилат вә тәфәррүата кәлдикдә бу мәсәлә мүхтәлиф мәзһәб нүмајәндәләри арасында мүбаһисәјә сәбәб олмушдур. Мәсәлән, намазы јавашданмы гылмаг лазымдыр, јохса учадан? Намаз гылан диндарын әлләринин вә овучларынын ән дүрүст вәзијјәти нечә олмалыдыр? Бу сон мәсәләдә шиәләр илә дикәр мө'минләр арасында ихтилаф

вардыр. Јола чыхыб сәфәрдә оланлара ичазә верилир к
һәр күнкү беш вахт намаз сајыны азалтсынлар.

Бә'зи диндарлар бу һәр күнкү намазлардан баш
мәчбури олмајан намазлар да гылырлар. Бу чүр нама
лардан ән мәшһуру кечә намазыдыр (әрәбчә: сәлатә
лејл вә Гуранда: тәһәччүд). Бу кечә намазынын һәр кү
кү беш вахт намазын сонунчусу илә гарышдырмамал
Ола билмәз ки, бу кечә намазы, инсанын зеһниндә хри
тианлығын (ән гәдим формасында) ајыг галмаг фикр
ни ојандырмасын. Чох еһтимал ки, бу дини ајин ислам д
нинин илк дөврүндә сә'јлә јеринә јетирилирди (Мәһәмм
дин кечәләр ајыг галдығыны хатырлајаг) вә һәр кү
беш вахт намаз гылмаг мәсәләси мүәјјән бир шәкил ала
дан сонра кечә намазы мәчбури характерини итирд
Буна бахмајараг кечә намазы индијәдәк галыр вә хүс
сән рамазан (оручлуг) ајында чох мәгбулдур. Мәчбу
олмајан бир намаз да «витр» намазыдыр; тәк мә'насы
кәлән «витр», кечә башлајанда гылынан намазын чү
рик'әтләринә бир рик'әт әлавә етмәкдән ибарәтдир. Мө
минлијин һәддиндән артыг олмасы (нәфл, тәтәввү) нәт
чәсиндә гылынан намазларын, хүсуси шәраитлә, мәсәлә
күнүн вә ајын тутулмасы илә (күсуф, хүсуф) әлагәда
олан намазларын, јағыш јағдырмасы үчүн аллаһа јалва
маг намазынын (истисга), һәр илин ики гануни бајра
күнләриндә гылынан намазларын, нијјәт едилән бир арз
нун јеринә јетирилмәси үчүн гылынан намазын (сәлатә
һачә) вә мүһүм бир гәрар гәбул едилмәздән әввәл гыл
нан намазын (истихарә) олдуғуну да гејд етмәк лазым
дыр.

Өлүләр үчүн мејит намазы (сәлатәлмејит, сәлатәлч
назә), өлән һәр бир мүсәлман үчүн һөрмәт борчу олара
гылыныр. Лакин өлән адам борчлу галыб өләрсә вә
өз чанына гәсд етмиш оларса, бу һалларда мејит намаз
нын гылынмасынын мәчбури олдуғу инкар едилирди. К
ши басдырыланда имам табутун гојулдуғу мафанын г
бағында, гадын басдырыланда исә мафанын ајағында д
руб мејит намазы гылыр. О, нијјәт едиб әлләрини га
дырыр, дөрд тәкбир охујур. Биринчи тәкбирдән сонра «Ф
тиһә» охујур, икинчисиндән сонра Пејғәмбәр үчүн д
едир, үчүнчүсүндән сонра аллаһа јалварыб өләнә мәрһ
мәт етмәси үчүн дуа едир вә нәһајәт, дөрдүнчү тәкби
дән сонра мејит намазынын гылындығы јердә оланлар
һамысына мәрһәмәт етмәси үчүн аллаһа дуа едир. Бу м

расим ики «тәслим дуасы» илә гуртарыр. Бу мејит намазынын һарада гылынмасы мәсәләсиндә фикир ајрылығы вардыр; бу намаз ја өлән адамын евиндә (мәсәлән, Јава адасында олдуғу кими), ја мәсчиддә, ја да гәбиристанда гылыныр. Шимали Африкада өлү гәбиристана апарылдығы заман «Бүрдә» мәнзумәси охунур. «Бу мәнзумәнин илк ијнрми ше'ри һәр бир әрәбшүнасы хејли тәәччүбләндирмәлидир. Доғрудур, бу мәнзумә Пејғәмбәрнн һәмд вә мәдһ еднлмәсинә һәср олунмушдур, лакин әрәб гәсидәләринин чохунун башланғычы кими шаир бу мәнзумәнин башланғычында да өз севкнлнсинин чыхыб кетмәснңә көз јашы төкмәк үчүн истифадә етмишдир» (Дутте). Өлүнү кәфәнә бүрүјүб гәбрә гојурлар.

Һәр бир диидар һәр күнкү гануни намазы тәкликдә гылыр, лакин диндарларын јығышдығы јердә вә даһа јахшысы, нә гәдәр адам олурса олсун, мәсчиддә намаз гылынмасы төвсијә олунур. Бу һалда намаз гыланлар чәркә-чәркә сыраја дүзүлүрләр (гадынлар дал тәрәфдә дурурлар). Бирликдә гылыиан намаза (чамаат намазы) имам рәһбәрлик едир вә намаз гыланларын һамысы имамын шәриәт гајдасына ујғун һәрәкәтләринн диггәтлә вә ејнән тәкрар едирләр. Бу чүр бирликдә иамаз гылмаг чүмә күнләри мәчбуридир (сәлатәлчүмә). Бу намаз күнорта вахты гылыныб «сәлатәззөһр»ү әвәз едир. Шафинләрин дини нәзәријјәснңә көрә бу чүр намаз мө'тәбәр сајылыб гәбул едилмәк үчүн ән азы гырх нәфәр диндарын намазда иштирак етмәси лазымдыр (гадынлар бу намазда иштирак етмир). Чүмә намазы хүтбәдән вә ики рик'әтдән ибарәтдир; хүтбәдән әввәл дә ики рик'әт намаз гылынмасы мәгбулдур. Әввәлләрдә хүтбә вә ја хәлифәнин өзү вә ја онун нүмајәндәси тәрәфиндән охунурду, сонралар исә хүтбә охумағы өзү үчүн пешә етмиш хәтибләр онлары әвәз етдиләр.

Мүсәлманларын һөкмән чүмә күнләри истираһәт етмәләри һеч дә мәчбури дејилдир. Мәсчид (јә'ни «үзүгојлу сәчдәјә кедилән јер») о гәдәр чох тәсвир олунмушдур ки, бунун үзәриндә узун дајанмаға еһтијач јохдур; намаз гылынан салон сүтунлара дајанан гүббәләрин алтында јерләшир; салонун ичәриләриндә диварын ортасында аз-чох зәнкин бәзәји олан ојуг бнр јер вардыр ки, буна меһраб дејнлир; меһраб Мәккәнин истигамәтини (гибләни) көстәрир; гылынан намаз мө'тәбәр сајылыб гәбул едилсин дејә гибләни дүрүст билмәк вачибдир.

Имам намаз гылындығы заман меһрабын габағында д
рур. Меһрабын јанында хүтбә охујана аид күрсү ва
дыр ки, буна минбәр дејилир. Тәнтәнәли ибадәт күнл
риндә рәсмән Гуран охујанлар хүсуси һүндүр јердә олу
лар. Меһраб илә үзбәүз тәрәфә «сәһн» дејилән һә
вардыр; ичәри тәрәфдә исә һәјәти әһатә едән дивар боју
ча өртүлү ејванда дәстәмаз алмаг үчүн ајрылмыш је
ләр вардыр. Еһтимал ки, мәсчид үчүн нүмунә олан тик
ти «Пејғәмбәрин евнин һәјәтидир; бу һәјәтин бир учу
да анбара бәнзәр бир тикинти вардыр ки, диндарл
бураја сығынардылар... Һеч шүбһә јохдур ки, мәсчи
ләрин гурулушу үзәриндә христиан килсәләринин тә'си
олмушдур, чүнки галиб кәлән әрәбләр христиан килс
ләриндән чохуну өз дини ибадәтләри үчүн ујғун һала са
мышдылар» (Ж. Марсе). Мәсчидин күнчләриндән бири
дә минарә јүксәлир; минарәнин башына галхан мүәзз
(чох һалларда кор адам олур ки, һәјәт вә ејванлар
сиррини көрә билмәсин) орадан чох бәркдән охуја-оху
әзан чәкир, јә'ни диндарлары һәр күнкү беш вахт нам
гылмаға чағырыр. Мө'мин мүсәлманларын әзаны ашағ
дакы мүрачиәтләрдән ибарәтдир: «Аллаһ улудур! М
шәһадәт едирәм ки, аллаһдан башга ибадәт едиләч
мә'буд јохдур! Мән шәһадәт едирәм ки, Мәһәммәд алл
һын рәсулудур! Кәлин намаз гылмаға! Кәлин ничат та
мағa! Аллаһ улудур! Аллаһдан башга ибадәт едиләч
мә'буд јохдур!» Бу чүр чағырышлар бир чох дәфә тәкр
олунур; тәкрарларын сајы мәзһәбдән асылы олараг би
бириндән фәрглидир. Шиәләрин әзанында бешинчи вә а
тынчы мүрачиәт арасында ашағыдакы сөзләр дәварды
«Кәлин, ән хејирли иш көрмәјә!» Әзанда белә мүрач
әтин олмасы көстәрир ки, бу јердә шиәлик вардыр.

Оруч. Мәккәдә ислам дининдән әввәл оруч тутмағ
мә'лум олмадығы гәти шәкилдә сүбут едилмәмишд
Ахы, сорушмаг олар ки, мәкәр Мәһәммәдин сәләфи ол
кечмиш заһид һәнифләр оруч тутмаг адәтини јәһудил
илә христианлардан көтүрүб әхз етмәмишдиләрми; бу
дан башга Мәһәммәдин өзү дә јәһудиләрин вә христиа
ларын бу адәтини мүшаһидә едә билирди. Гуранын М
кәдә јазылан һиссәләриндә оручдан мүәјјән бир ш
дејилмир (бах: анчаг 19, 27). Лакин һичрәтдән сон
Мәһәммәд Мәдинә јәһудиләрини тәглид едәрәк, ашу
оручу («онунчу күн» мүгајисә ет: Левит, 16, 29) адәти
гојду. Бу оруч јалныз сәһәрдән ахшама гәдәр дејил,

һуди адәтинә көрә, бу күнбатандан о бири күнбатана гәдәр давам едирди. Лакин һичри икинчи илдә (бүтүн һәдисләрдә бу тарих көстәрилир) Мәһәммәд илә јәһудиләрин арасы позулуб мүнасибәтләри кәскин бир шәкил алдығына көрә рамазан ајы оручлуг ајы е'лан едилди, ашура исә даһа мәчбури олмады. Беләликлә, аллаһын јәһудиләрә вә христианлара әмр етдији, онларын исә «тәһриф етдикләри» оруч тутмаг адәтинин әввәлки тәмизлијини бәрпа етмиш олду. Венсинкин фикринчә бүтпәрәст әрәбләр рамазан ајыны мүгәддәс һесаб етдикләринә көрә бу факт Мәһәммәдин мәһз бу ајы оручлуг ајы сечмәсинә тә'сир көстәрә биләрди.

Оруч тутмағын әсас гајдасы Гуранда шәрһ едилмишдир (2, 179—181). Рамазан ајында оруч тутмаг һамы үчүн мәчбуридир, анчаг хәстәләр вә сәфәрдә оланлар рамазан ајында оруч тутмаг вәзифәсиндән азаддырлар, лакин бунлар да сонра оруч вәзифәләрини јеринә јетирмәлидирләр. Гуранын дикәр ајәләриндә диндарларын өз күнаһларыны бағышлатмаг үчүн оруч тутмалары әмр едилир (бах: EI, vol III, p. 201).

Тутулан оручун мө'тәбәр сајылыб гәбул едилмәси үчүн лазым олан шәртләр бунлардыр: диндар мүсәлман оруч тутулан һәр күн сүбһдән әввәл буна нијјәт етмәлидир. Гадын шәриәт ганунунда мүәјјән едилмиш натәмизлик һалында олмамалыдыр. Һәр бир мадди шеји (јемәк, түстү, селикли ифразаты, дамчы) боғаздан бәдәнин ичәрисинә кечирмәк, бағырсагларда нә варса бунлары бәдәндә сахламаг, ган алдырмаг вә ја һәчәмәт (банкә) гојдурмаг, гызышыб чинси шәһвәтә кәлмәк гәти сурәтдә гадағандыр. Лакин, оруч тутан адам билмәјә-билмәјә бир шеј јесә, оруч позулмуш (батил) һесаб едилмир.

Оруч дүз күн доғандан күнбатана гәдәр давам етмәлидир. Күн батан кими диндар адам јүнкүл јемәк јејиб оручуну позмалыдыр ки, буна «ифтар» (фәтур) дејилир. Икинчи јемәјә «сәһур» (сәһәр јемәји») дејилир ки, бу да обашдан, јә'ни тутулан оруча башламаздан әввәл јејилир. Оруч тутулан күнүн ахырында диндар адам аллаһа шүкүр едир; Гуран охумаг да төвсијә олунур. Оручун мәчбури олдуғуну инкар едән адам динсиз сајылыр. Үзүрлү бир сәбәб олмадан өзүнү оруч тутмагдан азад едән адам һәбс едилмәлидир. Оручлуг, рамазанда тәзә ај е'тибарлы сајылан ики шаһид тәрәфиндән көрүнәндән сонра, һәмчинин газынын вә ја онун гәдәр сәла-

һиjjәти вә һөкмү олан башга бир шәхсин әмри илә башл
нып. Оручлуғун башланмасы мүхтәлиф өлкәләрдә би
бириндән фәргли шәкилләрдә чамаата билдирилир (т
атылыр, мәсчидләрин минарәләриндә бајраг галдырыль
вә и. а.).

Оруч тутмаг бә'зи башга һалларда да мәчбури олу
бүтүн рамазан ајы әрзиндә оруч тутмајан диндар
оруч борчуну (гәза едәндә) вахтындан сонра өдәјәнд
оруч тутмаг үчүн әһд едәндә, гураглыг оларса, имамы
әмри илә дини ајин јеринә јетириләндә (истисга); рам
зан ајында тутулан оруч, чинси әлагәләр үзүндән поз
луб батил оларса, диндар өз күнаһыны бағышлатм
үчүн (бөјүк кәффарәји күнаһ едәндә, бу кәффарә үч
ики ај далбадал оруч тутулур); диндар шәриәт гану
јол вердији һалда оруч тутмагдан азад едилмәкдән и
тифадә етмиш оларса, кичик кәффарәји күнаһа көрә (Фи
јә дејилән бу кәффарә үчүн оручлуг дөврү әрзиндә ор
тутулур вә ја сәдәгә пајланыр). Ашағыдакы адамлар ор
тутмагдан азад едилир: гочалар вә хәстәләр (күнаһ
бағышлатмаг сәдәгәси вермәклә); һамилә гадынлар и
көрпәләрә сүд әмиздирән гадынлар (тәсадүфдән асыл
олараг, ја сәдәгә вермәк вә ја әвәзини өдәмәклә); к
чыхмаздан әввәл јола чыхыб сәфәрдә оланлар (кәләчә
дә бунун әвәзиндә оруч тутмаг вә беләликлә, оручда
азад едилмәсини өдәмәк шәрти илә); ағыр ишләрдә мә
ғул оланлар (лазым олдуғу һалда).

Шәриәт гануну илә әмр едилән оруча үстәлик ашу
күнү илә әрәфә күнүндә (һәччә кедилән ајда) вә шәвв
ајынын алты күнүндә көнүллү сурәтдә оруч тутулма
төвсијә олунур. Лакин ики бөјүк бајрам күнләриндә
тәһлүкәли һалда оруч тутмаг гадағандыр; чүмә, шән
(јәһудиләрин күнү) вә базар (христианларын күнү) кү
ләриндә оруч тутулмасы писләнир.

Чох кениш јајылмыш фикрә көрә хүсусән рамаз
ајында оруч тутма, бүтүн ил әрзиндә едилән күнаһлар
бағышланмасы үчүн ән јахшы васитәдир. Мәшһур илаһи
јатчы Гәзали инсанын еһтирасыны чиловламағын ән ја
шы васитәсини оруч тутмагда көрүрдү.

Рамазан ајында диндарлар һәр күнкү беш вахт н
маза ијирми рик'әтлик бир намаз да әлавә едирләр;
әлавә намаз ахшамлар имамын рәһбәрлији илә гылыны
Оручлуғун гуртармасы шәввал ајынын биринчи күнүнд
гејд олунур. Бу бајрам күнү мүсәлманларын һәр ил

ики бөјүк бајрамындан бири олуб «ид-әл-фитр» («фитр бајрамы», «оруч бајрамы») вә ја «әл-ид-әс-сәғир» («кичик бајрам») адланыр; Түркијәдә бу бајрам «күчүк бајрамы» ады илә мәшһурдур. Бу бајрама «кичик» ады она көрә верилмишдир ки, мүсәлманларын һәччә кетдикләри аја дүшән о бири бајрам «әл-ид-әл-кәбир» — «бөјүк бајрам» адланыр. «Кичик» бајрам, «бөјүк» бајрамдан даһа артыг тәнтәнә вә шадлыгла гејд олунур, чүнки «кнчик» бајрам оручлуғун гуртардығыны көстәрир; бу бајрамда ачыг һавада ибадәт етмәјә јол вернлир (тәфсилат үчүн бах: EI, art, «id»); бајрам һәлә башламамыш һәр бир аилә үзвүндән јохсуллара «оручлуғун гуртармасы» мүнасибәти илә сәдәгә верилир. Әрәбчә «зәкатәл-фитр» дејнлән бу сәдәгә нлә динә иман кәтирмәјин дөрдүнчү рүкнүнү тәшкил едән зәкаты бнр-бирн илә гарышдырмаг олмаз.

Ганунилəшдирилмиш сəдəгə (зәкат). Шәрнәт гануну илә гојулан сәдәгә һәм әрәбләр, һәм дә јәһудиләр үчүн үмуми олан ашағыдакы фнкрә әсасланыр: бу дүнјадакы не'мәтләр пак дејилдир; бу не'мәтләрин әлдә едилмәсинә вә онлардан нстифадә олунмасына анчаг бу шәртлә јол верилир ки, бунлар гнсмән аллаһа гајтарылмагла бу не'мәтләрин паклығы вә һалаллығы тә'мин еднлмиш олсун. Бу чүр сәдәгәнин адыны көстәрән «зәкат» сөзү әввәлчә «тәмнзләнмәк, пак олмаг» мә'насында ишләдилнрди. «Нә гәдәр ки, сиз севдијиниз вардан кечиб ианә бағышламырсыныз, мө'мин диндарлығa чата билмәзсиннз» (3, 86). «Онларын бағышладығы һәр бир ианә, аз олсун вә ја чох олсун... онларын һесабына јазылыр ки, аллаһ онлара бунун әвәзиндә ән јахшы не'мәтләр версин...» (9, 122). Ајдындыр ки, сәдәгә «ннсанларын гаршысында икиүзлүлүк» (4, 42) мәгсәди илә верилмәмәлидир.

Икинчи сөз — хејнр иш мә'насында ишләдилән «сәдәгә» (даһа дүрүст десәк, «сәдәгәт-әт-тәтәввү», јә'ни бирдән-бирә ојанмыш арзу нлә верилән сәдәгә) сөзүдүр ки, көкү, һеч шүбһәснз, гәдим јәһудиләрин «дәгә» («әдаләт», сонралар исә «сәдәгә») сөзүндән алымышдыр. Бурасыны да гејд етмәк лазымдыр ки, «зәкат» вә «сәдәгә» сөзләри арасындакы фәрг јалныз сонралар ајдын шәкилдә мүәјјән олду. Гуранда бу ики сөз бир-биринин јернндә ишләнир; һәдис мәчмуәләриндә вә һәтта сонракы мүәллифләрин әсәрләрнндә дә ејни шеј мүшаһидә олунур. Һәр һалда јохсуллар, динсизләрин әсири олан мүсәлманлар, борчлулар, мүгәддәс мүһарибәдә (чәһадда) нштирак

едәнләр вә сәфәрдә олан јолчулар зәкат вә сәдәгәдән истифадә етмәк һүгугуна маликдирләр. Сүнниләрин тәсәввүрүнә көрә пејғәмбәрин аилә үзвләринин зәкат вә сәдәгәдән истифадә етмәјә һеч бир ихтијары јох иди. Шиәләр исә белә һесаб едирдиләр ки, пејғәмбәрин гоһумәгрәбасынын зәкат вә сәдәгәдән мүәјјән бир пај алмаға ихтијары вардыр.

Гуранда тамамилә ајдын шәкилдә әмр едилир ки, (58, 14), чисмән вә руһән сағлам олан һәр бир мүсәлманын һејван сүрүләри, иллик мүәјјән кәлири варса, әкәр о, кәнд тәсәррүфатындан, сәнәтдән вә ја тичарәтдән газанч әлдә едирсә, сәдәгә вермәјә мәчбурдур. Лакин әмлак саһибиндән анчаг о һалда сәдәгә алына биләр ки, онун кәлири мүәјјән едилмиш ән ашағы һәддән (нисаб) артыг олсун. Мүәјјән едилән бу ән ашағы кәлир һәдди сәнәткар вә алверчиләр үчүн — 5 унсија күмүшдән, әкинчиләр үчүн — 5 јүк хурма вә ја тахылдан, малдар үчүн — 5 дәвә, ја да 30 баш гарамал вә ја 40 баш гојун-кечидән ибарәт иди.

Нәтичә е'тибары илә бүтүн мәтләб варлылардан алыныб јохсуллар арасында бөлүшдүрүлән кәлир веркиси вә ја, даһа доғрусу, «онда бир» веркиси үстүндәдир. Әксәр һалларда кәлирин онда бир һиссәси алыныр; кәлир ағыр иш нәтичәсиндә әлдә едилмиш исә бу верки кәлирин ијирмидә бир һиссәсинә ендириләбиләр.

Зәкат бир принсип олараг мәһсул илә өдәнилир. Зәкатын јығылмасы хүсуси топлајанлара вә онун көмәкчиләринә тапшырылырды; «торпаг мәһсуллары» билаваситә алынырды; башга шејләрдән зәкат алынанда зәкаты өдәјән адамын өз кәлири һаггында вердији мә'лумат әсас көтүрүлүрдү; әлбәттә, бу мә'лумат бир чох һалларда шүбһәли олурду. Ејни саһибин әлиндә бир илдән аз галан гијмәтли шејләрдән зәкат алынмырды. Бунун нәтичәсиндә нә гәдәр суи-истифадәләр олдуғу асанлыгла тәсәввүр едилә биләр.

Тәдричән зәкат хејир бир иш характерини итириб нағд пул илә алынан верки шәклини алды. Онун һәтта адыны да дәјишдирдиләр (мәсәлән, Әлчәзаирдә она «ашур» ады верилди). Хејир иш вә әмәлләринә (сәдәгә) кәлдикдә, мүсәлманлар буну кениш шәкилдә давам етдирирдиләр. Вахты илә дашынмајан әмлакдан әлдә едилән кәлирин һамысы хејријјә идарәләрини сахламаг, ја да ичтимаи тикинтиләр тикмәк үчүн ајрылырды (мүсәлман Гәрбин-

дә — һәбус, Шәргдә исә — вәгф). Бу кәлир ганунизәш дирилән сәдәгәјә аид едилә биләр, чүнки буну аланлар даһа ортада мөвчуд олмајанда, кәлир јохсуллар арасында да бөлүшдүрүлмәлидир. Бу вәгф вә һәбусларын ислам дининә бөјүк хидмәти олмушдур; бунлардан, әлдә едилмиш вәсаитлә ичтимаи биналар (университетләр, хәстәханалар вә н. а.) тикилмишди. Лакин заман кечдикчә кәлир азалдығына көрә бир чох хејријјә идарәләри гаршысына чәтинликләр чыхды; хејријјә идарәләри сајынын артмасы исә бу бәланы анчаг артырырды. Буна көрә вәгфләри башгаларынын малы етмәмәк принсипи бә'зи өлкәләрдә, нәһајәт, позулмаға башлады, чүнки вәгфләр мүддәтсиз оларағ ичарәјә верилирди; белә бир ичарә исә вәгфләри үстүөртүлү шәкилдә сатмагдан башга бир шеј дејилди.

Һәччә кетмәк. Кәлмеји-шәһадәти сөјләмәк, намаз гылмаг, оруч тутмаг вә зәкат вермәк шәксиз мәчбури олдуғу һалда, һәччә кетмәк онлар кими һөкмән мәчбури дејилдир, чүнки бир чох һалларда мадди чәтинликләр бу вәзифәнин јеринә јетирилмәсинә мане олур. Лакин истәр киши олсун, истәрсә гадын, һәдди-булуға чатмыш һәр бир мүсәлман, әкәр «һәччә кетмәк игтидары варса» (3, 91) өмрүндә һеч олмазса бир дәфә һәччә кетмәјә мәчбурдур. Һәччә кедән бир диндарын өз јериндә бир вәкил көндәрмәсинә дә ичазә верилир. Ағылдан кәм оланлар, туллар, һәмчинин өз јанында һәччә апара биләчәји бир гоһуму олмајан гадынлар һәччә кетмәк вәзифәсиндән азад едилирләр. Јолларын тәһлүкәли олмасы да диндарлары һәччә кетмәк вәзифәсиндән азад едән бир сәбәб ола биләр. Доғрудан да, һәччә зијарәтә кедәнләр һәмишә гулдурлардан әзијјәт чәкмишләр. Буна көрә Мәккә һөкумәт адамлары һәччә кедәнләрин тәһлүкәсизлијини тә'мин етмәк үчүн бәдәви тајфаларын башчылары илә хүсуси мүгавиләләр бағланыб онлара мүәјјән мәбләғ пул өдәмәјә (сүррә) дә мәчбур олмушдулар. Гурудан һәччә кәлән карванлар Сурија (ән бөјүк), Мисир вә Ираг карванлары иди. Мәғрибдән вә Ирандан кәләнләр, адәтән дәниз јолу илә сәфәр едирдиләр. Һәччә кедәнләр арасында бүтүн чәмијјәт синифләри нүмајәндәләринә тәсадүф едилирди. Чиддәдә тибби нәзарәт (санитарија комиссијасы) тәшкил олунуб ишә кечәндән сонра һәччә кедәнләрин сајы даһа дүрүст мүәјјән едилмәјә башланды вә илдә орта һесабла 70 мин нәфәрә јахын диндарын һәччә кетдији ајдын ол

ду ки, бу да мүсәлманларын үмуми сајына нисбәтән чох чүз'и бир рәгәмдир. Буна бахмајараг, һәччә кетмәк адәти һәм сијаси вә игтисади чәһәтдән бөјүк нәтичәләр доғурдуғуна, һәм дә чохданкы бир адәт олдуғуна көрә өзүнүн биринчи дәрәчәли әһәмијјәтини индијәдәк итирмәмишдир. Һәгигәтән һәччә кетмәк адәти бүтпәрәстлик галыглары илә јени дини ајинләрин бир нөв гарышығындан ибарәтдир. Чүнки һәччә кедән диндар мүсәлманларын Мәккәдә зијарәт етдији мүгәддәс јерләр ислам дининдән әввәлки заманларда да зијарәткаһ иди.

Мәһәммәдин һәччә кетмәк мәсәләсинә нечә бахдығыны јухарыда көрмүшдүк. Ола билсин, һичрәтдән сонра Мәһәммәд Мәдинә шәһәриндә дә Мәккәдәки мә'бәд илә рәгабәт едә биләчәк бир зијарәткаһ дүзәлтмәк истәјирди. Лакин тез бир заманда баша дүшдү ки, сијаси вә игтисади гүдрәтә саһиб олан гүрејшиләр партијасы илә мүнасибәти низама салмаг онун мәнафејинә ујғундур вә Мәккәдәки адәтләри позуб ләғв едә билмәјәчәкдир, чүнки бу адәтләри горујан амил онларын гәдимдән галмасыдыр. Мәһз о заман, јә'ни һичрәтдән он алты-он једди ај сонра Мәһәммәд гиблә мәсәләсиндә јәһудиләрин мүгәддәс шәһәриндән (Јерусәлим) әл чәкиб Мәккәни гиблә сечмәк гәрарына кәлди. Беләликлә дә һәччә кетмәк адәти бир мүсәлман адәти олду (5, 98 вә сонракы ајәләр).

Годфруа-Демонбинин китабы («La pe'lerinage ra la Mecque») һәччә зијарәтә кетмәк мәрасимини чох тәфсилатла тәсвир едир. Әмәли чәһәтдән бу мәрасим ики група бөлүнүр. Бир тәрәфдән, һәччә кетмәк адәти «үмрә» дејилән ән садә шәклиндә мүһафизә олунур ки, бу да һәччә кетмәк үчүн мүәјјән едилмиш ики ај (зүлгә'дә вә зүлһиччә ајлары) мүстәсна олмагла илин һәр бир вахтында Мәккәдә Кә'бәни тәкликдә зијарәт етмәкдән ибарәтдир. Сөзүн әсл мә'насында һәччә кетмәк мәсәләсинә кәлдикдә исә, бу дини ајин, үмрә мәрасимини бу мәрасимә јахын зијарәткаһларла әлагәдар олан мәрасим илә бирләшдирир. Демәк ки, бу дини ајин бир заманлар бир-бириндән ајры олан мәрасимин гарышығындан ибарәтдир.

Мәккә рајонуну тәкрар тәсвир етмәјә еһтијач јохдур. Лакин Мәккәнин әсас зијарәткаһыны тәсвир етмәк лазымдыр. Бу зијарәткаһа верилән Кә'бә ады онунла әлагәдардыр ки, зијарәткаһ бинасы куб шәклинә охшајыр; һәгигәтдә исә бу бина, саһәси 10×12 м., һүн-

дүрлүјү 15 метр олан дүзбучаг шәклиндәдир. Әтраф дағлардакы боз дашдан тикилән Кә'бә 25 см. һүндүрлүјүндә мәрмәр бүнөврә үзәриндә дурур; Кә'бәнин дөрд бучағындан үчүнә Ираг, Сурија вә Јәмән бучаглары (чүнки бу бучаглар һәмин өлкәләрин истигамәтиндәдир), дөрдүнчү бучаға исә «гара» ады верилмишдир (чүнки мүгәддәс сајылан «һәчәри-әсвәд» — «гара даш» бу бучағын јахынлығындадыр). Кә'бәнин үстүнә гара парча (кисвә) өртүлмүшдүр. Бу өртүк һәр ил Мисирдә һазырланыр вә ону орадан һәччә кәлән карван кәтирир (Гәдим Јунаныстанда диндар зијарәтчиләр тәрәфиндән Афина илаһәсинә тәгдим олунан өртүк илә мүгајисә етмәли). Һәччә кәлән зијарәтчиләр кәлиб чыхмаздан (зүлгә'дә ајынын 25—28-дә) бир аз әввәл гара өртүк көтүрүлүб ағ өртүк илә әвәз едилир; беләликлә, зијарәтчиләр кими Кә'бә дә «иһрам» дејилән мүгәддәс өртүјүнә бүрүнмүш олур. Һәччә кедилән ајын сонунда Кә'бәнин үстүнә јени гара өртүк өртүлүр (көһнә өртүк исә парча-парча кәсилир вә гијмәтли тәбәррүк кими сатылыр). Кә'бәнин гапысы јерин сәтһиндән ики метр һүндүрдәдир. Одур ки, ачыг оланда гапыја тахта пилләкән гојулур. Ичәридә үч тахта сүтун чардағы тутуб сахлајыр; бурада һеч бир мебел јохдур, чохлу лампа вә јазы вардыр; јерә мәрмәр даш дөшәнмишдир. Бајыр тәрәфдән дөшәнмиш јол (мәтаф), һәччә кәләнләрин тәваф етмәк (Кә'бәнин әтрафында дөврә вурмаг) мәрасимини јеринә јетирмәләри үчүндүр. Кә'бә гапысынын габағындакы сәки дашларында чухур бир јер вардыр; рәвајәтә көрә Ибраһим вә Исмаил Кә'бәни тикдикләри замаи (2,119) ишләтдикләри әһәнк мәһлулуну бу чухурда һазырлајыбларммыш. Јенә дә рәвајәтә көрә Ибраһимин ајаг басдығы даш һәјәтдә, «Мәгам-и Ибраһим» дејилән кичик тикинтидәдир. Бу мәгамын јахынлығында ағ мәрмәрдән тикилмиш бир күрсү (минбәр) јүксәлир. Зијарәткаһын, еһтимал, ән гәдим һиссәси Зәмзәм гујусудур ки, үстүндә кичик гүббәси вардыр. Кә'бәдә башга тикинтиләр дә вардыр (Годфруа — Демонбин илә Мејерһофун «Monde islamigue» әсәринин 27-чи сәһифәсиндә бүтүн бу тикинти ансамблынын шәклинә бах). Кә'бәнин дивары илә јарымдаирә шәклиндә мәрмәрдән тикилмиш башга бир дивар арасында әтрафына һасар чәкилмиш јер, Һачәр илә Исмаилин басдырылдығы јер кими мәшһур олмушдур; белә һесаб едилир ки, Кә'бә-

нин әтрафында јүзләрчә пејғәмбәр басдырылмышдыр.

Кәлиб кечән заманын вә инсанларын Кә'бәдә әмәлә кәтирдији дағынты аз олмамышдыр. 683-чү илдә Мәккә шәһәри мүһасирә едиләндә баш верән јанғында «гара даш» парчаланмышды. Хәлифәлик иддиасында олан Абдулла ибн әз-Зүбејр Мәккәдә мүһасирә едиләндә Кә'бә дағыдылмыш, сонра исә јенидән бәрпа едилмишди[6]. 929-чу илдә Мәккәјә һүчум едән гәрмәтиләр «гара даш»ы сөкүб апармыш вә анчаг ијирми илдән сонра гајтармышдылар. Узун заман давам едән пис һаванын вә дөври сурәтдә баш верән дашгынларын тә'сири илә 1630-чу илдә Кә'бәни башдан-ајаға јенидән бәрпа етмәк лазым кәлди.

Мәккә әразиси мүгәддәс (һарам) сајылыр, одур ки, бурадан һеч олмазса зәррә гәдәр торпаг көтүрүб апармаг бәрк гадағандыр. Бу әрази исламдан әввәл дә мүгәддәс сајылырды. Һәччә кәлән зијарәтчи Мәккә рајонуна һәлә ајаг басмадан өзүнү иһрам дејилән мүгәддәс һала салмалыдыр. Бу мәгсәдлә зијарәтчи јенә дә иһрам адлы палтар кејинир. Даһа әввәл бүтүн бәдәнини тәртәмиз јујур (гүсл едир), бармагларына хына гојур, бәдәнинә әтирли јағлар сүртүр (бунларын һамысы ибтидаи инсанларын чинләри говмаг адәтинә әсасланыр), бә'зән һәтта сачыны гырхдырыр. Һеч бир тикиш олмајан иһрам инсанын бәдәнини белиндән ашағы дизләринә гәдәр өртән фитә кими парчадан (әрәбчә: изар) вә сол чијинин бир һиссәси илә бојну вә дөшү өртүб сағ јандан бағланан шалдан (әрәбчә: рида) ибарәтдир. Исламдан әввәл дә кејилән бу палтар илә гәдим јәһудиләрин кејими арасында охшарлыг јох дејилдир. Баш ачыг галмалыдыр: ајаггабы әвәзинә анчаг сәндәл (нә'лејн) кејмәјә ичазә верилир. Гадынлар, адәтән башдан-ајаға гәдәр бәдәнләрини өртүрләр. Иһрам һалында чинси әлагәдә олмаг, бәзәнмәк вә ова кетмәк гадағандыр; һәмчинин мејвә дәрмәк вә ган төкмәк олмаз.

Диндар мүсәлман иһрам һалына кәләндән сонра бир дуа охујуб һәм һәчч, һәм дә үмрә мәрасимини ејни

---

[6] Мәккә, дашатан манчанаглардан даша тутулдуғуна көрә Кә'бә гисмән дағыдылмышды. Мәккәни хәлифә Әбдүл Меликин сәркәрдәси Һәччачын командасы алтындакы гошун даша тутмушду.

заманда вә ја бу ики мәрасимдән бирини јеринә јетирмәјә нијјәт етдијини билдирир. Сонра гурбан кәсәчәјн һејваны ишарә илә көстәрир вә дәрһал гышгырыб дејир: «Ләббејкә! Табеәм сәнә!» Бу нида, даш атма мәрасими јеринә јетирилиб гуртаранадәк арасы кәсилмәдән давам едир. Мәккәјә кәлән зијарәтчи Кә'бәнин һәјәтинә кириб једди дәфә онун әтрафында доланыр (тәваф едир), «гара дашы» өпүр (вә ја чамаат чох оланда она әлини сүртүр); сонра јенә дә Кә'бәнин әтрафында дөврә вуруб доланыр. Бундан сонра Кә'бәнин һәјәтиндән чыхыр вә «сә'ј» мәрасимини јеринә јетирмәјә, јә'ни Сәфа вә Мәрвә тәпәләринә кетмәјә нијјәт етдијини ифадә едир. Бу ики тәпә арасындакы јолун бир һиссәсини чох сүр'әтли аддымларла кечир. Ислам дини бу бүтпәрәст адәтини мүхтәлиф әфсанәләрлә изаһ едир; рәвајәтә көрә Исмаил үчүн су ахтаран Һачәр бу ики тәпәнин арасында једди дәфә о тәрәф-бу тәрәфә гачыбмыш.

Үч мүгәддәс јерин зијарәт едилмәси — мәрасимин гәдим һиссәсини (үмрә) тәшкил едир. Диндар зијарәтчи анчаг бунунла кифајәтләнирсә, башыны гырхдырыр вә беләликлә, бүтүн дини мәрасим гадағанларындан азад олур. Лакин диндар зијарәтчи нијјәт едәндә үмрә мәрасиминә һәчч мәрасимини дә әлавә едәчәјини демишсә, өзүнү иһрам һалында сахламаға давам едир. Үмрәјә әкс олараг, һәчч мәрасими Мәккәдә олан бүтүн зијарәтчиләр тәрәфиндән јеринә јетирилмәлидир вә мүәјјән күндә башламалыдыр. Һәчч мәрасиминин програмы беләдир:

1) зүлһиччә ајынын 7-дә Кә'бә мәсчидиндә бир хүтбә охунур; зијарәтчиләр һәмин күнүн ахшамында вә ја ертәси күн сәһәрчағы Мәккәдән чыхыб кедирләр;

2) ајын 8-дә зијарәтчиләр Минаја, орадан да Мүздәлифәјә кедиб Әрәфә тәпәсинин јанында дурурлар; адәтән адам јашамајан дүзәнлик бүтпәрәст Әрәбистанынын јармаркаларыны хатырладан чадырларла өртүлүр; зијарәтчиләрдән бир чоху «Ләббејкә!» бағыртылары арасында тәпәнин башына дырманырлар; кечә, намаз гылмаг вә ја әјләнчә ичиндә кечир;

3) ајын 9-чу күнү һәччин ән тәнтәнәли сәчдә (ситајиш) күнүдүр; Хутсма, Әрәфә тәпәсиндәки бу дини мәрасими јәһудиләрин Сина дағында ајаг үстүндә дурмалары илә (Төврат, Хүруч, 19,10—15) мүгајисә едир.

Күн меридианы кечәндән сонра ата минмиш имам Әрәфә тәпәсинин башына чыхыб хүтбә охујур вә үзүнү көјә чевириб аллаһа јалварыр: Күн дағларын архасында көздән итән кими «ифазә» башланыр, јә'ни һамы мусиги тәранәләри илә силаһ сәсләри вә атылан фишәнкләрин парылтысы арасында тәләсик Мүздәлифәјә кедир вә кечәни орада кечирир;

4) ајын 10-да сәһәр сүбһдән намаз гылыныб хүтбә охунандан сонра һамы Минајә кедир. Бу күн үч дини мәрасим јеринә јетирилир: һәр бир зијарәтчи, бир күн әввәл Мүздәлифәдә јердән көтүрүб кәтирдији једди хырда даш парчасыны бурадакы үч јығын дашдан (чәмрә) биринә атыр; сонра, һәлә мүгәддәс саһәјә гәдәм гојанда гурбан кәсмәк үчүн ишарә етдији һејваны (һәр кәсин өз вәсаитинә көрә: гојун, кечи вә ја дәвәни) кәсир, ја да кәсилмәсини хаһиш едир; гурбан кәсилән һејванын әти бир чох һалларда јохсуллара пајланыр (сәдәгә верилир), артыг әт орадача галыр; бүтүн мүсәлман аләминдә гәбул едилән бу гурбан кәсмәк мәрасими зүлһиччә ајынын 10-дакы «бөјүк бајрам» (әлејдүлкәбир) илә вә бу бајрамдан сонра үч күн (әјјамүт-тәшрик) илә әлагәдардыр; нәһајәт, зијарәтчи башыны гырхдырыб дырнагларыны кәсир (гырхылан сач вә кәсилән дырнаглар бөјүк диггәтлә јерә басдырылыр) вә беләликлә дини мәрасимлә әлагәдар олан гадағанларын јарысындан азад едилмиш олур (тәһәллүл), чүнки бүтүн гадағанлардан анчаг Мәккә, Мина, Сәфа вә Мәрвә зијарәткаһларыны јенидән зијарәт едәндән сонра азад олачагдыр.

Бир чох зијарәтчиләр Мәккәјә һәччә кедәндә Мәдинә шәһәриндә Мәһәммәдин гәбрини дә зијарәт едирләр вә бә'зән пејғәмбәрләр шәһәри Јерусәлимә сәфәр едирләр, чүнки Өмәрин тикдирдији мәсчид бу шәһәрдәдир.

Пејғәмбәрин гәбринин зијарәт едилмәси, шиәләрин дә өз имамларынын мәгбәрәләринә кедиб бунлары зијарәт етмәләрини инсанын јадына салыр. Шиәләрин мүгәддәс шәһәрләри бунлардыр: Кәрбәла (Һүсејнин мәгбәрәси), Нәчәф (Әлинин мәгбәрәси вә әтрафында басдырылан бир чох шиәләрин гәбирләри), Бағдад шәһәри јахынлығында Казимејн (7 вә 8-чи имамларын мәгбәрәләри), Самарра (10 вә 11-чи имамларын мәгбәрәләри вә 12-чи имамын сәрдабасы). Е. Обен бу мүгәддәс шәһәрләри чох јахшы тәсвир етмишдир («Perse

daujourdhui», XVIфәсил). Месопотамијадакы бу шәһәрләрдән башга Иранда да ики мүгәддәс шәһәр вардыр: Мәшһәд (имам Ризанын мәгбәрәси) вә Гум (имам Ризанын бачысы Фатимәнин мәгбәрәси). Әлинин нәслиндән олан имамлара шиәләрин пәрәстиш етмәләринин мүгәддәс вә шәһидләрә ситајиш олдуғуну ирәлидә көрәчәјик.

Мәккәјә һәччә[7] кетмәк адәтиндә үч әсас үнсүр бирбириндән ајрыла биләр; һәр шејдән әввәл дини үнсүрү гејд етмәк лазымдыр, чүнки мүсәлманлар аллаһын мәрһәмәтини газанмағын ән доғру васитәсини һәччә кетмәкдә көрүрләр; бундан сонра ән'әнәви сијаси үнсүр кәлир, чүнки һәччә кетмәк адәти, һеч олмазса принсип е'тибары илә бүтүн дүнја мүсәлманларынын јығынчағы ролуну ојнајыр, үчүнчү үнсүр дә етнографик принсипдир ки, өз сачыны гурбан вермәк адәти илә кечичи вә мөвсүм адәтләриндән ајагла кәзмәк вә буна бәнзәр башга адәтләрдән ибарәтдир.

Дини әмрләр. Јухарыда көрдүк ки, Гуранда, хүсусән Гуранын **3, 4,** вә **5**-чи сурәләриндә мүәјјән гәдәр әмр вардыр. Сонралар бу әмрләр фигһ шәклиндә инкишаф етдирилди вә бу инкишаф заманы мәһәлли адәтләрин тә'сириндән өзүнү горуја билмәди. Бу мәсәләни Годфруа-Демонбин «Institutions musulmanes»әсәриндә көздән кечирмишдир. Буна көрә дә мәсәләни бурада көздән кечирмәјин мә'насы јохдур. Лакин Гуранда тәсадүф едилән ичтимаи тәшкилат үнсүрләрини бир-бир сајмаг бәд олмаз.

Гуран гадынлара нәвазиш көстәрмир. Онлар о инсанлар сырасындадырлар ки, «анчаг бәзәји дүшүнәрәк вә мә'насыз мүбаһисәләр едәрәк бөјүјүрләр» **(43,17)**. Арвад вә ушаглар бир чох һалларда кишинин аллаһ гаршысындакы вәзифәләрини јеринә јетирмәсинә мане олурлар **(64,14)**. Лакин Гуран ики гадынын мүкәммәл олдуғуну гәбул едир **(66, 11—12)**. Бунлардан бири Фир'онун арвады Асја, бири дә Исанын анасы Мәрјәмдир. Мәһәммәд бу ики гадынын адына өз арвады Хәдичә илә өз гызы Фатимәнин дә адыны әлавә етмишдир. Ејни заманда Гуран, адәтән гыз ушағынын доғулмасындан ирәли

---

[7] Һәччин «үмум мүсәлман парламенти» вә ја һәр ил чағырылан «мүсәлман милләтләри конгреси» олдуғу һаггындакы тәсәввүрләри панисламистләр мүсәлманлар арасында јајмаға чох чәһд едирләр: лакин бу тәсәввүр тамамилә әсассыздыр.

кәлән наразылығы бәјәнмир (16, 60) вә бүтпәрәстл
рин өз гыз ушагларыны дири-дири торпаға басдырм
адәтини писләјир (81, 8).

Мә'лумдур ки, Гуран ән чох дөрд арвад алмаға ич
зә верир (4, 3); Гуранда әмр едилир ки, кишил
«диндар мүсәлманларын чидди нәзарәт алтында тәрб
јә едилән гызлары илә, һәмчинин о адамларын чид
нәзарәт алтында тәрбијә едилмиш гызлары илә евлә
синләр ки, онлара даһа әввәлчә китаб назил олму
дур» (5,7). Кәнизләр бу һесаба дахил дејилдир. Әр е
етмәлидир ки, онун бүтүн арвадлары фираван јашасы
лар.

Кишинин бунун үчүн лазым олан вәсаити јохдур
онда кәнизлә евләнмәсинә ичазә верилир (4,29). Гоһ
гыз вә гадынла евләнмәјә гәтијјән ичазә верилм
(4,27). Лакин киши өз оғуллуғунун бошадығы гадын и
евләнмәк һүгугуна маликдир (33,37). Бу мәсәлә, Мәһә
мәдин оғуллуға көтүрдүјү Зејдин бошадығы вә сон
Пејғәмбәрин евләндији Зејнәб әһвалатына ејһамла ед
лән ишарәдир. Арвад һеч бир чеһиз кәтирмир. Әрәбист
бүтпәрәстләринин кәлинә бир һәдијјә (мәһр) тәгд
етмәк адәти Гуранда мүһафизә едилмишдир. Лакин
һәдијјә өзүнүн илк характерини итирәрәк, сатын ал
нан шејин дәјәрини өдәмәк шәклиндән чыхмышды
Бу, садәчә елә бир мүкафатдыр ки, һәтта әр-арвад би
бириндән ајрылдығы һалда гадынын мүлкијјәтиндә
лыр (4, 23—25).

Гуран бүтпәрәстләрин левират[8] адәтини ләғв едир;
лә ки, дул галан бир арвад әри өләндән 4 ај 10 к
сонра сәрбәст олуб јенидән әрә кедә биләр (2,23
Һәмчинин өз әринин рәдд етдији арвад үч дәфә ај
шы оландан сонра јенидән әрә кедә биләр (2, 22
бу мүддәт әрзиндә исә әр арвадыны өз јанына гајт
маг һүгугуну мүһафизә едир.

Бүтпәрәст әрәбләрдә бошанмаг һүгугу анчаг киш
ләрә верилирди. Јухарыда көрдүк ки, Гуран мирасын
һиссәсини бошанмыш гадына верир вә адәтән
мирас пајы дул арвада чатыр. Бошанмаг тәшәббү
киши тәрәфиндән едилсин вә ја арвад тәрәфиндән, һ

---

[8] Левират — ибтидаи халгларын бир адәтинин адыдыр; бу ад
көрә дул галмыш арвад икинчи дәфә анчаг өз гајны (әринин г
дашы) илә, ја да әринин башга гоһуму илә евләнә биләрди.

фәрги јохдур. Гуранда әр-арвадын бошанмасы һаггында башга әмрләр дә вардыр. Мәсәлән, белә олурду ки, әр рәдд етдији арвадыны Гуран әмриндә көстәрилән мүддәтдә өз јанына гајтармаг һүгугундан суи-истифадә едәрәк, бундан сонра ону јенә дә рәдд едир вә беләликлә, һәмин мүддәт әрзиндә јенидән көзләмәјә мәчбур едирди. Бу чүр һәрәкәт, арвадын өз пајына дүшән әмлакдан, нәһајәт, әл чәкәчәји үмиди илә едилирди. Гуранын ики ајәсиндә (2, 229—230) бу чүр суи-истифадә һәрәкәтләринә гаршы белә хәбәрдарлыг едилир.: «Ики дәфәлик бошанмадан сонра киши, ја арвады адәтә көрә ләјагәтлә өз јанында сахламалы, ја да јахшылыгла өзбашына бурахмалыдыр... Әкәр бошамыш оларса, нә гәдәр ки, арвад башга бир әрә кетмәмишдир, онунла јахын олмасына ичазә верилмир; бу башга әр арвады бошаса, онда әр-арвадын бир-биринин јанына гајытмасы онлар үчүн күнаһ дејилдир...».

Ушагларын талеји бошанма (талаг) һалында нәзәрдә тутулмушдур: «Һамилә гадынларын мүддәти исә, һамиләликдән азад олана гәдәрдир» (65,4). «Аналар өз көрпә ушагларыны там ики ил әмиздирирләр... аталарын вәзифәси исә онларын јемәјини, кејиминн лајнгинә тә'мин етмәкдир... Әкәр сиз өз ушағынызы бир дајәјә тапшырмаг истәсәниз, адәтә көрә она вермәк истәдијинизи дүрүст өдәсәниз, сизин үчүн бир күнаһ јохдур» (2,233). Гуран гыз ушагларынын дири-дири торпаға басдырылмасыны нечә писләјирсә, ушагларын јохсуллуг горхусундан өлдүрүлмәсини дә гадаған едир (17,33). Гуран јетим ушаглар һаггында хүсуси гајғы көстәрилмәсини, јетимләр өз әмлакыны өзләри идарә едә биләчәк јаша чатанадәк онларын әмлакынын намусла вә вичданла идарә олунмасыны исрарла әмр едир (4,2—6). Һәмчинин Гуран өз ата-аналары гаршысында ушагларын вәзифәләрини дәфәләрлә хатырладыр (хүсусән 46, 14 вә сонраки ајәләрдә).

Әкәр бир аиләдә гул варса, Гуран гулларла јахшы рәфтар едилмәсини (4, 40) вә сәдәгәнин бир һиссәсинин онлары азад етмәк үчүн ајрылыб сахланмасыны (9, 60) төвсијә едир. Гуллар азад олунмаға лајиг һесаб едиләрсә, онларын хаһиши илә азад едиләчәкләр (24, 33). «Гој бундан сонра сәнин күрәјин мәним үчүн өз анамын күрәји кими олсун» сөзләрини башгаларынын јанында тәнтәнә илә демәклә өз арвадын-

дан үз дөндәрән әр, бу гәрарыны дәјишдирмәк ист
дији һалда бир гул азад едилмәлидир (58, 4).

Вәрәсәлик һүгугунун әсас принсипләри Гуранын 4-
сурәсинин 8-чи ајәси илә сонракы ајәләриндә вә 175-
ајәсиндә шәрһ едилмишдир. Бу чох дәгиг ајәләри тә
лил етмәјә вә ја бунлардан ситат кәтирмәјә еһт
јач јохдур.

Һәр бир вәсијјәтнамә, борч верилмәси һаггында һ
бир тәәһһүднамә ики шаһидин јанында тәртиб едилм
лидир вә бир шүбһә ојандығы һалда бу шаһидләр
ифадәләринин доғрулуғуну анд ичиб тәсдиг етмәлиди

ләр (5, 105 вә сонракы ајәләр, һәмчинин 2,282). «А
дын позулмасына» ичазә верилир (66,2). Лакин ан
позан адам бунун кәффарәсини вермәк үчүн он нәф
јохсулу дојуздурмалы вә ја кејиндирмәли, бир кән
азад етмәли, ја да үч күн оруч тутмалыдыр (5, 91
Јаланчы шаһидлик чинајәт (2,277) сајылдығына кө
бу чинајәти едәнләрә чәза верилмәлидир (24,4). Б
шаһид кими ифадә вермәкдән (2, 283), һәтта инсанын ө
әлејһинә ифадә вермәкдән (4, 134) бојун гачырмаг олм

Гуранда дәфәләрлә тәсадүф едилән: «һүдудалла
ифадәси («аллаһын гојдуғу һәдләр» вә ја «илаһи н
замнамә», «sepes legis») вардыр ки, бу јалныз әмр деј
һәмчинин гадаған демәкдир (мәсәлән, 2,183: «илаһи н
замнамә будур, бунлары позмаға гәсд етмәјин», һә
чинин 65,1). Гуранда чинајәт ганунлары гырыг-гыр
шәрһ едилмишдир. Мүсәлман дини ганунлар мәчәлл
синә (шәриәтә) көрә дөрд чүр чәза верилә биләр: г
сас — ејни һәрәкәти етмәклә интнгам алмаг; дијә — ө
дүрүлән үчүн ган баһасы өдәмәк; һәдд — шәра
әсасында мүәјјән еднлиб дәјншднрилмәјән чәза; т
зир — һаким тәрәфиндән верилән чәза. Бу дөрд ч
чәзадан Гуранда јалныз гисас вә дијәнин ады иәкили
Гануна көрә чәза (әзаб) вермәк һүгугу ја инсанын өз
нә аид хүсуси һүгугдур, ја да аллаһын һүгугуду
Биринчи һалда чәза шикајәтчинин хаһишинә көрә вер
лир, һалбуки Гуран јаманлыг әвәзиндә јахшылыг етм
јн мәсләһәт көрүр (23,98; 41,34) вә «өз һиддәтини б
ғуб инсанлары бағышлајанлара» (3,128) чәннәт в
едир. Ејни заманда Гуранда өлдүрүлән адам үчүн г
баһасы өдәмәк вә бүтпәрәстлик заманындан галма г
сас алмаг мәсәләсиндән бәһс едилир. Бурасыны да ге

едәк ки, һәм мусәлманлар үчүн, һәм дә бүтпәрәстләр үчүн чәза күнаһдан тәмизләниб пак олмагдан ибарәтдир.

Гуран гисас алмағы мүгәссирин шәхсиjjәти илә мәһдуд едир: «Сиз еj диндарлар! Сизә әмр олунур, өлдүрүләнләр үчүн гисас алын: азад оланлар үчүн азад оланлардан, гуллар үчүн гуллардан, гадынлар үчүн гадынлардан» (2,173). Белә бир әмр үмуми характердә олмагла фәргләнир вә мүхтәлиф шәкилләрдә тәфсир олунмаг үчүн чох кениш имкан верир. Гуранын бу jери, бүтпәрәстлиjә әкс олараг, чәзаны тә'хирә салыб мөһләт верилмәсинә вә ган баһасынын өдәнилмәсинә jол верир; лакин ган баһасы анчаг биринчи дәфә адам өлдүрән чинаjәткар тәрәфиндән өдәнилә биләр, бу чинаjәти тәкрар едәнләр тәрәфиндән өдәнилә билмәз. Гуран гисас алмаг мәсәләсиндә Төвратын Бешкитабында верилән әмрләри хатырладыр (5,49) вә гәсдән өлдүрмәк илә еһтиjатсызлыг нәтичәсиндә өлдүрмәк һадисәләрини бир-бириндән аjырыр; өлдүрмәк һадисәси еһтиjатсызлыг нәтичәсиндә баш вермишсә, гисас алмаг олмаз вә өлдүрүлән үчүн диjә — ган баһасы өдәнилир. Гәсдән өлдүрмәк һадисәси баш верәндә исә «диндар адамы гәсдән өлдүрәнә бунун әвәзиндә вериләчәк чәза, һәмишәлик чәһәннәмдә галыб әзаб чәкмәкдир» (4,95). Өлдүрмәк һадисәси еһтиjатсызлыг нәтичәсиндә баш вермишсә, бунун әвәзиндә вериләчәк чәза мәсәләси һәмин сурәнин бундан әввәлки аjәсиндә белә һәлл едилмишдир: бир мүсәлман вә jа мүттәфиг бир халгын нүмаjәндәси еһтиjатсызлыг нәтичәсиндә өлдүрүлмүш оларса, бунун әвәзиндә бир нәфәр гулу азад етмәк вә өлдүрүләнин аиләсинә ган баһасы өдәмәк (әкәр бу аилә ган баһасыны алмагдан имтина етмәзсә) лазымдыр; дүшмән өлкәдән бир мүсәлманын өлдүрүлмәси әвәзиндә бир нәфәр гулун азад едилмәси илә кифаjәт етмәк олар. Сонралар диjә бәдәнин аjры-аjры һиссәләринин jараланмасы әвәзиндә дә өдәнилирди.

Үмумиjjәтлә, Гуран адам өлдүрмәjи (гәтли) писләjир вә бу чәһәтдән анчаг чаһад деjилән мүгәддәс мүһарибәнин мүстәсна олдуғуну көстәрир (мәсәлән, 5,37). Гисас мәсәләсиндә Гурандакы әмрләр сәрт бүтпәрәст адәтләрини jумшаг шәклә салыр.

Инсанын өз-өзүнү өлдүрмәсинин (интиһарын) гадаған едилдиjи Гуранда аjдын ифадә едилмәмишдир (4,33) вә анчаг һәдисләрдә даһа дүрүст мүәjjән еди-

лир. Әр-арвадлыг сәдагәтини позуб зина илә мәш олдугларына көрә даша тутулуб өләнләрдән Гуранда јнл, сонракы әдәбијјатда бәһс едилир. Бу мәсәләдә ран Төвратын Левитиндән даһа мүлајимдир вә әмр ед ки, һәр икн мүгәссирә јүз гамчы вурулсун, гадын өмүрлүк һәбсдә галсын (4,19).

Оғурлуг мәсәләсннә кәлдикдә Гуран бүтпәрәстләрд даһа сәрт әмрләр верир. Бүтпәрәстләрдә оғурлуг гонаға вә ја тајфа үзвүнә зәрәр вурмуш оларса, ајыб саб едилирди, лакин оғрунун өзү чәзаландырылмырд Гуран исә әмр едир ки, оғурлуг едән киши (сар вә ја гадынын биләји кәсилсин (5,42). Бу јенилик, јәсән, Ирандан кәлмә бир шејдир. Сәләмчилик Гу нын бир чох ајәләриндә гәти шәкилдә гадаған ед мишдир (мәсәлән, 2,276 вә сонракы ајәләр).

Јемәјә аид гадағанлара Гуранын там бир сыра ј ләриндә тәсадүф едилир. Шәраб (хәмр) ичмәк бирд гадаған едилмәмишди. Ламменс өз әсәрләриндә көст мишдир ки, бә'зи истисналар нәзәрә алынмазса, Әрәб танын торпағы үзүм јетишдирмәк үчүн әлверишли деј дир. Көрүнүр, шәрабы христианлар вә јәһудиләр рија вә Ирагдан кәтириб Әрәбистан тајфаларына тырдылар. Мәһәммәд һәлә сағ оланда мәккәлиләр мәдинәлиләр һәвәслә ичиб сәрхош олур вә гумар нaјырдылар; бу исә бә'зән онларын дини вәзифәләр јеринә јетирмәләринә мане олурду. Буна көрә дә Гур да әввәлчә шәраба аллаһын не'мәтн вә «нәш'ә вер су» нәзәри илә бахылдығы һалда (16,69), сонра раб вә гумарда тәһлүкәләр олдуғу һаггында диндар ра хәбәрдарлыг верилмәјә башланыр (2,216 вә 4,9 нәһајәт, шәраб вә гумар ојуну гадаған едилир (5,9 Ола бнлсин, шәрабын гадаған едилмәсиндә јәһуди илә христианлығын тә'сири вардыр. Мүсәлман (өлкә ри) әдәбијјатында ејш-ишрәтдән бәһс едән мәнзумә көстәрир кн, бу гадағана һәмишә чидди әмәл едилмәми дир.

Јемәјә аид дикәр гадағанларын һамысы бир ај бирләшдирилмишдир (5,4; мејит, јә'ни чәмдәк јемәк, ичмәк, донуз әти јемәк гадағандыр; «боғулмуш, зәрбә нәтичәсиндә өлмүш, һүндүр јердән јыхылыб ч чыхмыш, бујнузла вурулуб өлдүрүлмүш һејван һәмчинин јыртычы һејванларын јејиб кәмирдији һеј әти» јемәк үчүн ишләдилә билмәз). Кәрәк ки, әрәб

ләлә бүтпәрәстлик заманында динин әмрләрини позмагдан еһтијат едәрәк јемәјә һејван ганы гарышдырмагдан чәкинирдиләр. Бу мәсәләдә јәһуди тә'сиринин шүбһәсиз олдуғу һагда һәтта данышмаг белә артыгдыр.

Јенә дә ејни ајә «ох атмагла» өлдүрүлмүш һејван ләмдәјинин шагталаныб бөлүшдүрүлмәсини гадаған етмәклә гуртарыр вә бу гадағандан (5,92) мејсир вә бүтләр һаггындакы гадағанын јанында бәһс еднлир. Гуранын тәфсирчиләрн белә һесаб едирләр ки, мејсир бүтөвлүкдә көтүрүлән мүхтәлиф гумар ојуну демәкдир. Охлара (әзлам) кәлдикдә, бу, һәлә бүтпәрәстлик заманындан галма бнр гумар ојунудур; бу ојун гајдасына көрә дәвәни шаггалајыб бир нечә парча едирләр вә бу парчалары ојунчуларын кисәдән чыхардыглары охларын; үстүндәки нишана көрә бөлүшдүрүрдүләр. Бу ојун бүтпәрәст әрәбләри бә'зән елә вәзијјәтә салырды ки, онларын бүтүн әмлакы әлләриндән чыхырды вә онлар һәтта өз аилә үзвләрини гумара удузурдулар. Цикинә гојулан дашлара (әнсаб) кәлдикдә, бунлар бүтләрднр; бүтпәрәст әрәбләр бу бүтләрә нәзр етдикләри шәрабы нчәндән сонра бунларын әтрафында дөврә вурардылар. Кә'бәнин вә «гара даш»ын әтрафында дөврә вурмаг мәрасими, бүтпәрәст әрәбләрин бу адәтинин галыгыдыр.

Бүтләрә пәрәстишин Гуранда гадаған едилмәси (мәсәлән, 6,74; 14,38), сурәт шәкли чәкмәјнн гадаған олмасы мәсәләсиндә бир чох мүбаһнсәјә сәбәб олмушдур; јери кәлмишкән бурасыны да гејд едәк ки, сүрәт шәкли чәкмәјнн гадаған олмасы јалныз ислам дининә аид хүсусијјәт дејилдир. Шәргдәки христнан килсәси дә III Левин падшаһлығы заманында павликианларын[9] шәхсиндә бу гадағанын нә олдуғуну билирди. Адәтән ирәли сүрүлән иддиаја әкс олараг, Гуранда бу гадаған гәти шәкилдә нфадә еднлмәмишдир. Буна бахмајараг, бу гадағанын көкү бә'зн ајәләрдә тапыла биләр (мәсәлән 3,4; 7,10; 40,66). Бу ајәләрдә Аллаһ даһа чох «гәлибчи» («мүсәввир», јә'ни тәсвир едән вә ја бунунла ејнн мә'нада олан «бари», јә'ни «јарадан, халиг») кими көстәрилмишдир;

---

[9] Павликианлар — VII — IX әсрләрдә Бизанс нмперијасында баш верән дини тәригәтчилик һәрәкатында иштирак едәнләрә верилән аддыр. Онлар ичтимаи бәрабәрсизлијә, килсәдәки рүтбәләр силсиләсинә вә руһани шәкилләринә (иконалара) ситајиш едилмәсинә гаршы чыхырдылар.

ејнилә онун кими ки, гәдим јәһуди әдәбијјатын
Јәһваја «күзәчи» ады верилмишдир (јәһуди дилин
«иосер» сөзү әрәбләрин «мүсәввир» сөзүнә мә'нача ј
хындыр). Һәдисләрдә бу дүшүнчә тәрзиндән белә н
тичә чыхарылмышдыр ки, тәсвир јараданлар аллаһы т
лид етдикләринә көрә чәза чәкмәлидирләр. Доғруд
да сүннә вә һәдисләр әсасында дүзәлдилән бир шәр
әт гануну чанлы варлыгларын тәсвирини гадаған еди
лакин ағачлар вә шејләр тәсвир едилә биләр (Дәмә
шәһәриндәки мәсчидин нахышлы тәсвирләри буна м
сал ола биләр). Бә'зи шәриәт һүгугчулары тапдалан
вә әзишдирилән шејләр (халча, јастыг) үзәриндә чә
лән һејван тәсвирләрини, палтар үзәриндәки тәсвирл
дән ајырырдылар; онларын фикринчә бу тәсвирләрд
биринчиләринә јол вермәк олар, икинчи тәсвирләр и
рәдд едилир. Башгалары кәлинчикләри гадаған етмишд
ләр. Лакин шәраб ичмәјин гадаған едилмәсинә нә гәд
әмәл едилирдисә, кәлинчикләрин гадаған едилмәсинә
бир о гәдәр әмәл олунурду: мүсәлман инчәсәнәтин
бир чох инсан вә һејван тәсвирләри јарадылмышд
(мәсәлән, Трансиорданијанын Әмр шәһәриндә һамам д
варларынын нахышлары, Гаһирә шәһәриндә султан
лавунун тикдирдији бимаристанын тахта һашијәлә
Гренада шәһәриндәки Әлһәмра сарајынын асланлар ф
варәси, әлјазмаларынын бәзәкли вә рәнкли шәкилләр
Пејғәмбәри вә онун аилә үзвләрини тәсвир едән х
шәкилләри). Һал-һазырда мүсәлманлар арасында фо
графла шәкил чәкдирмәкдән горханлара кетдикчә да
аз тәсадүф едилир.

Бундан башга сүннәт етмәк (хитан) адәтинин
рана әсасән гојулдуғу тез-тез иддиа едилдији һал
һәгигәтдә Гуранда бу барәдә гәтијјән һеч бир
дејилмир. Снук Һүргроније доғру јазыр ки, «До
әтини јемәјә ишләтмәкдән чәкинмәк вә ушагла
сүннәт етмәк адәти... бир чох гејри-мүсәлманлар ү
олдуғу кими гејри-мәдәни мүсәлман күтләләри үчүн
мүәјјән дәрәчәдә ислам дининин ме'јары олду». Һә
гәтдә исә гәдим мәнзумә вә рәвајәтләрдә көрүб өјр
мәк олар ки, инди сәјјар бир адәт сајылан сүн
етмәк адәти ибтидаи Әрәбистанда мә'лум иди. Сүн
әмәлијјатыны һансы үсулла кечирмәк мәсәләсиндә мух
лиф мәзһәбләрин ирәли сүрдүјү фикирләр бир-бири
тутмур. Сүннәт әмәлијјаты мухтәлиф өлкәләрдә мух

лиф мərасимлə əлагəдардыр. Əксəр һалларда ушаг анадан олаидан једди күн сонрадан башламыш он беш јашынадək сүннəт (ја да, мəсəлəн Јава вə Суматрада олдуғу кими, кəсдирмə) едилир. Бə'зəн бу чүр əмəлијјат, јенə дə сəјјар олан башга адəтлəрлə, мəсəлəн, көрпə ушағын сачыны биринчи дəфə гырхдырмаг (əгигəт), дишлəри јондурмаг, Гураны өјрəниб гуртармаг адəтлəри илə бирлəшдирилир ки, бунлар да көкү даһа гəдим олуб ислам дининə кəтирилəн адəтлəрдир.

V фәсил

ДИНИ ВӘ ФӘЛСӘФИ ТӘКАМҮЛ

Бүтүн башга динләр кими, ислам да дәјишмәз гала билмәзди. Биз артыг көрдүк ки, нә гәдәр Мәһәммәд сағ иди, динә мүәјјән бир јенилик дахил едилмәси үчүн һеч бир тәшәббүс көстәрилмирди. Лакин о өлән кими демәк олар дәрһал парчаланманын илк әламәтләри көрүнмәјә башланды. Бунун үч башлыча сәбәбини көстәрмәк олар:

1. Пејғәмбәрлик етмәјә мејл көстәрилмәси; бу, самиләрә хас олан сифәтдир **(гәдим јәһуди пејғәмбәрләри, һәнифләр, Мәһәммәдин сәләфләри, ондан сонра мејдана чыхан јаланчы пејғәмбәрләр)**.

2. Али һакимијјәтин маһијјәти барәсиндә мејдана чыхан ихтилафлар (харичилик, шиәлик).

3. Аллаһ һаггында тәсәввүрлә әлагәдар олан ихтилафлар (расионалистләр, мистикләр)[1].

Бу сәбәбләр нәтичәсиндә әмәлә кәлмиш һәрәкатлар мүсәлман тәригәтчилијини доғурмушдур. Бунунла әлагәдар олараг хатырладаг ки, мәсләкләри вә тәригәтләри бир-бири илә гарышдырмаг лазым дејилдир. Мә'лумдур ки, мө'мин мүсәлманлар арасында дөрд мәсләк (ја да һүгуги метод, мәзһәб: маликиләр, шафииләр, һәнифиләр вә һәнбәлиләр мәзһәби) вардыр. Тәригәт (фиргә) исә әксинә, елә бир дәстәдир ки, бу дәстәнин иштиракчыла-

---

[1]Мүәллиф парчаланманын әмәлә кәлмәсинин халис идеалист изаһыны верир. Һәгигәтдә парчаланманын әсас сәбәбләри ичтимаи зиддијјәтләр вә бунларын доғурдуғу синфи мүбаризә иди (тәрч.).

ры әсас мәсәләләрдә өзләрини ичмаја гаршы гојур, дини сүннәдән узаглашыр вә тәфригәчи килсә[2] јарадырлар.

Голдсијер көстәрмишдир ки, «адәтән исламын ајағына реал вәзијјәтин дүзкүн гијмәтләндирилмәси нөгтеји-нәзәриндән јол верилә биләчәјиндән сајча даһа чох тәригәт јазырлар». Бир рәвајәтә көрә, јәһуди дининдә 71 фәзиләт, христианлыгда 72 фәзиләт, исламда 73 фәзиләт вардыр. Мүсәлман илаһијјатчылары бу 73 фәзиләти тәдричлә 73 гола чевирмишләр. Сонра бир анлашылмазлыг үзүндән бу голлар 73 тәригәт олмуш вә бунлардан јалныз бири, мәһз мө'мин сүнниләр чәһәннәмдән хилас олмалы идиләр. Амма бу әчаиб мүддәаја гаршы сонралар нисбәтән әдаләтли олан бир фикир ирәли сүрүлмүшдү: бу 73 тәригәтдән јалныз бири, зындыглар[3] тәригәтн чәһәннәмә васнл едилмәли иди.

70 (7-дән төрәнән) вә 73 рәгәмләри Асијада һәмишә мүгәддәс рәгәмләр сајылмышдыр ки, бунун да, көрүнүр, астрономнк мәншәји вардыр: 70 күн — ај (гәмәри) илинин бешдә бир һиссәси; 73 күн — күнәш (шәмси) илинин бешдә бир һиссәсидир. Еһтимал ки, гәдим Ирандан кәлмиш бу консепсија сонралар јәһудиләрә (мәсәлән, Даниилин китабынын 70 һәфтәси), христианлара вә мүсәлманлара кечмишдир. Мүхтәлнф динләрә тәтбиг едиләркән бу тәфәккүр тәрзи белә бир рәвајәт үчүн мәнбә олмушдур ки, куја ән чох тәригәти олан дин даһа јахшы диндир.

Пејғәмбәрләрин мејдана кәлмәси. Јухарыда көрдүјүмүз кими, һәлә хәлифә Әбубәкрин һөкмранлығы заманы Әрәбистанда јаланчы пејғәмбәрләр мејдана чыхмаға башламышды. Инди көрәк тарнхчнләр онларын фәалијјәти һаггында бизә нә кнми мә'лумат вернрләр. Јаланчы пејғәмбәрләрин биринчиси олан Тулејһадан бир нечә натамам мәтн галмышдыр; бә'зиләри һәмин мәтнләри Гуранын тәглиди, башгалары исә бунлары Гурана истеһза һесаб едирләр. Тулејһанын тәрәфдарлары ондан үз дөндәрдикдән сонра мүсәлманлар ону мәғлуб етмиш вә о, Сурија гачмышдыр.

Сонра пејғәмбәр гадын Сәччаһ бүтпәрәст каһинләрин үслубунда гафијә шәклинә салмыш вә'злә (сәч) чыхыш

---

[2] «Килсә» сөзү адәтән ислама тәтбиг едилмир, ислам тәрәфдарлары «диндарлар ичмасыны» тәшкил едирләр.

[3] Зындыглар — дөнүкләр демәкдир: бә'зән бу сөз кафирләрин — «динсизләрин», мүсәлман олмајанларын синонимидир.

едәрәк өз тајфасында үсјан галдырмышдыр. Онун ардычыллары пәрән-пәрән салындыгдан сонра о, Јәмамә гачмыш вә орада даһа тәһлүкәли шәхсијјәт олан Мүсејлимәјә гошулмушдур.

Мүсејлимә Бәни-Һәниф тајфасына мәнсуб иди. Бу тајфадан олан адамларын бир һиссәси христианлыға е'тигад едирди, тајфа исә башлыча олараг әкинчиликлә мәшғул олурду. Көрүнүр, Мүсејлимә христиан идејалары әсасында јени дин јаратмаг нијјәтиндә иди: о, өз аллаһыны Рәһман (мәрһәмәтли) адландырырды. Еһтимал ки, христианлыгдан көтүрүлмүш олан бу ада Гуранда да раст кәлмәк олар. Мүсејлимәнин тәрәфдарлары һәтта Мүсејлимә вурушмада һәлак оландан сонра да гызғын мүгавимәт көстәрмишләр.

Әл-Әсвәд («гара») адлы башга бир јаланчы пејғәмбәр Јәмәндә мејдана кәлмиш вә онун пајтахты Сән'аны фәтһ етмишдир; Сән'ада исә метисләр, јерли гадынларла издивач етмиш гәдим Иран фатеһләринин нәслләри һөкмранлыг едирдиләр. Әл-Әсвәд бир Иран һакиминин дул галмыш зөвчәсини өзүнә арвад етмишди; өз әввәлки әринә садиг олан бу гадын исә сонра ону өлдүрмүшдүр. Әл-Әсвәд јаланчы пејғәмбәр олмагла бәрабәр Иранын тә'сири алтында олан бир өлкәјә әрәбләрин нүфуз етмәсинә (бу исә чох мүһүм чәһәтдир) көмәк көстәрән аләт олмушдур. Бу фактын өзү диггәти чәлб едир: сијасәт илк дәфә динә гарышыр.[4]

Көстәрмәк лазымдыр ки, сијасәтин бу чүр тә'сири хәлифә һакимијјәтинин варислији мәсәләсиндә даһа габарыг шәкилдә тәзаһүр етмишдир. Биз Мәһәммәдин өлүмүндән дәрһал сонра мүсәлман ичмасында нә кими ганунсузлуглар вә чәтинликләр мејдана кәлдијини јухарыда көрмүшдүк. Әбубәкрин һакимијјәт башына кәлмәсинә көмәк етмиш, сонра исә өзү хәлифә олмуш Өмәрин гүдрәти сајәсиндә ислам дини хилас олду. Амма Османын хәлифәлији заманы гүрејш гәбиләсинин ики нәсли арасында мүбаризә башланды. Бу мүбаризә Әлинин һөкмранлығы вахты сон дәрәчә кәркинләшди. Мәһз бу заман әсл сијаси характердә олан илк тәригәт һәрәкатлары башланды.

Харичилик. Бу чүр илк һәрәкатлардан бири харичи-

[4] Синфи чәмијјәтдә дин һәмишә сијасәтлә әлагәләнир. Ислам јарандығы вахтдан сијасәт васитәси олмушдур.

лик һәрәкаты олмушдур. Бу һәрәкат Сүффејн вурушмасы заманы Әли илә Муавијә арасындакы мүбаһисәни мүнсифләр мәһкәмәси јолу илә һәлл етмәк тәклифи нәтичәсиндә јаранмышды. Биз демишдик ки, вурушанларын бир һиссәси адамларын мүһакимәсини рәдд едиб билдирмишди ки, «мүһакимә етмәјә анчаг аллаһын ихтијары вардыр». Наразы галан бу адамлар чәкилиб Куфә јахынлығындакы Һәрурә кәндинә кетдиләр (буна көрә дә әввәлчә онлара һәруриләр дејирдиләр). Мүнсифләр мәһкәмәсинин нәтичәси мә'лум олдугдан сонра Әлинин бир чох тәрәфдарлары һәмин тәфригәчиләрә гошулмаг үчүн Куфәни тәрк етдиләр (онлара чох вахт харичиләр дејирләр ки, бу да «хәрәчә» — чыхмаг сөзүндән әмәлә кәлмишдир). Онларын сыраларына гејри-әрәбләр дахил олдулар ки, бунлар да фүрсәтдән истифадә едиб өз тәләбләрини ирәли сүрдүләр. Онларын габағыны сахламаг үчүн Әлинин нә гәдәр чалышдығыны демәјә еһтијач јохдур, амма иш онунла гуртарды ки, онлар Әлини өлдүрдүләр. Әмәвиләр сүлаләсинин һөкмранлығы заманы Муавијәнин хилафәти бачарыгла вә мөһкәм идарә етмәсинә бахмајараг, харичиләр Куфәдә вә Бәсрәдә үсјанлар галдырдылар; бу үсјанлар исә ган дәрјасына гәрг едилди. Шәһид олмуш харичиләр дә сонралар, шиә шәһидләри кими әсл ситајиш објекти олдулар. Лакин харичиләр бу ситајишә сонралар мүтләг интигам (бу, көрүнүр, бүтпәрәстлијин галығыдыр) алмағы да әлавә етдиләр. Дахили мүһарибә узун илләр давам етди. Маһир сүвари олан харичиләр (парфијалылар[5] кими) Ашағы Месопотамијаја јајылдылар вә лазым оланда Иранын дағлыг рајонларында кизләнирдиләр. Онлар Ибн әз-Зүбејрә гаршы вә Әмәвиләрин чанишинләринә гаршы вурушурдулар. Хәлифә Јәзид өлдүкдән сонра онлар ајры-ајры хырда тәригәтләрә: әзрәгиләрә, суфриләрә (суфријјә) вә ибадиләрә (ибадијјә, әбадијјә) парчаландылар.

Әзрәгиләр фанатик идиләр вә әзрәги тәригәтини гәбул етмәкдән бојун гачыран бүтүн гејри-мүсәлманлары гырырдылар; онлар Иранын чәнубунда мүстәгил дөвләт јарадараг хилафәтин бирлији үчүн бөјүк тәһлүкә төрәтмәјә башладылар. Хәлифә гошунларынын бир

[5] Парфијалылар — мәншәји һәлә мә'лум олмајан бир халгдыр. Онлар Иранда Әшканиләр сәлтәнәти заманы (ерамыздан әввәл 250-чи илдән ерамызын 224-чү илинәдәк) һөкмранлыг етмишләр.

нечә јүрүшүндән сонра онлар VII әсрин ахырында мәһв едилдиләр. О вахтадәк харичилик Ҹәнуби Әрәбистанда кениш јајылмышды.

Суфриләр, көрүнүр, харичиләр ичәрисиндә, биринчи олараг, өз дини бахышларыны мүнтәзәм сурәтдә шәрһә чәһд етмишләр. Әзрәгиләрлә ибадиләр арасында кечид мөвгеји тутан суфриләр башга мүсәлманлара гаршы апарылан мүһарибәни мүвәггәти дајандырмаға јол верир, тәһлүкәсизлик мүлаһизәләрнлә көрә өз е'тигадыны кизләтмәји (тәгијјә) мүмкүн сајыр вә е'тираф едирдиләр ки, динсизләрин ушагларыны өлдүрмәк олмаз. Әхлаг мәсәләләрнндә әзрәгиләр кими, онлар да ардычыл дејилдиләр. Әмәвиләрин сон нүмајәндәләринин һөкмранлығы заманы суфриләр бүтүн ислам өлкәләриндә, о ҹүмләдән Мәғрибдә јајылмышдылар ки, бурада да онлар ибадиләрлә бирләшиб бәрбәрләрин үмуми үсјаныны сүр'әтләндирдиләр.

«Харичиләр... Африканын Рома вә Бизанс илә көһнә әдавәтини јенә дә Дәмәшгә гаршы јөнәлтдиләр... Онларын көмәји илә Шимали Африканын үчдә ики һиссәси ислам динини гәбул етди вә ејни заманда мө'мин мүсәлманлара гаршы силаһланды» (Маскере).

Суфриләр ибадиләр арасында ғајнајыб гарышдылар. Ибадиләр харичи тәригәтинин хејли сонралар мејдана кәлмиш даһа мүлајим ҹәрәјаныдыр. Сонунчу Әмәви хәлифәсинин һөкмранлығы заманы онлар Әрәбистанда үсјан галдырдылар вә бунунла да истәр-истәмәз Аббасиләрин гәләбә чалмасына көмәк етдиләр. Ибадиләр мүгәддәс шәһәрләрдән сыхышдырылыб чыхарылдыларса да, Үмманда гала билдиләр, гисмән Зәнзибарда, гисмән дә Шимали Африкада јерләшдиләр; бурада суфриләрлә бирликдә онлар бәрбәрләри инандырыб мө'минликдән әл чәкмәјә разы сала билдиләр. Биз јухарыда көрдүк ки, хәлифә һөкмдарларына нифрәт бәсләјән бәрбәрләр бүтүн мүсәлманларын там бәрабәрлијини е'лан едән тә'лимә рәғбәт көстәрирдиләр. Белә бир шәраитдә сүлалә чәкишмәләри мејдана чыхды. Ибадиләр вә суфриләр Гајруан һакимијјәтини әлә кечирмәк үстүндә бир-бирилә чәкишмәјә башладылар; һакимијјәт Ибн Рүстәмин әлинә кечди ки, бу да әслән иранлы олан ибадиләрдән иди. Бир мүддәтдән сонра бүтүн Шимали Африка харичиләрин тә'сири алтына дүшдү ки, бунун нәтиҹәсиндә дә Шимали Африканын империја-

чәјн мүкәммәл дөвләти бәрпа етмәји өз гаршыларына мәгсәд гојурлар; әлбәттә, нмперијанын һүдудлары кенишләндији үчүн бу мәгсәди һәјата кечирмәк мүмкүн дејилди. Беләликлә, харичиләр меһди идејасыны гәбул етмәјә јахынлашдылар.

Мүрчилик. Мүрчиләр (мүрчијјә — «тә'хирә салан адамлар») харичиләрлә шиәләр арасында мө'тәдил бир мөвге тутдулар. Саваб иш көрмәјиб тәк е'тигад етмәји рәдд едән вә бу принсипи Әмәви хәлифәләри барәсиндә тәтбиг едән тәәссүбкеш партијаларын зиддинә оларағ мүрчиләр белә һесаб едирдиләр ки, әмәли һәрәкәтләр икинчи дәрәчәли мәсәләдир, мүһүм чәһәт јалныз е'тигадын өзүдүр вә динсиз олуб әмәлисалеһ адам олмагданса, диндар олуб пис әмәлләр етмәк даһа јахшыдыр. Бир сөзлә, мүрчиләр адамлары мүһакимәдән имтина едир вә бу иши аллаһа һәвалә едирдиләр; онларын ады да бурадан әмәлә кәлмишдир. Әслиндә, бу, Әмәвиләр һакимијјәтинин гануни олдуғуну тәсдиг етмәк демәк иди. Бу чүр сазишчилик нә харичиләр, нә дә шиәләр үчүн әлверишли ола билмәзди.

Шиәлик. Чох кениш јајылмыш белә бир сәһв фикир һаггында хәбәрдарлыг етмәји өзүмүзә борч билирик: «сүннилик» вә «шиәлик» терминләринин даим гаршы-гаршыја гојулмасы белә бир фикир доғурур ки, күја шиәләр пејғәмбәрин сүннәсини гәбул етмирләр. Әслиндә исә биз бунун әксини мүшаһидә едирик. Амма шиәләр сүннә дедикдә јалныз пејғәмбәр аиләсинин мө'тәбәр олдуғуну әсас көтүрүрләр, һалбуки мө'мин сүнниләр Мәһәммәдин әсһабәләринин дедикләрини дә гәбул едирләр. Шиәләр һәгигәтән пејғәмбәр аиләсинин «тәрәфдарыдырлар» («шиә» формасында ишләдилән әрәб кәлмәсинин мә'насы да елә будур) вә башгаларыны мө'тәбәр һесаб етмирләр. Һәр һалда сүнни рәвајәтләриндән (һәдисләриндән) вә шиә рәвајәтләриндән (әхбарындан) ибарәт мәчмуәләрдә мәтнләрин чоху бир-биринә охшајыр вә мәтнләр јалныз бу рәвајәтләри сөјләјәнләрин ады илә бир-бириндән фәргләнир.

Сүнниләрлә шиәләр арасында әслиндә (тә'лимин маһијјәти бир кәнара гојулса) јалныз ибадәтин икинчи дәрәчәли үнсүрләри мәсәләсиндә ихтилаф вардыр. Јеканә чидди фәрг никаһ һүгугу мәсәләсиндә орталыға чыхыр: шиәлик мүвәггәти никаһа (сиғә) јол верир (бу гајда арадан галхмыш кимидир). Бу чүр никаһ бүт-

пәрәстләр Әрәбистанында дәб иди вә Мәһәммәд өз фә алиjjәтинин әввәлиндә буна дөзүрдү. Мүвәггәти никаһ әр-арвадын гаршылыглы разылығы илә мүәjjән едилмиш мүддәт гуртардыгдан сонра өз-өзүнә позулур. Бу чүр никаһы хәлифә Өмәр ләғв етди. Амма шиәләр ону та нымадыгларына көрә һәмин никаһ формасына өз мүна сибәтләрини дәjишдирмәк үчүн онларын әлиндә һе бир әсас jох иди.

Лакин шиәләрин тәкчә бу чүр никаһа jол вердик ләриндән беләә нәтичә чыхармаг лазым деjилдир ки, он лар өз адәтләриндә сүнниләрә нисбәтән даһа аз тәләб кардырлар. Мәсәлән, Гуранда jазылмыш «чохаллаһлы диндарлар мурдардырлар» (9,28) сөзләрини һәрфән шәрһ едәрәк шиәләр геjри-мүсәлманларла һәр чүр тәмасда чох узаг гачыр вә һәтта о дәрәчәjә чатырлар ки, он ларын әли дәjән габ-гачағы сындырырлар. Бу чүр ба рышмазлыг мүтәвәлиләрдә (мүтәвәли — тәрәфдар демәк дир), өзләрини Чә'фәри (имами фигһини мәчәллә шәк линә салмыш алтынчы имам Чә'фәрин адындан әмәлә кәлмишдир) адландыран Сурија шиәләриндә өзүнү даһ бариз шәкилдә көстәрир.

Бир мәсәләни дә габагчадан геjд етмәк лазымдыр буну хатырламаг фаjдасыз олмаз ки, сиjасәт дили илә десәк, шиәлик иранлылардан деjил, әрәбләрдән әмәлә кәлмишдир. Шиәлиjин дини тә'лиминә кәлдикдә, геjд ет мәк лазымдыр ки, онун бә'зи үнсүрләри, хүсусән онун теократик әсасы вә геjб олмуш имамын гаjыдачағына е'тигад jәһуди-христиан үнсүрләридир (биз һәлә зәр дүштиләрин, неоплатончуларын вә маниләрин тә'сири нин кечдиjинә күман етмәjә имкан верән аjры-аjры үнсүрләри демирик). Бә'зән көстәрирдиләр ки, шиәлик Иранда әмәлә кәлмишдир; буна да сәбәб о иди ки XVI әсрдә шиәлик Иранын дөвләт дини олмушдур. Бундан әлавә, Иранда мөвчуд олан бир рәвајәт иран лыларын шиәлиjә гошулмасына бир гәдәр тә'сир көстәр мишдир. Һәмин рәвајәтә көрә, Әлинин оғлу Һүсеj (Кәрбәла шәһиди) Иранын сонунчу Сасани шаһы нын гызыны алмыш, бу гадын исә истила заманы әси дүшмүшдүр. Беләликлә, бу рәвајәт Әли нәслиндән олан ларын һакимиjjәтинин ганунилиjинә инамы икигат артыр мышдыр. Одур ки, сиjасәт саһәсиндә шиәлиjин әсасыны лекитимизм тәшкил едир: jә'ни Әли, еләчә дә онун нәслиндән оланлар хилафәтдән ганунсуз олараг кәна

едилмишдир. Бундан әввәл дедијимиз кими, шиәләр сүнниләри бунда иттиһам едирләр ки, сүнниләр Әлинин хилафәт һүгугуну тәсдиг едән ајәләри вә һәдисләри Гурандан чыхарыб атмышлар. Ән кениш јајылмыш һәдисләрин бириндә дејилир ки, пејғәмбәр өзүнүн бир чох әсһабәсинин јанында Әлини рәсмән өзүнүн хәләфи адландырмышдыр. Бу тәгдирин илдөнүмү һәтта шиә тәгвиминә бајрам (ид әл-гәдир)* кими дүшмүшдүр. Бу бајрамдан әлавә Һүсејнин вә онун аиләсинин Кәрбәлада өлдүрүлмәсинин илдөнүмү олан ашура күнүнү дә гејд етмәк лазымдыр. Шиәләрин дедијинә көрә, Әли вә билаваситә онун нәслиндән олан он ики нәфәр әсл хәлифә вә ја даһа доғрусу, имамдыр. Иш бурасындадыр ки, имамлыг анлајышыны шиәләр чох кениш шәрһ едирләр вә она тамамилә башга бир мә'на верирләр: мө'мин сүнниләрә көрә имам дини вә дүнјәви башчы олдуғу, онун адамлар тәрәфиндән сечилдији вә ја тә'јин олундуғу һалда, шиә имамы (пејғәмбәр тапшырығынын вариси) шиә рәвајәтинә көрә Мәһәммәд васитәси илә верилән илаһи көстәриш әсасында бу чүр башчы олур. О, Адәмдән башлајараг бир имамдан башгасына кечән кизли бир гүввә сајәсиндә әсл имамдыр. Гысасы, сүнни имамы рәисдир, шиә имамы исә баш руһани. Сонралар мүтәәссиб шиәләр «имам» анлајышына харичиләрин нәзәријјәсинә дабан-дабана зидд олан чох гәрибә бир мә'на вермишләр.

«Шиәләрин тә'лими бундан ибарәтдир: он ики имам гүсурсуздур; онларын һәр бири мө'чүзә көстәрмишдир; ...онларын һәр бири өләркән өз хәләфи олан имам тә'јин етмишдир ки, бу һал да Һәсән ибн Әли әл-Әскәријәдәк давам етмишдир. О да имамлығы өз оғлуна верәркән демишдир: «О, меһдидир вә саһиб әз-замандыр». Һәсәнин бу оғлу Самаррада 255-чи илдә (869-чу илдә) доғулмушдур. Орада јералты бир мағара вардыр вә дејиләнә көрә имам бурада гејб олмушдур; бу мағараја зәвварлар кәлирләр» (Әбүлмәали).

Беләликлә, шиәләр арасында Әли вә онун нәслиндән оланлар ирси али һакимијјәт вә пејғәмбәрлик принсипини тәчәссүм етдирирләр. Бурадан belә нәтичә чыхыр ки, имам мүтләг һәр заман мөвчуд олмалыдыр. Билава-

* Русчада, көрүнүр һәрф хәтасы олараг «ид аль-газир» кетмишдир (*редакторун гејди*).

ситә Әлидән төрәмиш нәсил 12-чи имамда кәсилир, амма ахырынчы имам өлмәмишдир, о, кизли бир јерә чәкилмишдир вә орада өз вахтыны (зүһур) көзләјир.

Бу һәлә бир јана галсын, имамлар илаһи гүввәнин сајәсиндә гүсурсуз вә пакдырлар, јә'ни онлар мө'минләрин фикринчә анчаг пејғәмбәрләрә хас олан сифәтләрә маликдирләр. Имамларын паклығындан исә Голдсијерин јаздығы кими, белә бир нәтичә чыхыр: сүннилик ичмаја әсасланан килсәдир, шиәлик исә имамын нүфузуна әсасланан килсәдир. Бәлкә дә бу, ики тә'лими бир-бириндән ајыран ән әсас мәсәләдир. Доғрудан да бир тәрәфдән сүнниләр белә һесаб едирләр ки, дини мәзһәбләр јарандыгдан сонра ичтиһад (ганун принсипләрини сәрбәст мүзакирә етмәк нәтичәсиндә әмәлә кәлән шәхси рә'ј) тәглидлә (шәхсин нүфузуну данышыгсыз танымагла) әвәз едилмишдир. Дикәр тәрәфдән еһкам саһәсиндә инсан зәкасынын ачизлијини иддиа едән шиәләр разылашдырылмыш рә'јин (ичманын) бир ме'јар олдуғуна јол вермирләр. Шиәләрин фикринчә, ичтиһад сахланмалыдыр, чүнки ону тәтбиг едән алимләр (мүчтәһидләр) кизли имамын анчаг васитәчиләридир, јә'ни бу имам гејбдән онларын дили илә данышыр; мүчтәһидләрин нүфузу да мәһз буна әсасланыр вә онларын нүфузу үләмалары (үләма — сүнни алимләри) нүфузундан гат-гат јүксәкдә дурур. Һәлә бу јахынларадәк мүчтәһид һәтта шаһын да һәрәкәтләрини тәнгид едә билирди. Баш мүчтәһидләр шиәләрин мүгәддәс шәһәрләриндә јашајырлар.

Ајдындыр ки, хәлифәләр бу чүр тә'лимин кенишләнмәсинә рәғбәт бәсләјә билмәздиләр. Буна көрә дә онлар бу тә'лим тәрәфдарларынын бүтүн чыхышларыны амансызчасына боғурдулар; бу да чох кечмәдән шиәлијә «тә'гиб едилән дин» ады верди. Башлыча олараг дүнјәви ишләрлә мәшғул олан Әмәвиләрә әләвиләр (Әли тәрәфдарлары) өзләрини ислам дининин мүдафиәчиләри кими гаршы гојурдулар. Аббасиләрә кәлдикдә, Әли тәрәфдарлары онлара буну бағышлаја билмирдиләр ки, Аббасиләр Әмәвиләри девирмәк үчүн онлардан чох мәһарәтлә истифадә етмишдиләр. Аббасиләрин бә'зи имамлара сәхавәт көстәриб еһтирам бәсләдикләринә бахмајараг, шиәләр ганунсуз хәлифәләрә е'тираз едән мухалифәт чәрәјаны кими чыхыш едирдиләр. Беләликлә, шиәләр әсл «кизли һәјат» сүрүрдүләр ки, бу да онларын

тәрәфдарлары арасында өз е'тигадыны кизләтмәк вә тәһлүкәли вахтларда дини ајинләри јеринә јетирмәк мејлини кенишләндирмишдир. Әслинә баханда бу мејл (тәгијјә вә ја китман — «фикрән е'тираз») тәкчә шиәләрә хас олан чәһәт дејилдир: биз бу мејлин изләрини артыг Гуранда (3,27; 16,108) көрүрүк; һәнифи сүнниләри вә һәтта харичиләр белә һесаб едирләр ки, буна јол вермәк олар. Шиә нәзәријјәчиләринин мүәјјән һәдд гојдугларына бахмајараг, тәгијјәни шиәләр о гәдәр кениш тәтбиг етмишләр ки, бу һал шиәләрин мүтәәссиб партијаларынын фәргләндиричи әламәтләриндән бири олмушдур. Инсафән демәк лазымдыр ки, шиәләрдә бу мејл өзхошуна дејил, јаранмыш вәзијјәтин тә'сири нәтичәсиндә әмәлә кәлмишдир: шиәләр һәр шејдән әввәл тә'гибләрдән вә гырғындан хилас олмаға чалышырдылар.

Сијаси фәалијјәтдән әл чәкмәјә мәчбур олан шиәләр өз тә'лимини хәлвәти ишләјиб һазырламыш вә харичиләр кими, онлардан да бир чох тәригәтләр ајрылмышдыр. Бу тәригәтләрин бә'зиләри сонралар шиәлијә әввәлләр онун чалышыб әлдә етмәк истәдніји, амма наил ола билмәдији сијаси нүфуз газандырмышлар.

Лакин бу мүвәффәгијјәт газанылмаздан әввәл шиәлијин сијаси мәғлубијјәтләри онун әсас үнсүрләриндән биринин — изтираб чәкмәк вә күнаһыны тәмизләмәк идејаларынын (Иранда өз дини вә күтләви характеринә көрә әср шәбеһләрини хатырладан вә бә'зән чылғынлыг дәрәчәсинә чатан драм тамашаларына сәбәб олмуш идејаларын) әмәлә кәлмәси үчүн зәмин јаратмышдыр. Имамын өлүмү мүтләг әзаблы олмалыдыр (доғрудан да, тарихчиләрин јаздыгларына инансаг, бүтүн шиә имамлары гәтл едилмишләр). Амма бир һалда ки, дүнјада һәмишә имам олмалыдыр, шиәләрин е'тигадына көрә, ахырынчы имам өлмәмишдир: о, анчаг заһирдә јохдур вә бир вахт мүтләг гајыдачагдыр. Бу јохлуг (гејб) гуртаранадәк исә шиә ичмасы белә күман едир ки, ону «кизли имам» идарә едир вә һәр кәс она садиг олачағына анд ичмәлидир. Мәсәлән, 1910-чу илдә дејиләнә көрә, Иран мәчлиси «кизли имамын» иштиракы илә ишә башламышдыр. Шиәләрин әксәријјәти имамын гајыдачағына (рәч'ә) инаныр. Лакин онлар имамларын сонунчусунун — «кизли имамын» шәхсијјәти мәсәләсиндә бир-бириндән ајрылырлар. Имамиләр вә ја оникиләр

(Əсна Əшəри) бир-биринин ардынча он ики имам олдуғуна инандыглары һалда, зејдилəр һесабы бешинчи имамда, исмаилилəр вə ја једдилəр једдинчи имамда битирирлəр.

Шиəлəрдə зејдилəр мө'минликдəн даһа аз узаглашмышлар. Зејдилəр Јəмəндə мүстəгил сечкили имамлыг јаратмышлар вə Јəмəн сонралар османлы түрклəр тəрəфиндəн ишғал едилмиш олса да, имамлыг 860-чы илдəн орада мөвчуддур*. Тəригəтин ады Зејдин (Һүсејнин нəвəси) адындан көтүрүлмүшдүр; Əлəвилəрин һүгугларыны һəјата кечирмəјə чалышан Зејд 740-чы илдə Əмəвилəрин əскəрлəри тəрəфиндəн өлдүрүлмүшдүр. Онлар мүвəггəти никаһы рəдд едир, имамын илаһи маһијјəтини инкар едир, «кизли имамын» гајыдачағыны көзлəмир вə белə күман едирлəр ки, Зејдин өлүмүндəн сонра имамлыг ирси дејил, сечкили олмалыдыр.

Шиəлəрин бөјүк əксəријјəтини тəшкил едəн имамилəр үчүн «кизли имамын» гајытмасы бир еһкамдыр. 873-чү илдə доғулмуш вə əсрарəнкиз бир шəкилдə гејб олмуш он икинчи имам Мəһəммəд, имамилəрин фикринчə, вахты чатанда меһди ролунда зүһур етмəлидир. Сонралар имамилик Иранын рəсми дини олду. Имамилик үстүн кəлəнəдəк узун һазырлыг дөвру кечди. Саманилəрин јол вермəси шиəлијин ачыг шəкилдə чыхышына (X əсрин əввəллəриндə) имкан верди. Јарым əср сонра Бувејһилəр Бағдада дахил оланда шиəлəр үстүнлүк əлдə етдилəр. О вахт, сүнни рəвајəтлəриндəн ибарəт алты мəчмуə тəртиб едилдији кими шиəлəрин дə рəвајəтлəриндəн ибарəт мəчмуəлəр, јə'ни «дөрд китаб» тəртиб олунду. Ичтиһады бир кəнара гојуб анчаг Гураны вə бу дөрд китабы ганун (шəриəт) мəнбəји һесаб едəн имамилəр əхбари (мүгəддəс рəвајəт тəрəфдарлары) дəстəсини тəшкил едирлəр. Лакин имамилəрин əксəријјəти үсулидир (мүһакимə үсулу тəрəфдарыдыр). Биз Иран мүчтəһидлəринин нə кими мүстəгил мөвге тутдугларыны јухарыда гејд етмишик.

Демəли, зејдилəрə көрə, имам аллаһын бујуруғу илə һəрəкəт едир вə онун вүчудунда илаһи бир зəррəнин олмасы вачиб дејилдир. Имамилəрə көрə имам, вүчудунда илаһи нурун чөвһəри олан бир инсандыр. Мү

* 1962-чи ил сентјабр ингилабы нəтичəсиндə Јəмəн республика... элмушдур (ред.).

тәассиб шиәләрә көрә бу дахили хүсусијјәт (һүлул) мүтләгдир: мәсәлә аллаһла имамын мадди бирлији мәсәләсидир ки, имам да нәтичә е'тибары илә чеврилиб һәтта аллаһ олур.

Шиәликдә тәассүбкеш чәрәјан нүмајәндәләринин дини вә сијаси фәалијјәти барәсиндә мә'лумат вермәздән әввәл «кизли имамын» гајытмасы һаггындакы тә'лимдән, бә'зи меһди һәрәкатлары доғурмуш бу тә'лимдән бәһс етмәк лазымдыр.

Меһдилик. Биз көрдүк ки, әдаләт јаратмаг үчүн зүһур едәчәк вә дүнјанын ахырынын чатдығыны хәбәр верәчәк меһди һаггындакы тә'лим сүнниләр арасында сонралар мејдана кәлмишдир вә һеч дә дәгиг бир тә'лим дејилдир. Көрүнүр, бу идеја өз ифадәсини әввәлчә Исанын, сонра да Мәһәммәдин шәхсијјәтиндә тапмышдыр, чүнки, куја Мәһәммәд демишдир: «Мәндән сонра пејғәмбәр олмајачагдыр» (бу нәзәријјәни Казанова[7] гәбул етмишдир). Пејғәмбәрин адыны дашымалы олачаг меһди Мәһәммәдин тәчәссүмү олмалыдыр. Беләликлә, биз бурада шиәләр арасында сонралар чох јајылмыш тәчәссүм идејасыны көрүрүк.

Мә'лум олдуғу кими, Гуранда дүнјанын ахырындан бәһс едән бир сыра ајәләр вардыр (мәсәлән, 77,7; 54,6). Бу ајәләр билаваситә Апокалипсисдән[8] көтүрүлмәсә дә, ону хатырладыр. Һәмин ајәләр әсасында бир чох рәвајәтләр (һәдисләр) әмәлә кәлмишдир ки, бунларын да бириндә Мәһәммәдин адындан дејилән вә һәр чүр јаланчы имамлар үчүн јол ачан бу чүр сөзләр вардыр: «Дүнјанын ахыры чатмаздан әввәл мәним нәслимдән олан вә мәним адымы дашыјан бир адам мәним чамаатымы идарә едәчәкдир».

Демәк олар шиәләр меһди идејасыны она көрә гәбул етмишләр ки, бу идејадан пејғәмбәр аиләсинин үзвү олан Әлинин вә онун нәсилләринин хејринә истифадә етсинләр. Мүтәәссиб шиәләр арасында Әли сонралар һәтта илдырыма һөкм верән аллаһ олмушдур ки, бурада да истәр-истәмәз һинду Һиндра јада дүшүр (бах: Ибн Хәлдун[9],

[7] Казанова, Пол-франсыз шәргшүнасыдыр.

[8] Апокалипсис (ја да «Јүһәннанын вәһји») — Әһди-чәдидә дахил олмуш ән гәдим христиан әдәбијјаты әсәрләриндән биридир.

[9] Ибн Хәлдун (1332—1406) — көркәмли әрәб тарихчиси вә сосиологудур, «Мүгәддимә»дә (онун «Китаб-әл-ибар» — «Ибрәт китабы» әсәринин «Мүгәддимә»синдә) орижинал бир нәзәријјә ирәли сүрмүшдүр.

I чилд, сәһ. 404). Тәдричлә мейди Мәһәммәд аиләсинин үзвүндән Әли аиләсинин үзвүнә чеврилмишдир, башга сөзлә «кизли имам», јахуд да Фатимәнин нәсли (Фатими), јә'ни зүһур едәчәк хиласкар олмушдур ки, онун барәсиндә дә бир мүәллиф (Ибн Хәлдундан көтүрүрәм, II чилд, сәһ. 198) белә јазыр: «Фатими Мәһәммәд аиләсинә мәнсуб олан хиласкардыр».

Үбејдуллаһ X әсрин әввәлләриндә Фатимиләр сүләләсинин әсасыны гојаркән бу рәвајәтләрдән истифадә етди. Ики әср сонра Әлмүвәһһидиләр сүләләсинин баниси Ибн Тумәрт јени мейди симасында зәфәрлә мејдана чыхды. Мәғрибдә (һәтта XIX әсрдә) вә Мисирдә башга чәһдләр дә көстәрилди ки, бунлар да баш тутмады; бурада ики мейди мејдана кәлмишди: бунлардан бири 1777-чи илдә Бонапартын әлејһинә, икинчиси 1883-чү илдә инкилисләрин әлејһинә чыхмышды.

Гејд етмәк лазымдыр ки, хиласкарлыг идејасы ислам тарихинин һәр бир дөврүндә мејдана чыхырды. Мәсәлән, Ибн Хәлдун хәбәр верир ки, Һилла (Месопотамија) сакинләри Әли нәслиндән олуб онларын арасында вәфат етмиш бир нәфәрин гајыдачағына мөһкәм инанырдылар. Онлар һәр ахшам бу өлмүш адамын мәнзилинә кәлир, ону ады илә чағырыр вә онун үчүн јәһәрли ат кәтирирдиләр. Сонралар, Иран сәфәвиләринин һөкмранлығы заманы онлар һазыр вәзијјәтдә ики ат сахлајырдылар: бу атларын бири «саһиб әз-замана» (јә'ни мейдијә), дикәри онун наиби Исаја мәхсус иди. Мейдијә бу чүр е'тигад едилмәси тәзаһүрләринә аид даһа бир чох мисал кәтирмәк олар. Унутмаг лазым дејилдир ки, бу инам каһ сосиализм[10] үчүн, каһ да теократизм үчүн илк мәнбә олмушдур. Сонралар бу е'тигад шиәләрин ики әсас голунун — гәрмәтиләрин вә исмаилиләрин тә'лимләриндә ифадә едилмишдир.

Гәрмәтиләр вә исмаилиләр. Мүтәәссиб диндарларын бу нүмајәндәләри (чулат) белә һесаб едирләр ки, имам нәсли једдинчи имамда гуртарыр. Тәригәтин адларындан бири — једдиләр ады да бурадан әмәлә кәлмишдир. Бәс онларын сон беш имамы танымамасына сәбәб нә иди? Тәгрибән 760-чы илдә алтынчы имам «Чәфәр-и Садиг өз бөјүк оғлу Исмаили имам адына лајиг билмәјиб ону имам-

[10] Әсла ајдын дејилдир ки, мүәллиф бу сөзү нә мә'нада ишләдир.

лыға варис чыхмаг һүгугундан мәһрум етмиш вә бу һүгугу өз кичик оғлуна вермишди. Исмаилиләр Исмаилин имамлыгдан узаглашдырылмасынын гануни олдуғуну имамиләрин зиддинә олараг рәдд едирдиләр. Онун өлүмү һаггында әбәс јерә шајиәләр јајылырды. Исмаилин тәрәфдарлары она садиг идиләр, онларын Иранда вә Сурријада сәпәләнмиш нәсилләри исә өз тә'лимини мәчази мә'нада Гураны тәфсир едән мүбәллиғләр (даиләр) васитәси илә јајырдылар.

Бир әср әрзиндә тәригәтин фәалијјәти әсасән дини маһијјәт дашыјырды. Лакин Абдулла адлы бир мүбәллиғ бу фәалијјәтдән сијаси мәгсәдләрә наил олмаг үчүн истифадә етди. О өз һәммәсләкләринин көмәји илә исмаили тәблиғатыны мисли көрүнмәмиш дәрәчәдә кенишләндирә билди. Даи Һәмдан Гәрмәт Месопотамијада фәһлә вә кәндлиләри бирләшдирди; бундан бир гәдәр әввәл бурада гуллар үсјаны олмушду[1]. О һәмин кәндли вә шәһәрлиләри «кизли имам» идејасы алтында бирләшдирди (чүнки бу идеја онларын бәрабәрлијә наил олмаг арзусуна ујғун иди) вә онлары мүгәддәс чәмијјәт јаратмаға (еһтимал ки, Гәрбдә франкмасонлуг мејдана чыхан вахтда олдуғу кими) тәһрик етди. Имканымыз олмадығындан биз гәрмәтиләрин дини тә'лимини шәрһ етмәјәчәјик. Бу тә'лимдән Массинјонун мәгаләсиндә бәһс олунмушдур (EL, art. «Karmates»). Бу һәрәкат Месопотамијадан Әрәбистана јајылды вә вулгар коммунизмә чевриләрәк ифрата варды ки, бу да башга тәригәтчиләрин — Фатимиләрин ишә гарышмасына сәбәб олду.

Һәмдан Гәрмәт Месопотамијада тәблиғат апардығы һалда, Әбу Абдулла адлы башга бир даи Ифрикијјә бәрбәрләри арасында һәјачан тохуму сәпәрәк «кизли имамын» јахын вахтларда зүһур едәчәјини онлара билдирди. Үбејдуллаһын, бу көзләнилән Меһдинин Африкаја кәлмәсини, онун Сичилмасәдә зиндана салынмасыны, китаб тајфасындан олан бәрбәрләрин даини әгләбиләрдән горујуб мүдафиә етмәсини, онун Әли вә Фатимә нәслинин нүмајәндәси кими «әмирәлмө'минин» сифәти илә тахта әјләшмәсини мүфәссәл тәсвир етмәјә бизим имканымыз јохдур. Фатимләр Ифригијјәјә һаким олан кими өз шәһ-

---

[1] «Фәһлә» дедикдә шәһәр гара чамаатыны нәзәрдә тутур. Гуллар үсјаны дедикдә исә мүәллиф 869—883-чү илләрдә зәнчиләрин Ирагда вә Хузистанда галдырдыглары үсјаны нәзәрдә тутур.

рәтпәрәстлик мәгсәдләринә чатмаг үчүн өзләринин кәлмиш олдуглары шәргә тәрәф үз гојдулар. Јетмиш илдән сонра онлар исмаили тәригәтини рәсми дә олса, Мисирдә јајдылар.

Гәрмәтиләр һаггында ахырда ону демәк олар ки, онлар «кизли имам» һаггындакы тә'лими ичтимаи ингилабын хејринә јөнәлтмишләр. Фатимиләр исә сосиализми бир кәнара гојуб гәрмәти тәблиғатындан вә «кизли имам» һаггындакы тә'лимдән сијаси һөкмранлыг мәгсәдләринин һәјата кечирилмәси үчүн истифадә етмишләр.

Мүсәлман тарихчиләри Фатими хәлифәләринин ганунилијини чох вахт рәдд етмишләр. Һәмин хәлифәләр доғрудандамы Әлидән вә Фатимәдән төрәмишдиләр? Исмаили тә'лиминин көкүнә нәзәр салаг, јәгин едәрик ки, Фатимиләр дә имамлығын гануни варислијинә имамиләр гәдәр әһәмијјәт вермишләр. Имамиләр белә һесаб едирдиләр ки, имам һөкмән өз сәләфи тәрәфиндән тә'јин едилмәли вә билаваситә ондан төрәмәлидир. Зејдиләр исә белә күман едирдиләр ки, Әли нәслиндән олан һәр кәс шиәлијин мүдафиә едилмәси үчүн имам адланмағы тәләб етмәк һүгугуна маликдир. Нәһајәт исмаилиләрә (гәрмәтиләрә вә Фатимиләрә) көрә, имамлыг — «мүгәддәсләр арасында јени башчынын шүурунун гәфләтән нурланмасы јолу илә она јухарыдан әта едилән сәлаһијјәтдир» (Массинјон). Белә бир вәзијјәтдә Фатимиләрин ганунилији мәсәләси көлкәдә галыр. Онлар сәрбәстчә өзләрини имам е'лан едә билир вә илаһи гүввәјә малик олдугларындан о дәрәчәдә истифадә едирдиләр ки, һәтта Һаким адлы бир Фатими аллаһ е'лан едилмишди.

Даим једди рәгәминин әсас көтүрүлмәси (бу, бәлкә дә гностисизмин тә'сиридир) исмаили чәрәјанынын инкишафында бөјүк рол ојнамышдыр; бу рәгәм һәмишә мүгәддәс һесаб едилмишдир (бах:EJ. art. «Sab»). Исмаилиләр инсандан аллаһа доғру галхан дикәр беш пиллә (бу пилләләрә инсан да, аллаһ да дахилдир) мүәјјән етмишләр. Бу пилләләр ашағыдакы әсас принсипләрдән ирәли кәлмишдир: Дүнја идракы, Дүнја руһу, Илк маддә, Мәкан, Заман. Једди пејғәмбәр: Адәм, Нуһ, Ибраһим, Муса, Иса, Мәһәммәд вә нәһајәт, једдинчи имам Исмаилин оғлу Мәһәммәд Дүнја идракынын ардычыл ифадәчиси олмушлар. Бурадан көрүнүр ки, мө'мин мүсәлманларла исмаилиләр арасында бөјүк бир учурум вардыр (биз һәлә исмаилиләрин Гураны мәчази мә'нада тәфсир етдик

ләрини вә руһларын бир бәдәндән дикәринә кечмәсинә е'тигад етдикләрини демирик). Мөмүи мүсәлманлар Мәһәммәди пејғәмбәрләрин сонунчусу сајдыглары вә ахирәтдә меһдинин зүһур едиб онун ишини һәлә бәрпа едәчәјинә инандыглары һалда, исмаилиләр јени пејғәмбәрин мејдана чыхмасы наминә Мәһәммәдин ролунун әһәмијјәтини һечә ендирирләр. Бундан әлавә, једди пејғәмбәрин һәр биринин хидмәтиндә једди имам олур вә бу имамларын биринчиси пејғәмбәри даим мүшајиәт едир. Мәсәләп, биринчи беш пејғәмбәрә ашағыдакы имамлар тәһким олунмушдур: Сиф, Сам, Исмаил, Һарун (једдинчи имам Јуһәнна Мәсиһ, Мүждәчи олмушдур), Симон-Пјотр. Әли Мәһәммәдлә бағлыдыр вә ондан сонра имам Исмаилин өзү дә дахил олмагла Әлинин биринчи алты хәләфи кәлир. Исмаилин оғлу Мәһәммәддән једдинчи пејғәмбәр силсиләси башланыр. Исмаили мүбәллиғи Абдулла, сонра исә онун ики оғлу Мәһәммәдин имамлары олмушлар; дөрдүнчү имам биринчи Фатими хәлифәси Үбејдуллаһ иди.

Илаһи гүввә һаггында неоплатоник тә'лимин тәкрары олан бу сај рәмзинин нә кими нәтичәләр верә биләчәјини тәсәввүр етмәк асандыр.

Фатими хәлифәләри ахырынчы пејғәмбәрдән сонра кәлән имамларын једдинчи силсиләсини тамамлајырлар. Лакин «мәнтиги дүшүнән Исмаилиләр Фатими имамынын тимсалында Дүнја идракынын јүксәк дүнјәви тәзаһүрү илә кифајәтләнә билмәздиләр. Силсиләләрә хитам верилмәли иди вә 1017-чи илдә онлар гәт етдиләр ки, вахт кәлиб чатмышдыр вә Фатими хәлифәси Һаким аллаһын тәчәссүмү кими дүнјаја варид олмалыдыр» (Голдсијер). Беләликлә, исмаилиләрдән бир гол—друзлар ајрылды (друзларын ады, хәлифә Һакимин јахын адамларындан вә онун мүбәллиғләриндән бири олан Дәрәзидән көтүрүлмүшдүр). Мә'лум олдуғу кими, друзлар, Суријанын дағлыг рајонунда, Дәрәзинин тәблиғат апардығы Һәвранда јашајырдылар. Имамиләр «кизли имамын» гајыдачағыны көзләјирдиләр. Анчаг мүгәддәсләр тәригәти олан друзлар һәр чүр тәблиғат апармағдан чәкинирдиләр. Аллаһ олан Һаким тәкдир вә онун атрибутлары јохдур.

Једди рәгәми бу тә'лимдә једди әсас һөкм шәклиндә үзә чыхыр. Друзлар тәгијјәјә («фикрән е'тираз») шиәләрдән даһа чох јол верир вә руһун бир бәдәндән дикәринә кечмәсинә инанырлар.

Демәк лазымдыр ки, Һакимин илаһилији һаггындакы тә'лим Суријада јајыларкән нүсәјриләрин (индики әнсариләр вә ја әләвиләр) бир гәдәр әввәл бурада јаранмыш кизли дини тә'лими илә үз-үзә кәлмишдир. Друзлар вә нүсәјриләр бир-бири илә бир нечә әср әдавәт апармышдылар. Друзлар Һакимә пәрәстиш етдикләри һалда, нүсәјриләр вә хејли сонра мејдана чыхмыш Әлиаллаһиләр тәригәтинин тәрәфдарлары Әлини илаһиләшдирирдиләр. Онлар дејирдиләр ки, Әли, өз илаһи тәбиәтинә көрә әбәдидир; о, заһирән имамымыз олса да, өз дахили маһијјәтинә көрә бизим аллаһымыздыр. Онлар Әлидән, Мәһәммәддән вә Салмандан ибарәт үчлүјә е'тигад едирдиләр (һәм дә онлара көрә, Мәһәммәд Әлинин анҹаг нурудур, Салман исә Әлинин мүждәчисидир). Һәмин тә'лимләрин тәфәррүатына вармадан биз бурада гностисизм вә ислам үнсүрләринә бир үнсүр гарышдығыны гејд едәрәк демәлијик ки, бурада сөһбәт бүтпәрәстлијин галығы һаггында кедир. Доғрудан да, нүсәјриләрин ситајиш етдикләри үчлүк гәдим Сурија бүтпәрәстләринин сәҹдә етдикләри үчлүјү хатырладыр. Бу һәлә бир јана галсын, әләвиләрә әфсанәви сифәтләр иснад верилир: Әли илдырым һөкмдарыдыр; әкәр әввәлләр ахшам шәфәгинин рәнки габанын парчаладығы Адонисин[12] ганы һесаб олунурдуса, инди Һүсејнин ганы кими гәбул едилир. Марагłы бурасыдыр ки, нүсәјриләрин ајинләриндә биз шиә вә христиан бајрамларынын бир-биринә гарышдығыны көрүрүк (бөјүк бајрамлар вә мүгәддәс күнләрин бајрам едилмәси). Онларын мүгәддәсләринин мәгбәрәләри әтрафында әкилән ағачлара да ситајиш едилир вә һәмин мәгбәрәләр өлкәнин уча јерләриндә олур. Нүсәјрилик синкретизм думанлығында азыб галан тә'лим олмуш вә буна көрә дә мө'мин мүсәлманлар тәрәфиндән рәдд едилмишдир. Һалбуки инкишаф едиб нүсәјриләри мејдана кәтирмиш исмаили чәрәјаны илә ислам хејли һесаблашыр.

Хәлифә Һакимин (друзлар аллаһынын) сирли бир шәраитдә јоха чыхмасындан он беш ил сонра, 1035-чи илдә Фатимиләр исмаили имамлары адыны јенә дә өзләринә

---

[12] Адонис — Финикијанын өлән вә дирилән нәбатат аллаһыдыр вә гәдим заманларда бүтүн Аралыг дәнизи өлкәләриндә она ситајиш едилирди; әфсанәви Исанын бир сурәтидир. Әфсанәјә көрә Адонисн габан дидиб өлдүрмүш, амма о, сонра дирилмишдир.

гајтардылар. Исмаилнләрин дини тә'лими Мисирдә рәсми дин кими бәрпа едилдн вә Сәлаһәддин[13] Фатимиләри девириб мө'минлији бәрпа едәнәдәк (XII әср) бу дин орада һаким мөвге тутду.

Лакин бундан әввәл, Фатими хәлифәси Мүстәнсирии[14] һөкмранлығы дөврүндә Ираг даиси 1078-чи илдә Һәсән ибн Сәббаһ адлы бнр исмаилини Ирандан Мисрә көндәрмишди. Бу заман имам Исмаилин имамлыгдан кәнар едилмәсинә (Исмаили һәрәкатынын јаранмасынын илк сәбәби дә елә бу олмушду) бәнзәр һадисә баш верди. Мәһз хәлифә Мүстәнсир өз бөјүк оғлу Низарын мәнафејинин зәрәринә олараг кичик оғлуну өзүнүн кәләчәк вәлиәһди тә'јин етди. Һәсән ибн Сәббаһ өзүнүн шүбһәсиз сијаси шөһрәтпәрәстлик мүлаһизәләрини әсас тутараг ачыгдан-ачыға Низарын тәрәфинә кечди вә Мисирдән говулду. Лакин о, Суријада (Һәләб тәрәфләрдә), сонра исә Иранда өз тәблиғатыны давам етдирирди; о, Иранда өз тәрәфдарларынын көмәји илә 1090-чы илдә Әламут галасыны әлә кечирәрәк ону өз игамәткаһына чевирди. Һәсән ибн Сәббаһ аз мүддәтдә һәмин өлкәнин башга галаларыны да әлә кечирди, һабелә јени галалар тикдирди вә тәрәфдарларыны өзүнә кор-коранә итаәт етмәјә мәчбур етди. О, һәмфикирләринә тәркибиндә һинд чәтәнәси — һәшиш (онлара верилән «әсасијунлар»[15] ады да һәмин һәшиш сөзүндән әмәлә кәлмишдир) олан маддә ичирдәрәк өз нүфузунун күчләнмәсинә көмәк етди; һәшишин тә'сири илә бу адамлары гара басыр, онларын көзүнә чәннәт көрүнүрдү, Һәсән исә бундан истифадә едиб онлары, өзүнүн һакимијјәтинә гаршы мүбаризә апаран задәканлары вә әсилзадәләри өлдүрмәјә тәһрик едирди. Ислам аләминдә әввәлләр дә мүнтәзәм олараг чәһаләтпәрәстләр Гураны мәчази мә'нада јозур вә онлара мүхалиф чыханлары өлдүрүрдүләр. (EI, atr. «Ibili»).

Сәлиб (әһли-сәлиб) јүрүшүндән сонра әмәлә кәлмиш гарма-гарышыглыгдан истифадә едән Һәсән о заман Гәрби Асијада һөкмдарлыг етмиш Сәлчуг султанларынын арзусу зиддинә олараг мүстәгил әмирлијин әсасыны гојду ки, бу әмирлик дә террор тәдбирләри васитәси илә

---

[13] Сәлаһәддин — Мисир султаныдыр (1171—1193), Әјјубиләр сүлаләсинин (1171—1250) банисидир. Авропалылар она Саладин дејирләр.

[14] 1036—1094-чү илләр.

[15] Һәшшашиләр.

сәккиз шејхин һөкмранлыгы әрзиндә (1090 — 1256) јаша-ја билди.

Фатимиләр тамамилә мәнтиги олараг исмаили тә'ли-минә бир үнсүр әлавә етдиләр ки, бу да имама кор-кора-нә итаәт етмәкдән ибарәтдир. Һәсәнин сајәсиндә мејда-на кәлән вә дини тәригәтдән даһа чох кизли сијаси тәш-килат олан јени нөв исмаилилик бу итаәткарлығы гану-на чевирди; Гуран јалныз имамын шәхсән рәһбәрлији (тә'-лими) илә өјрәнилмәли иди, јохса бунун һеч бир әһәмиј-јәти олмазды. Бу, Гураны тәкбашына тәфсир етмәк үчү «гапыны бағламаг» демәк иди. Һәсән өзүнү Мисирдәкі Фатими имамынын мүавини е'лан етмиш олса да, өз тә-рәфдарларынын чисмән вә руһән гејри-мәһдуд саһибі иди.

Лакин онун хәләфләриндән бири, Әламутун дөрдүн-чү шејхи даһа ирәли кетди, о өз көзләнилмәз һәрәкәтлә-ри илә тә'лимин ардычыллығыны, хәлифә Һаким кими поз-ду. Бу шејхин сәләфләри өзләрини анчаг Гаһирә имамы-нын мүавини кими гәләмә вердикләри һалда, о, көзләнил-мәдән өзүнү Низарын (Фатими хәлифәси Мүстәнсирин оғлудур; Һәсән ибн Сәббаһ да вахты илә онун һүгуглары-ны мүдафиә едирди) нәтичәси е'лан етди. Бунунла да өзүнү Фатими хәлифәсинин һөкмранлығындан азад еди вә өзү исмаилиләрин баш имамы олур. О заманлар Әлә-мут шејхи нәинки Иранда, һәм дә Суријада олан галала-ры өз әлиндә сахлајырды. Бу галалары онун сијаси иғти-шашлардан мәһарәтлә истифадә едән вә лазым олдугда христианлардан көмәк алан вәкилләри тәдричлә өзләри-нә табе етмишдиләр. Сәлиб јүрүшләриндән бәһс едән гәр тарихчиләринин «Дағ абиди» кими көстәрдикләри шәх дә мәһз Әламут шејхинин Суријадакы чанишини иди. Б чанишинләрдән бири Рәшидәддин Синан Иранда Һәсә ибн Сәббаһын ишләтдији фырылдағы јарым әср сонр Суријада тәкрар етди. О да Әламут һөкмранлығында өзүнү хилас едиб ејни кизли гәтлләр сијасәти јеритмәј башлады вә һәм сәлиб әһлини, һәм дә о заман Фатимилә ри девирмиш Сәлаһәддини өзү илә һесаблашмаға мәчбу етди.

1256-чы илдә монголларын истиласы Иранда исмаи лиләрин гүдрәтини сарсытды. Бир нечә илдән сонра Ми сир султан-мәмлукларынын Суријаја сохулуб бурада ө ләринә табе етдирдикләри исмаилиләрә кәлдикдә, демә

лазымдыр ки, онларын агибəти барəсиндə һеч бир шеј мə'лум дејилдир. Онларын нəсиллəри һəлə инди дə дағылмыш галаларын əтрафында јашајырлар. Бу исмаили нəсиллəринин кичик-кичик дəстəлəринə һəмчинин Иранда, Орта Асијада, Əфганыстанда, Үммандa вə Зəнзибарда раст кəлмəк олар. Лакин Һиндистанда онлар дини чəһəтдəн өз əввəлки гүдрəтини горујуб сахламыш, һəм дə бурада хоча тəригəтини тəшкил едирлəр. Тəригəтин индики башчысы 47-чи имам (исмаилилəрин һесабы илə) вə Аға хан[16] ады илə мəшһур олан Мəһəммəдшаһ ибн Аға Əлидир.

Белəликлə, шиəликдəн нəш'əт едəн исмаилилəр исламын мүгəддəратына бөјүк тə'сир көстəрмишлəр, чүнки бир сыра сијаси һəрəкатларын: гəрмəтилəрин, фатимилəрин, һəшшашилəрин əмəлə кəлмəсинə билаваситə вə ја билваситə сəбəб олмушлар. Бундан əлавə, исмаилилəр илаһи атрибутлары инкар етмəкдə вə идракы əсас тутмагда мө'тəзилилəрлə бир мөвгедə дурараг мүсəлман тəфəккүрүнүн инкишафына өз тə'сирини көстəрмишлəр. Мө'тəзили тə'лимини нəзəрдəн кечирмəјə башламаздан əввəл исмаилилəрин тə'лимини гысача шəрһ етмəк лазымдыр.

Аллаһын атрибутлары јохдур вə тəсəввүр едилə билмəз. О өз арзусу илə Дүнја Идракы — исмаилилəрин əсл мə'буду шəклиндə мејдана кəлмишдир ки, онун да əсас атрибуту биликдир. Идрак өз нөвбəсиндə Дүнја руһуну јаратмышдыр, бу руһ исə өзүнə хас олан атрибут (һəјат) сајəсиндə Идракын вердији мүхтəлиф формалары пассив сурəтдə гəбул едəн Илк маддəни төрəтмишдир. Идракын тəбиəти сəвијјəсинə јүксəлтмəк үчүн Руһ даим билијə чан атыр. Бу үч əсасын һəрəкəтинə Мəкан вə Заман да гошулур вə онларын биркə фəалијјəти Дүнја маддəсинин јаранмасына доғру јөнəлдилмишдир. Белəликлə, аллаһын өзүндəн тутмуш маддəјəдəк једди əсас мөвчуддур. Мəһз бу əсасларын өзү (аллаһдан башга) пејғəмбəрлəрин вə имамларын тимсалында тəзаһүр етмишдир ки, бунларын да једди силсилəси һаггында биз јухарыда бəһс етмишик.

Гуранын мəчази тəфсиринə əсасланан дини тə'лимə вагиф олмаг јолунда једди пиллə дурурду. Исмаилилəрин əксəријјəти анчаг икинчи пиллəјə, даилəр (мүбəллиғлəр)

---

[16] Аға хан 1957-чи илдə өлмүш вə нəвəси Кəрим ханы өз хəлəфи тə'јин етмишдир.

исә алтынҹы пилләјә чатырдылар. Чох аз адам једдинҹи пилләјә чатырды.

Ҹәннәт (руһун камил идрака чатдығы һал) вә ҹәһәннәм (ҹаһиллик һалы) мәҹази мә'нада тәфсир едилирди. Ҹәһәннәм әзабы мүвәггәти һал иди, чүнки руһун бир бәдәндән дикәринә кечмәси (тәнасүх) һаггындакы тә'лимә көрә һәр бир руһ јерә гајыдырды вә имамын башчылығы алтында билик әлдә едәнәдәк бурада галырды. Хәлг едилмиш бүтүн шејләр Дүнја Идракы шәклинә дүшән күн... шәр јох олмалыдыр.

Јарадылыш һаггында исмаили системи X әсрдә бир груп әрәб алиминин тәртиб етдији вә «Сәфа гардашлары» («Ихван-әс-Сәфа») ады илә мәшһур олан фәлсәфә енсиклопедијасында чох ҹүз'и дәјишикликләрә уғрамышдыр. Бундан әлавә, силсиләләр вә сајларын рәмзи мә'насы һаггында онларын анлајышы шиәләрин XV әсрдә тә'сис едилмиш һүруфи («һәрф тәфсирчиләри») тәригәтинин тә'лиминдә тәкрар олунур. Османлы империјасындакы бәкдаши дәрвишләр дә бу дини тә'лими гәбул етмишдиләр; һәмин тә'лимә көрә һәр бир силсилә Адәмин мејдана кәлмәсиндә башланыр вә гијамәтлә гуртарыр; пејғәмбәрләрдән сонра мүгәддәсләр кәлирләр ки, онлар да өзләрини аллаһы тәҹәссүмү е'лан едирләр; биринҹи белә бир тәҹәссүм тәригәтин баниси олмушдур; әлифба һәрфләринин сај мә'насына әсасланан һесабламалар тәригәтин тә'лиминд... исмаилиләр арасында олдуғундан һеч дә аз рол ојнамыр; једди рәгәми онлар арасында өз хүсуси әһәмијјәтини сахлајыр.

Мө'тәзилиләрлә тәкҹә исмаилиләр әлагәдар дејилдирләр. Наллино[17] («Riwista degli orientali» VII, 455 в... сонра) хариҹи-абидәләрин еһкамы илә мө'тәзилиләр, чох күман ки, хариҹи-ибадиләрин тә'сиринә мә'руз галмышлар. Буна көрә дә инди мө'тәзилиләрин тә'лимини нәзәрдән кечирәк; гејд етмәк лазымдыр ки, Суријада чох еркән мејдана кәлмиш расионализм мејлләри бу тә'лимдә бүллурлашмышдыр. Лакин бунунла јанашы, биринҹи нөвбәдә Иргагда илаһи гүввәјә инам бәсләмәк мејлләри дә инкишаф етмәјә башлады; бу мејлләрин әсасыны исә Гуранын ахирәтә аид олан мүддәалары тәшкил едирди. Сонра расионализм мүсәлман фәлсәфәсини јаратмыш, илаһ...

[17] Наллино, Карло Алфрисо (1872—1938) — Италија әрәбшүнасыды...

гүввәјә инам нсә бир сыра нәсиһәтнамәләр вә гәсидәләр төрәтмишднр.

Ирадә азадлығы мәсәләси. Расионализмин әсасыны ирадә азадлығы мәсәләси тәшкил едирдн ки, бу мәсәлә дә Гуранда олдугча долашыг вә зиддијјәтли шәкилдә шәрһ едилмишдир. Инсан өз һәрәкәтләриндә бүсбүтүн сәрбәстдирми, јохса тамамилә аллаһдан асылыдыр? Бу чох инчә мәсәләдир, чүнки бурадан аллаһын адил олуб-олмамасы мәсәләси мејдана чыхыр. Иш елә кәтирди ки, Гуранын тәфсирчиләри бу мәсәләни сәрбәст дүшүнмәјә мејл көстәрмәк арзусуну әсас тутдугларындан, галдырмаға мәчбур олурдулар.

Голдсијер Гуранын мәзмунуну бу чәһәтдән нәзәрдән кечирәрәк көстәрнр ки, бу мәсәлә Гуранда бүтүн башга мәсәләләрә нисбәтән даһа зиддијјәтли шәкилдә шәрһ олунмушдур. Аллаһ һаким-и мүтләгдир: аллаһын нә иш көрдүјүнү ондан сорушмаг олмаз (21,23); инсанлар «хурма чәјирдәјинин пәрдәсинин галынлығындан шикајәтләнмәјәчәкләр» (4, 52); һәр һалда «аллаһ һәр кими һаггын јолуна кәтнрмәк нстәјирсә, онун үрәјнни сыхыб дар едир...» (6, 125) доғрудан да «үрәк анчаг аллаһын һөкмү илә иман кәтирә биләр» (10,100). Гуранда детермнизм руһунда олан бу ајәләрлә јанашы ирадә азадлығындан бәһс едән башга ајәләр дә вардыр: «һиссә алудә олма» (38, 25); «бнз онлара һаггын јолуну көстәрднк, амма онлар өз чаһнллијинн дүзлүкдән үстүн тутдулар» (17, 86); «кнм нстәсә иман кәтирәр; кнм нстәсә мүртәд олар» (18, 28).

Лакин Голдсијер көстәрмншдир ки, күнаһкарын јанылмасындан бәһс едән ајәләрдә аллаһ күнаһкары һәгиги мә'нада јанлышлыға дүчар етмир, јалныз бунунла кифајәтләнир ки, онун азмасына вә ја јанылмасына (әдәллә) нмкан верир. Инсан сәһрада азан сәјјаһ кнми һара кәлди баш көтүрүб кедир: әкәр о хејрә доғру кеднрсә, аллаһ она көмәк әлн узадыр вә рәһбәрлик едир: јох, әкәр о пис иш көрүрсә, аллаһ ону азғын һалда гојур; амма ону бу азғынлыға аллаһ сөвг етмәмишдир. Бу фикир ашағыдакы сөзләрдән доғур: «Биз онларын үрәкләрини дә, нәзәрләрини дә өзүмүздән узаглашдырарыг, чүнки онлар бирнңчи дәфә буна нман кәтирмәмишләр, биз онлары бошлајарыг кн, бу азғынлар шәрафәтсизлик јолларында долашсынлар» (6, 110). Бу һәлә бир јана галсын, аллаһ,

ону хәјалына кәтнрмәјән шәрафәтсизләри һәмишәлик уну дур (7, 49; 9, 68; 45, 33).

Лакин исламын илк дөврләриндә Гуранын тәфсири дә илаһијјатчылардан бу чүр ннчәликләри тәләб етмә олмазды. Гримме[18] дә көстәрмишдир ки, Мәһәммәдин өзү көрүнүр, дәјишмнишдир: Мәккә дөврүндәкн ирадә азад лығындан о, һичрәтдән сонра кет-кедә там фатализмә кә либ чыхыр.

Лакин артыг һичринин биринчи әсринин ахырларын да јаманлыг вә јахшылығын, чәза вә бәхшишин бүтүнлүк лә аллаһын һөкмүндән асылы олдуғуну гәбул едән бу мүт ләг фатализм мүсәлманлар арасында чох кениш јајыл мыш әдаләт һиссинә тохунмаға башлады. Илк дәфә хрис тианларла бирликдә Сурија илаһијјатчылары бу мүтлә фаталнзм һаггында чәсарәтлә фикир јүрүтмәјә башлады лар. Фатализмә әрәбчә «гәдәр» дејилир. Бу фәнн истила һы чох вахт «гәза» сөзү илә бирләшир. Адәтән бу сөзләр ашағыдакы шәкилдә шәрһ еднрләр: «гәза» — аллаһы әбәди, һәр шеји әһатә едән һөкмүдүр, «гәдәр» — бу һөк мү заман дахилиндә тәтбиг етмәк демәкдир. Јахшылы «гәза» васнтәси илә кәлдији һалда, јаманлыг тәсадүфә «гәдәр» васитәсилә кәлир (икинчн дәрәчәли тәфсирләр ба рәснидә бах: EI, art. «Kada»).

Гәдәр әтрафында мүбаһисәләр онун нәтичәсиндә ме дана кәлмишдир ки, ики тә'лим бир-биринә зидд иди: би тәрәфдән гәдәриләр (һеч дә гәдәр тәрәфдары олмајыб г дәрин мә'насыны мәһдудлашдыранлар) дејирдиләр к инсан өз һәрәкәтләринин јарадычысыдыр, демәли, о ничатыны вә ја мәһкумијјәтини өзү јарадыр. Дикәр т рәфдән чәбриләр иддиа едирдиләр ки, бүтүн чансыз т биәт кими, инсанын әмәлләри дә аллаһын ирадәсин (чәбр) табедир.

Беләиклә, гәдәрилик исламы ән'әнәви фикирләр мә кәнәсиндән гопармаг үчүн көстәрилән лап илк чәһд ид ки, бу чәһд дә фикир азадлығы арзусундан дејил, јалны дини дүшүнчәдән ирәли кәлмншди. Әлбәттә, бу чәрәј ны Әмәвиләр писләмишдиләр; ахы халгы итаәтдә сахла

---

[18] Грнмме, Һуберт (1864—1942) — алман исламшүнасы, Мәһә мәднн тәрчүмеји-һалынын мүәллнфнднр; бу әсәрдә исламын нлк дө рү (Мәккә дөврү) әсассыз олараг «сосиалист» һәрәкаты кими тәсв олунур.

маг үчүн онлара фаталнзм лазым иди вә онларын һөкмү илә сарај шаирләри билдирирдиләр ки, хәлифәләрин һөкмранлығы «аллаһ тәрәфиндән габагчадан бујурулан јүксәк көстәришләрлә мүәјјән едилмишдир». Бундан әлавә Әмәвиләр мө'минлијә илк гәсд, илк һәгиги јенилик (бид'әт) олан гәдәрилијә гаршы мүбаризә апарырдылар.

Аббасиләр хилафәт башына кәлдикдән бир нечә ил сонра, хәлифә Мәнсурун вә хәлифә Мә'мунун[19] һөкмранлығы заманы ислама јад олан бир үнсүр — јунан фәлсәфәси мејдана кәлир. Несториләр гәдим јазычыларын әсәрләрини, әввәлчә тәбабәт елминә аид олан әсәрләри, сонра да фәлсәфи әсәрләри Сурија дилиндән әрәб дилинә тәрчүмә етдиләр. Бу тәрчүмәчиләрин ишинин сон дәрәчә бөјүк әһәмијјәти варды: онлар тәнгидчи олмагдан даһа чох, лирик тәбиәтли олан әрәбләрә дәлил ирәли сүрмәк нүмунәләри көстәрдиләр, јә'ни әрәбләрә елә бир силаһ вердиләр ки, сонрадан бу силаһдан истифадә етмәји онлара даһа һәссас олан иранлылар өјрәдирләр. Доғрусу, бу фәлсәфә, башлыча олараг Искәндәријјәдә еллинизм дөврүндә јаранан гәрибә бир гарышыгдан әмәлә кәлмишдир. Бу, аристотелизмин (тәчрүбәјә әсасланан мәнтиги мүһакимә фәлсәфәси) Шәрг мистиклији илә зәнкин олан Платон идеализми илә бирләшмәси иди. Бурада һәмин мүсәлман фәлсәфәсинин[20] инкишафынын хүласәсини вермәк мүмкүн дејилдир. «Өз заманәсиндә биликләри һифз едән әрәб философлары исламын бүтүн әсасларына еһтирам етдикләринин иддиа етмиш олсалар да, һәмишә ондан кәнарда дурмушлар» (Годфруа-Демонбин).

Мәһз о заман илаһијјатчылар дини е'тигад үчүн нә кимн тәһлүкә олдуғуну һисс едәрәк фәлсәфәјә гаршы онун өз силаһы олан диалектика илә мүбаризә апармағы өјрәндиләр. Илаһијјата тәтбиг едилән бу дәлилкәтирмә методу әсл дин фәлсәфәси јаратды ки, бу да «кәлам» адлаидырылмышдыр (бу фәлсәфини мүтәкәллим илаһијјатчылар ишләјиб һазырлајырдылар). Кәламын лап илк нүмајәндәләри мө'тәзилиләр олмушлар.

Мө'тәзилиләр. «Кушәнишин оланлара», заһидләрә, тәркдүнја оланлара дејилир. Онлар көрүнүр, илк мистикләр кими, һәгигәтән заһидликдән башламышлар, сонра исә

---

[19] Хәлифә Мәнсур (754—775) вә хәлифә Мә'мун (813—833).

[20] «Мүсәлман» фәлсәфәси илә марагланаплар бу китаба мүрачиәт едә биләрләр: «История философии», чилд I, М., 1957.

кәламын тә'сири алтына дүшүб кетдикчә даһа ајдын ифа
дә едилән расионализмә кәлиб чыхмышлар. Өзүнүн ә
јахын әсһабәси илә бирликдә бу тә'лимн тә'сис етмиш Ва
сил ибн Әта (748-чи илдә вәфат етмишдир) заһид иди

Мө'тәзилиләрин бөјүк хидмәти бундан ибарәт иди ки
онлар дини дәрк етмәк үчүн шүуру (әгл) бир ме'јар ким
көтүрмүшдүләр. Бу принсип нәтичәсиндә онлар тәкаллаһ
лыг идејасыны һәр чүр халг үнсүрләриндән вә ән'ән
ви үнсүрләрдән азад етдиләр. Бир сөзлә, онлар анчаг ила
һи әдаләт вә тәкаллаһлыг анлајышларына тәрәфдар ол
маға чалышырдылар.

Онларын дини тә'лимини гысача шәрһ едәк. Гәдәрилә
рә нисбәтән онлар буна даһа чох инанырдылар кн, инса
аллаһын мүдахиләси олмадан өз һәрәкәтләринин ја
радычысыдыр. Инсанын бу ирадә азадлығы гадир ал
лаһ һаггында мө'мин мүсәлманларын мүддәасына дабан
дабана зидд олан нәтичәләр верир. Бир һалда ки, инса
азаддыр, аллаһ јахшылара бәхшиш вермәјә, јаманлар
чәзаландырмаға борчлудур. Аллаһ буну өз ирадәсн ил
дејил, өз илтифатыны көстәрмәли олдуғу үчүн етмәлиди
Башга сөзлә, мө'тәзилиләр гадир аллаһын сәрбәст һө
мүнү өз мәхлугу гаршысында аллаһын борчу илә әвә
етмишләр. Белә чыхыр ки, инсан азаддыр, аллаһ исә та
азад дејилдир!

Бәс хејир вә шәр нәдән ибарәтдир? Мө'минләр деји
диләр: «Хејир одур ки, аллаһ бујурур; шәр исә одур к
о, гадаған едир». Мө'тәзилиләр исә белә күман едирд
ләр кн, аллаһ тәрәфиндән дејил, шүур тәрәфиндән әт
едилмиш мүтләг хејир вә шәр вардыр.

Илаһи әдаләт анлајышына мө'тәзилиләр белә јана
шырдылар. Ваһид аллаһ анлајышына кәлдикдә, он
лар бә'зи мө'мин илаһијјатчыларын ифрат антропомо
физминә (аллаһы инсан шәклиндә тәсәввүр етмәк) гә
зидд чыхырдылар. Аллаһы инсан шәклиндә тәсәввүр едә
ләрин әксинә олараг мө'тәзилиләр аллаһы халис руһ һе
саб едир вә илаһи атрибутлары рәдд едәрәк билдирирд
ләр ки, бу атрибутлар ваһид аллаһ идејасынын әһәмиј
тини азалдыр вә чохаллаһлыға кәтириб чыхарыр. Мө'ми
ләр әбәс јерә е'тираз едирдиләр кн, атрибутларын инка
едилмәси аллаһ анлајышыны јохсуллашдырмаға (тә'ти
бәрабәрдир вә Гуранын өзүндә атрибутлардан бәһс олу
дуғу үчүн һеч кәс онлары инкар едә билмәз.

Беләликлә, атрибутлар мәсәләси Гуранын јарадылм

сы мәсәләсини ортаја атды. Аллаһа кәлам атрибутунун саһиби кими бахмаг олармы? Мө'минләр белә һесаб едирдиләр ки, кәлам аллаһын әбәди, әзәли атрибутудур. Демәли, аллаһ кәламынын тәзаһүрү олан Гуран да әбәди вә әзәлидир. Мө'тәзилиләр буна белә чаваб верирдиләр ки, Мәһәммәд аллаһын өзүнү дејил, аллаһын хәлг етдији вә ондан ајрыча мөвчуд олан, јә'ни ондан сонра мејдана кәлән сәда ешитмишдир. Демәли, бу сәданын төрәтмәси олан Гуран да төрәнмә шејдир; јохса о да аллаһ кими әбәди оларды, ахы анчаг ваһид аллаһ әбәдидир. Бә'зи мө'тәзилиләр һәтта иддиа едирдиләр ки, инсан дүһасы өз камиллији илә Гураны көлкәдә гоја биләр.

Нәтичәдә буну демәк олар ки, онларын тә'лиминин мәзмунуну үч әсас идеја тәшкил едирди: 1) инсан азаддыр; 2) аллаһдан һәм субстансија атрибутлары, һәм дә һәрәкәт атрибутлары вардыр; 3) Гуран әзәли дејилдир.

Аббаси хәлифәси Мә'мун Гуранын төрәнмә шеј олдуғу һаггындакы фикри мәмнунијјәтлә гәбул етди вә ону мәчбури бир еһкама чевирди. Мө'тәзилиләрин әлејһдарлары, о чүмләдән Ибн Һәнбәл һәтта фанатик характер дашыјан хүсуси инквизисија тә'гибләринә мә'руз галдылар; јарым әср давам едән инквизисија диндарлар арасында чидди чахнашмаја сәбәб олду. Либерализмлә башланан мө'тәзилилик гәддарлығы өзүнә мәгсәд сечди. Лакин Мә'мунун үчүнчү хәләфи Мүтәвәккил[21] өз сијаси вә дини һакимијјәтини мөһкәмләндирмәјин лазым олдуғуну һисс едәрәк муздла сахланан түркләрә (бу түркләр мүсәлманлығы јеничә гәбул етмишдиләр) вә мө'мин илаһијјатчылара мүрачиәт етди. 847-чи илдән о, мө'тәзилиләрә вә мистикләрә гаршы мүбаризә апармаға башлады. Бунун нәтичәсиндә мө'тәзилилијин тәһлүкәси азалмады вә ән'әнә тәрәфдары олан мө'минләрлә расионалист мө'тәзилиләр арасындакы чәкишмәләр исламы парчаламаға башлады.

Әш'әрилик. Барышыг Х әсрдә мө'тәзили Әш'әринин гајәсиндә әлдә едилди ки, о да гырх јашына чатдыгдан сонра мө'минлијә гајытмыш вә ону ислаһ етмишди. Онун тә'лими барышдырычы тә'лим олмагдан даһа чох, әслиндә ујғунлашдырычы тә'лим иди. Әш'әри бир тәрәфдән мө'тәзилиләрә хас олан кәскин расионализм тәзаһүрләрини,

---

[21] Хәлифә Мүтәвәккил (847—861).

дикәр тәрәфдән исә мө'мин мүсәлманларын ифрат форм
лизмини рәдд едирди. Беләликлә, о, аллаһы онун бүт
атрибутларындан məhрум едән мө'тәзилиләрлә јазын
һәрфиндән башга һеч бир шеји гәбул етмәк истәмәјиб а
лаһын инсан үзвләринә малик олдуғуну иддиа едән р
вајәт тәрәфдарлары (һәшвиjјат тәрәфдарлары, әһл әл-h
дис) арасында орта бир мөвге тутурду. Бә'зи тәригәтч
ләр (чаһмиләр) инсанын өз һәрәкәтләриндә там сәрбә
олмадығыны вә бу һәрәкәтләр үчүн һеч бнр мәс'улиј
дашымадығыны иддиа етдикләри һалда, Әш'әри көстәри
ди ки, инсан үчүн бу чүр мәс'улијјәт мөвчуддур. Мө'
зилиләр Гуранын төрәнмә олдуғуну һесаб етдикләри
Гуранын (о чүмләдән Гуран јазыларкән истифадә олун
материалларын вә јазылдығы материалларын) әзәлд
мөвчуд олдуғуну дејән мүгәддәс рәвајәт тәрәфдарлар
на зидд чыхдыглары һалда, Әш'әри Гуранда аллаһын ә
ди кәламыны көрүрдү, амма онун һәрфләрини, мүрәккә
вә материалы инсан әлинин мәһсулу һесаб едирди. Мүh
кимә методларына кәлдикдә, тәбиидир ки, о, мө'тәзил
ләрин дини дәрк етмәк үчүн әсас мәнбә сајдыглары шүу
(әгл) рәдд едә бнлмәзди. О бу мәфһуму нәзәр салмаг, а
лаһы мүчәррәд һалда дәрк етмәк кими јүнкүл форма и
әвәз етдн. Дикәр тәрәфдән о, мө'минләр арасында јај
мыш тәглиди (башга бир адамын сөзләрини вә ја һә
кәтләринн — бунларын сәбәбләрини мүзакирә етмәдән
мө'тәбәр сајмаг) писләди. Бир сөзлә, Әш'әри мө'минл
ји өз дүшмәнләриндән әхз етдији силаһла мүдафиә еди
ди. Бу јолла кедәрәк о һамыны өзүндән наразы салырд
Әш'әринин тә'лимини онун шакирдләри тамамладыла
шакирдләрнн ән көркәмлисн олан Баклани бу тә'ли
метафнзик анлајышлар әлавә етдн. Лакин Әш'әрин
«нслам дини еһкамлары саһәсиндә чох көркәмлн нүф
саһиби» [Голдсијер] кими танынмасы үчүн тәгрибән
ил вахт лазым кәлди. Бу да Сәлчугиләрнн мәшһур
зирләри Назамүлмүлкүн көмәји сајәсиндә мүмкүн ол
Буна бахмајараг мө'тәзнлиләр кафнр е'лан еднлмәдил

Мистикләр (суфиләр). Һәмнн XI әсрин ахырлары
нслам аләминдә тәзаһүр едән мистнк идејалары к
кәмли хадим олан Гәзали мө'минләр арасында јајм
башлады. Расионалнстләр белә һесаб еднрднләр кн,
чаг мәнтиг күчүнә архаланараг мүтләг һәгигәтә наил
маг мүмкүндүр. Мистнкләр нсә иддна едирдиләр кн,
һәгигәтә јалныз дујғу васитәси илә чатмаг олар. Әш'

схоластика саһәсиндә барышдырычы рол ојнадығы кими, Гәзали дә бу саһәдә ејни ролу ојнады.

Илк мө'тәзилиләр кими, илк суфиләр дә заһид идиләр. Исламын илк чағларында мүшаһидә олунан заһидлик тәзаһүрләриндә христианлығын шәксиз тә'сири көрүндү: бири өзүнү дирәјә бағлајыр, дикәри пијада зијарәтә кедир, ја да бүтүн јол боју данышмағы төвбә едирди.

Иш бурасындадыр ки, һәмин мејлләр Гуранын бә'зи ајәләриндә думанлы шәкилдә тәзаһүр едирди (мәсәлән, 8,63: «Сиз бу дүнјада фани не'мәтләр истәјирсиниз, аллаһ исә о дүнјада»; һәмчинин Массинјонун бир сыра беләпарчаларына бах: «Essai», P. 117). Мүгәддәс Китаба ахирәт нөгтеји-нәзәриндән јанашылдығы үчүн бу чүр мејлләр күчләнмишдир. Лакин илк истилалар дөврүндә, инсанлар анчаг гәнимәт һаггында дүшүнәркән һәмин мејлләр дәрһал унудулду. Һәм дә көстәрилирди ки, Мәһәммәд заһидлији куја писләмишдир. Пејғәмбәрин вә онун әсһабәләринин һәрәкәтләри сөзүн там мә'насында онларын заһидлијә мејл көстәрдикләрини әсла сүбут етмәсә дә, Мәһәммәд ибадәт едән вә оруч тутан мүсәлманлара дәрин еһтирамыны билдирирди.

Заһидлик мејлләри Османын хәлифәлији заманы јаранан вә Әмәвиләр дөврүндә јајылан чаһ-чалала е'тираз әламәти олараг Ирагда әмәлә кәлмишди. О заман нифаг амилләри мејдана чыхмышды. Голдсијерә көрә ики амил варды: бунлардан бири ибадәт амили иди ки, бу да өзүнү беш дәфә мәчбури намазын суфи ајинләри илә (зикрлә) тәдричән әвәз едилмәсиндә көстәрирди; икинчи амил әхлаг амили иди вә бу, мө'минләрин аллаһа архајын олмасынын (аллаһа тәвәккүл) тамамилә пассив итаәткарлыгла әвәз олунмасында истифадә едилирди, бу исә дүнјаја, демәк олар, там лагејд мүнасибәти көстәрмәјә кәтириб чыхарырды.

Сонралар бу адамлар ағ јундан һазырланан хиргә [суф] кәздирмишләр ки, онлара дејилән суфи ады да бурадан әмәлә кәлмишдир. Бу заһидләрин вә төвбә едәнләрин илк бирликләри, Массинјонун дедијинә көрә [El, art. 'Tazawwif'], VII—VIII әсрләрдә Куфәдә вә VIII әсрдә Бәсрәдә јаранмышдыр. Бағдад IX әсрин икинчи јарысында бу һәрәкатын мәркәзи олмушдур.

Бүтүн башга мистикләр кими, бу мүсәлман мистикләри дә тәкликдә өзләриндән чыхыб вәчдә кәлмәјә чалышыр вә буна наил олмаг үчүн өзләринә бир јол, бир

сыра һаллара дүшмәји мүәјјән едирдиләр. Онларын фи
ринчә, бу јолла кетдикдә нәһајәт, руһ чан атдығы
јүксәк вүчуда наил олур.

IX әсрин ахырында неоплатончуларын тә'лиминин ј
јылмасы нәтичәсиндә заһидлик еһтијач дујдуғу ил
һи бир зәмин кәсб етди. Һәлә XI әсрдә Гәзали јазырд
ки, «суфизм фикир јүрүтмәкдән дејил, һиссијатдан иб
рәтдир». Буну ондан кермәк олар ки, мүсәлманлар с
физмә бир чох мүхтәлиф тә'рифләр верирдиләр.

Мүсәлман мистиклијинин [тәсәввүфүнүн] харичд
кәлмә олдуғуну иддиа етмәјә инди даһа һеч бир әс
јохдур. Бу мистиклик билаваситә ислам зәмининдә ј
ранмышдыр; бурасы вар ки, бу чәрәјанда христиа
Иран вә һәтта Һинд тә'сиринин изләри көрүнүр [Веда
та[22]).Лакин бунлардан еллин фәлсәфәси сонракы ми
тикләрә даһа күчлү тә'сир көстәрмиш вә һәмин мисти
ләрин өзүнә мәхсус лүғәтини хејли зәнкинләшдирмишди
Бундан әлавә, илаһи гүввә һаггында Плотинин[23] тә'л
ми мүсәлман суфиләрини онларын үрәкләринә дамм
белә бир ајдын нәтичәјә кәтирди ки, дүнја илаһи вүчу
әкс етдирән күзкүдүр, дүнја анчаг заһири чәһәтди
Демәли, һәгигәтә чатмаг үчүн бу заһири чәһәтдән
дөндәрмәк лазымдыр. Јеканә һәгигәт сајылан алл
һа говушмаг јолу илә өз шәхсијјәтини мәһв етмәк [фән
үчүн шәхсән мөвчудлугдан хилас олмаг лазымд
Бә'зи илк суфиләрә хас олан вәчдә кәлмәк мејлләрин
[шәс] мәнтиги инкишафы беләдир.

Бир сөзлә, суфилијә мејл көстәрән мурсијалы И
Сәбинә [XIII әср] адлы бир әрәб философунун верди
мә'налы тә'рифә көрә, гәдим философлар өзләрини а
лаһа бәнзәтмәк истәдикләри һалда, суфиләр аллаһа
вушмаг истәјирләр. Мәсәлән, заһидликдән башлај
суфилик XIII әсрин орталарына јахын монизмә кәл
чыхды. Бу монизмә сонралар суфизмин көркәмли нә
ријјәчиси олан Ибн Әрәби тә'риф вермиш, сонракы мүә
лифләрдән бири — Ибн Тәјмијјә исә онун тә'лими
ашағыдакы сөзләрлә ифадә етмишдир: «Хәлг едилми

[22] Веданта [«Ведаларын итмамы»] — Гәдим Һиндистан
идеалист тә'лимидир, брәһмән дининин нәзәри әсасы олмушдур.

[23] Плотин [204—270] — неоплатонизмин мистик тә'лиминин ба
сидир.

шејләрин варлығы халигин варлығындан башга бир шеј дејилдир; һәр шеј илаһи вүчуддан хәлг олур ки, ән нәһајәт бу вүчуда гајытсын». Бу әсас фикир бир сыра бөјүк мәнзум әсәрләрин мејдана кәлмәсинә сәбәб олмушдур ки, бунларын да бә'зиләри шаһ әсәрләрдир [Чәлаләддин Руминин тәкчә Мәсиәвисини хатырлатмаг кифајәтдир].

Суфиләрдә исламдан санки һеч бир әсәр-әламәт галмамышдыр. Лакин шиәләр нә гәдәр узаглара кетсәләр дә, Гураны мәчази мә'нада тәфсир етмәк јолу илә исламла әлагә сахладыглары кими, суфиләр дә Гуранын ајәләрини өз зөвгләринә ујғун сурәтдә јозурдулар. Онлар бир мәсәләдә шиәләрлә [јери кәлмишкән дејәк ки, шиәләр онлары рәдд едирдиләр] јахынлашырдылар: онлар Әлинин шәхсијјәтини гәбул едир вә ону тәсәввүфүн рәһбәри сајырдылар.

VIII әсрдән башлајараг бу мистикләр монастырларда [Шәргдә — ханәкаһ вә ја тәкјә, Гәрбдә исә — завијә*] топлашырдылар. XIII—XIV әсрләрдә Мисирдә вә Суријада һәтта гадынларын да монастырлары варды. Әввәлнә кичик дәстәләр үчүн сығыначаг олан бу монастырлар јаваш-јаваш мүгәддәс мәктәбләрә чеврилди. Һәмин мәктәбләрә кәләнләр [мүридләр] руһани мүрәббинин [мүршидин] рәһбәрлији илә тә'лим кечирдиләр вә онун көстәрдији јол илә кетмәли идиләр. Бу јоллар анчаг ајрыајры хырда мәсәләләрдә бир-бириндән фәргләнирди, әслиндә исә бунлар бир јол иди. Һәмин монастырларда хүсусән XII әсрдән башлајараг дини тәригәтләр јарадылырды. Бу тәригәтләрин сајы кетдикчә артырды вә XV әсрдән онлар һәм дини, һәм дә сијаси фәалијјәти кенишләндирдиләр; онлар Шимали Африкада хүсусилә гызғын фәалијјәтә башладылар. XII әсрдә Әбдүлгадир әл-Киланинин башчылығы илә биринчи әсл тәригәтин тәмәли гојулду; бу, Гадиријјә тәригәти иди. Сонра бир-биринин ардынча Рифаијјә, Мөвләвијјә [сәрсәри дәрвишләр], Шазилијјә [Африкада], Бәдәвијјә [Мисирдә] тәригәтләринин вә сонралар јаранмыш башга тәригәтләрин әсасы гојулду [Массинјонун тәртиб етдији сијаһыны муг. ет, EI, art. 'Tarika'].

Әлбәттә, бу тәригәтләрин гајдалары мүхтәлиф олса

---

* Һәмин мә'нада *дејр* вә *соумәә* истилаһлары да ишләнир [*редакторун гејди*].

да, ајинләри бирдир ки, бу да зикрдән, аллаһа мәдһ сә
демәкдән ибарәтдир; бу да узун-узады каһ учадан, к
да үрәкдә дејилир, бә'зән дә бунлары сөјләркән мүәјј
һәрәкәтләр едилир. Зикр Гуранын бир ајәси [33, 4
әсасында олунур. Бәлкә дә аллаһын адларынын сајы
көрә јүз дәнәдән ибарәт тәсбеһ [сүбһә] кәздирмәјин
јылмасына елә о көмәк етмишдир. Еһтимал ки, тәсб
Һиндистандан кәтирилмишдир. XI әсрә јахын тәсб
һәр јердә јајылмышды. Зикрин гајдалары тәригәтд
асылы олараг дәјишир. Дахилән вәчдә кәлмәк үчүн б
зән зикр заманы чалғы чалыныр, рәгс едилир [Мөвл
вијјә тәригәтнндә] вә ја һәтта вәһши үсуллар тәтбиг ед
лир ки, бу да мө'минлијә тамамилә зиддир вә анимизм
әлагәдардыр [Исәвијјә тәригәтиндә].

Ајдындыр кн, бу чүр тәригәтләр арасында һәм бөј
дини бирликләр, һәм дә јерли әһәмијјәти олан хыр
чәмнјјәтләр вардыр. Бунлар мүхтәлиф характер дашыј
бә'зи чәмијјәтләрдә [тәригәтләрдә] дини үнсүр көлкә
галыр [Мәракешдә нишанчыларын вә ојунбазларын чәм
јәтләри].

Лакин һәмишә һәр бир тәригәтә мүршид [шејх, п
рәһбәрлик едир. О, тәригәтин шө'бәләринә рәһбәрл
үчүн өз сәлаһијјәтини өзүнүн нүмајәндәләри
һәвалә едир. Мүршид чәмијјәтин үзвү олан адамл
үзәриндә гејри-мәһдуд һакимијјәтә маликдир: «ме
мүрдәширин ихтијарында нечә олурса», бу адамлар
онун ихтијарында о чүр олурлар.

Тәригәт башчысы сирли руһани һакимијјәтә [бә
кәт] маликдир ки, бу һакимијјәт дә һәмишә мүгәд
сајылан тәригәт банисиндән башлајараг, илаһи гү
илә бир башчыдан дикәринә кечнр. Беләликлә, биз
ламда ән мүһүм јениликләрдән биринин: һәр ики чи
дән олан мүгәддәсләрә [Шәргдә вәли, Мәғрибдә мәрә
адлананлара; мәрәбут нәинки мүгәддәс адамын өзү
һәм дә онун гәбринә дејилир вә бу гәбир истәр садә д
јығыны олсун, истәрсә дә әсл ибадәткаһа чеврилс
буна фәрг гојулмур] ситајиш едилмәсинин шаһиди о
руг. Тәкаллаһлыг тә'лиминә зидд олан бу снтај
әсасән суфиләрин сајәсиндә мүсәлман аләминдә, хүсу
Шимали Африка бәрбәрләри арасында тез бир зама
јајылды: «Еһтимал ки, мүгәддәсләрә ситајиш һеч

мүсәлман өлкәсиндә бу гәдәр јајылмамышдыр; чәсарәтлә демәк олар ки, бу ситајиш аз гала бүсбүтүн кәндлиләрин вә хүсусән гадынларын днинини тәшкил едир вә онун ајинләри анимизмә вә натуризмә хас олан ајинләрә бәнзәјир» [Бел].

Беләликлә, башга динләрдә олдуғу кими, мүгәддәсләрә ситајиш бә'зән аллаһа ситајиши әвәз едирди. Доғрудан да, мө'чүзәјә инанмаға һәмишә һазыр олан халгын нәзәриндә гадир вә узаг аллаһа нисбәтән мүгәддәсләр даһа јахын көрүнүрдүләр. Мүсәлман мүгәддәсләри һагтындакы рәвајәтләр һеч дә һәмишә «Гызыл рәвајәт»[25] сәвијјәсинә чатмајан мө'чүзәләрлә долудур. Јерли мүгәддәсләрә ситајиш бә'зән мүсәлманлары Мәккә зијарәтиндән азад едирди вә башга динләрдә олдуғу кими, ислам дининдә дә әввәлки ситајиши чох вахт бәрпа едирди [мәсәлән, Суријада Шејх Мә'шуг, «Әзиз», Адонисин һәмсурәти иди]. Биз, демәк олар ки, һәр јердә дашлара, ағачлара вә һејванлара снтајишин изләрини көрүрүк [мәсәлән, Мисирин Танта шәһәриндә бајрам күнләриндә мејдана улаг чыхарылыр, Шејх Хәриди дағындан илан кәтирилир]. Бә'зи мүгәддәсләр, хүсусән Мәғрибдә үмуми дәбләрә вә әдәб гајдаларына там нифрәт көстәрдикләринә бахмајараг, бә'зән һәлә өз сағлығында да мүгәддәс сајылырдылар. Бә'зи дәрвишләр дә һәмин адәт вә гајдалара нифрәт көстәрирдиләр [мәсәлән, мәламәтијјә] вә онлары гәдим замаиларын киникләри илә мүгајисә едирдиләр.

Мәһз адәт вә гајдалара бу чүр нифрәт едилмәси вә шәриәтин ситајиш гајдаларына бир гәдәр гејри-мүәјјән шәкилдә е'тинасызлыг көстәрилмәси XIII әсрин мистикләринә хас олан монизмдән хејли әввәл мө'минләр арасында суфилијә гаршы шүбһә ојатды. Әкәр мө'минләр бә'зи көркәмли суфиләрә гаршы барышмаз мүбаризә апармағы өзләринә борч билирдиләрсә [ән көркәмли суфи олан Һәллач 922-чи илдә Бағдадда е'дам олунмушдур], мүлајим суфиләрә һәмишә мәрһәмәт көстәрирдиләр. Буна бахмајараг тәәссүбкеш мүсәлманлар суфиләри гынајыб дејирдиләр ки, онлар дүшүнчәни хүт-

[25] «Гызыл рәвајәт» — Католикләрин мүгәддәсләри һагтында олан рәвајәтләрдир.

бәдән үстүн тутур вә сүнниләрин дини ајинләринә е'т
насызлыг көстәрирләр. Әслиндә исә суфиләр кәламы
мәһдудлашдырдығы дин мејданыны кенишләндирирд
ләр. Лакин онлар илаһијјат елмини һисс едилмәд
арадан галдырыр вә онун јеринә дујғуну ирәли сүрүрд
ләр. Суфиләрин ардычыллары анчаг үрәклә сезилән д
ни сахладылар.

Мүтәссиб мүсәлманларла суфиләри барышдырм
үчүн чәһдләр көстәрилирди вә ислам аләминин ән кө
кәмли мүтәфәккирләриндән бири олан Гәзали [1111-
илдә вәфат етмишдир] бу ишдә тәшәббүс көстәрмишди
О, илаһијјатчыларла суфиләр арасында вә ја онун
сөзләри илә десәк, «өзләрини мүзакирә вә мүһаки
шакнрди адландыранларла» «өзләрини аллаһ нүмајә
дәси, дујғу саһиби вә һәгигәти дәркә [вәчд вас
тәси илә] гадир һесаб едәнләр» арасында орта бир м
ге тапмаға чалышырды. Бир тәрәфдән схоластлар алла
инсан сифәтләриндән фәргли олан атрибутлар исн
верир вә аллаһы онун мәхлугундан о дәрәчәдә ајыры
дылар ки, истәр-истәмәз белә бир суал мејдана чыхы
ды: бәс аллаһ өз мәхлугуна нечә тә'сир көстәрә билә
Дикәр тәрәфдән дә мистикләр дүнјанын тәдричлә алл
һын вүчудунда һәлл олундуғуна јол вериб мәнтиги
рәтдә белә бир нәтичәјә кәлирдиләр ки, аллаһ һәр шејд

Гәзали тә'лиминин әсас мүддәалары бундан ибар
иди ки, о, истәр кәлама, истәр фәлсәфәјә, истәрсә
фигһә аид олан һәр чүр мүбаһисәни вә мүбаһисәдә һ
ди ашмаг мејлләрини рәдд едирди.

«Елә адамлар вардыр ки, өз сә'јләрини һүгуг мәсә
ләрини өјрәнмәклә мәһдудлашдырырлар... Онлар бу м
сәдә доғру апаран биликләри елм әл-фигһ вә елм әл-м
һәб адландырыр вә елә күман едирләр ки, бунлар
дин елмидир. Онлар аллаһ китабыны вә пејғәмбәр с
нәсини өјрәнмәјә хор бахырлар... Фигһ алиминдән со
шанда ки, нәјә әмәл етмәмәк чәһәннәмлик сајылыр,
нә чаваб верәчәјнни билмир; һалбуки о, мүбаһисә
инчәликләри һаггында чилдләрлә китаб јаза биләр
Бу чүр шејләри өјрәнмәклә аллаһа јахын адам олач
ғыны күман едән һәр кәси ағылсыз сајмаг лазы
дыр».

Әксинә, әсл билик «аллаһа үрәкдә ситајиш етмәкд
дахилән дуа охумагдан, аллаһа јахынлашмаг үчүн

сан шүурунун малик олдуғу васитәдән ибарәтдир». Иллаһијјатын вә ја фигһин инчәликләри һаггында хырда мүбаһисәләри руһун дујғу аләминин јарадычысы олан аллаһа мәһәббәтлә əвəз етмәк лазымдыр.

Беләликлә, Гәзали мө'минләр аләминә мистик мәһәббәт кәтирмишдир. Суфилијин исә ики ифрат үнсүрүнү: дини ајинләрә е'тинасызлығы вә пантеист идеалыны арадан галдырмышдыр; икинчи үнсүрү о, тамамилә ләғв едә билмәмиш, лакин хејли мәһдудлашдырмышдыр. Бир сөзлә, о, суфилији даһа мүдрик, мө'минлији исә даһа чанлы етмишдир. О, «шүуру мәһв етмәк үчүн шүурдан истифадә едир вә көстәрирди ки, шүур бизи мүтләг идрака кәтириб чыхара билмәз; о, суфиләрин тәсәввүрүнү низама салмаг, идарә етмәк вә она һаким олмаг үчүн мүгәддәс рәвајәтдән истифадә етмишдир» [Макдоналд].

Гәзали ән'әнәви үнсүрләри, расионализм вә тәәссүф үнсүрләрини өз әсәрләриндә үмумиләшдирәрәк исламы һәгигәтән јенидән дирчәлтди. Гәзалн тә'сиринин нә гәдәр тез јајылдығыны вә нә гәдәр дәрин олдуғуну көстәрмәк үчүн ону Фома Аквиналы[26] илә мүгајисә етмәк олар. Аристотелизмин Шәргдә тамамилә нүфуздан дүшмәси буна сүбутдур. О заманлар әрәб фәлсәфәси Испанијада јајылмыш вә XII әсрдә бурада ән јүксәк зирвәјә чатмышды. Мәсәлән, мә'лумдур ки, јунан алимләринин әрәбләр тәрәфиндән шәрһ олунмуш вә Испанијада, еләчә дә Ҹәнуби Франсада јашајан јәһудиләр тәрәфиндән гәдим јәһуди дилинә тәрчүмә едилмиш әсәрләри сонралар латын дилинә тәрчүмә олунуб Авропада јајылмышды. Бу јолла ислам антик фәлсәфә илә Авропа фәлсәфәсини бирләшдирән васитә олду вә мәдәнијјәт тарихиндә олдугча бөјүк рол ојнады.

Беләликлә, XIII әсрдә күчлү тәригәт һәрәкатларынын кенишләнмәк имканлары зәифләди. Мө'минләрлә либераллар, философлар вә мистикләр арасында мүбаһисәләр јатды. Сүнниләрлә шиәләр арасында кедән рәгабәт о вахтдан дини дејил, сијаси характер дашымаға башлады. Лакин биз сонралар даһа ики һәрәкатын јаранмасынын шаһиди олуруг: бунлардан бири XVIII

[26] Фома Аквиналы [1225—1274] — католик схоласт-алими, католисизм дини фәлсәфәсинин баниләриндән биридир.

әсрдә [вәhhабиләр hәрәкаты], дикәри XIX әсрдә [баб
ләр hәрәкаты] меjдана чыхмышдыр. Бу hәрәкатла
тәригәтчиликдә ики әсас истигамәт олдуғуну көстәри
ки, бунлардан бири исламы өз әввәлки садәлиjинә га
тармаг, дикәри ислама јени үнсүрләр кәтирмәк чәhди
дән ибарәт иди.

VI фәсил

ТҮРКИЈӘ ВӘ ИРАН ҮСТҮНЛҮЈҮ

Христиан тарихиндә олдуғу кими, ислам тарихиндә дә барбарларын (јаделлиләр) јүрүшләри олмушдур. Лакин V әсрдә барбарлар тәдричлә христиан килсәсинә табе едилмишдиләр вә христиан килсәси Рома империјасынын харабалыглары үзәриндә онлара давам кәтирән јеканә гүввә олмушду. Бу барбарларын әксинә олараг XI әсрдән е'тибарән Әрәб империјасында артыб чохалан Шәрг барбарлары империјада сијаси вә дини бирлик јаратмағы гаршыларына мәгсәд гојдулар. Онларын бә'зиләри, мәсәлән, Узаг Гәрбдән (Мәракеш) кәлмиш Әлмүрабиләр вә Әлмүвәһһидиләр бир тәрәфдән Гаһирәнин шиә хәлифәсинин тәһрики илә һилал[1] тајфасынын јүрүшүнә гаршы, дикәр тәрәфдән исә Испанијада христианларын ирәлиләмәсинә гаршы сүнни бәрбәрләрин мүнасибәтини ифадә едирдиләр. Башга барбарлар, Орта Асијадан кәлмиш сәлҹуг түркләри Иран шиәләринә гаршы сүнни түркләрин мүнасибәтини тәҹәссүм етдирирдиләр. Демәли, һәм бириничиләр, һәм дә икинчиләр өз истилаларына мүгәддәс мүһарибә (ҹаһад) принсипи илә һагг газандыра билирдиләр.

---

[1]Јухары Мисирдә көчәри һәјат сүрән һилал тајфасы (сүлејм тајфасы илә бирликдә) 1048-чи илдә Шимали Африкаја (Тунис) сохулмушдур.

Шимали Африкада бәрбәрләрин тә'сири

Әлмүрабиләр. Әлмүрабиләр башлыча олараг ламту
тајфасындан топланырдылар ки, бу тајфа да сәнһач
адлы бәрбәр тајфаларынын иттифагына дахил иди. Бә
бәријјәдә бу иттифагын нә кими рол ојнадығы бизә мә
лумдур. Ламтун тајфасынын адамлары туарегләри
гоһуму идиләр, туарегләр кими онлар да өртүклә бүрүн
вә Мәракешин ҹәнубунда јерләшән әразидә көчәри һәја
сүрәрәк Никерә тәрәф һәрәкәт едирдиләр. Онлар сәһр
илә ирәлиләјәрәк Триполитанијаја (Траблисә) кәлиб ч
тыр вә суданлыларла вурушурдулар. Судан сәлтәнәтлә
һәр заман Шимали Африка илә әлагә сахлајырдыла
Христианлыг бә'зи рајонлара: Нубијаја вә еһтимал к
Никер рајонунда сонгој тајфасына кечмишди, амма јух
рыда көстәрилән рајонлардан башга дикәр өлкәләрд
бүтпәрәстлик анимизми һәлә дә гүввәдә галырды. Суд
нын вә Бөјүк Сәһранын јахынлығында јерләшән Га
империјасы XI әсрдә Гәрби Суданда бөјүк тәрәгги
чатмышды. Империјанын гара әмирләринин һакимијјә
Бөјүк Сәһранын бәрбәр тајфаларынын хејли һиссәсин
о ҹүмләдән ламтун тајфасына јајылмышды. О заманл
ламтун тајфасы башчыларындан бири ислам тә'лимини
дын шәрһ едә биләҹәк һәр һансы бир руһанини өз һә
тајфаларынын ичәрисинә кәтирмәк фикринә дүшмүшд
Әввәлҹә о белә бир адамы Кајруанда ахтармышдыса д
бу бир нәтиҹә вермәмишди; амма сонралар башчы бе
бир адамы Мәракешдә Ибн Јасинин симасында та
билди. Ибн Јасин исә ламтун тајфасынын бир нечә үзвү
өз әтрафына топлајыб Сенегалда, мөһкәмләндирилми
монастырда («рибат», әлмүраби ады да бурадан әмә
кәлмишдир; әлмүраби, јә'ни рибатдан олан адам, сонр
лар да әлмүраби шәклиндә ишләнмишдир; «рибат» сөзү
Рабат шәһәринин адында вә «мәрәбут» сөзүндә көрм
олар; бу рибатлар сәлиб јүрүшләри заманы тамплијерл
рин монастырларыны хатырладырды) өзүнә мәскән са
ды. О, рибат башчысы олдугдан сонра тәрәфдарл
рынын өзүнә пассив итаәтини тәләб етди вә онлар ар
сында там бәрабәрлик јаратды. Ибн Јасинин мәгсә
ајдын иди: о, Мәғриб мүсәлманлары арасында мали
мәсләкини бәрпа етмәк истәјирди. Тәгрибән 1042-
илдә о, исламы Бөјүк Сәһра бәрбәрләри вә Тәкрур з
чиләри арасында тәблиғ етмәјә башлады; бәрбәрләр

зәнчиләр исә Гананын бүтпәрәст һакимләринин һөкмранлығы алтындан чыхмаға чалышараг јени дини һәвәслә гәбул етдиләр. Ислам ордусу јарадылды вә бу орду һүчума кечди. Бир тәрәфдән, 1076-чы илләрә јахын Гана сүгут етди, Суданын мүсәлманлашдырылмасы үчүн јол ачылды вә ислам мүвәггәти маниәләрдән сонра XVIII вә XIX әсрләрдә өз јүксәк зирвәсинә чатды. Дикәр тәрәфдән ламтун тајфасы Мәракешә чатараг орада өз көһнә рәгибләри илә, зәнатә тајфасындан олан бәрбәрләрлә тоггушду. Сичилмасә һүчумла тутулду. Мүгәддәс мүһарибәдә һәлак олмуш Ибн Јасиндән сонра онун Ибн Тәшфин адлы ләјагәтли давамчысы мејдана чыхды ки, о да Мәракеш шәһәринин тәмәлини гојду вә өз пајтахтыны ораја көчүрдү. Ибн Тәшфин Мәракеш өлкәсини кафир бәрбәрләрин әлиндән алдыгдан сонра Шәргә тәрәф һәрәкәт етди вә 1082-чи илдә өз һакимијјәтини Мәракешдән Әлчазирәдәк кенишләндирди; Әлчазаир онун истиласынын сон нөгтәси иди. Ибн Тәшфин һәр јердә мәсчидләр тикдирирди ки, бунлар да әлмурабиләрин әсас тутдуглары идејаларын көзә чарпан әламәти иди. О заманлар Африка мүсәлманлары да сонралар сәлиб јүрүшләринә[2] сәбәб олмуш бу чүр сә'јләр көстәрирдиләр. Доғрудан да, дини идеја (исламы христианлардан горумаг идејасы) 1084-чү илдә Ибн Тәшфини, она јалварыб көмәк истәјән Испанија мүсәлманларынын чағырышына гулаг вермәјә мәчбур етди. Кордова хилафәтини өз чнјниндә сахлајан бәрбәрләр, әрәбләр вә славјанлар[3] өз чәкишмәләри илә ону мәһв етдиләр вә ондан нә галмышдыса, һамысыны өз араларында бөлүшдүрдүләр. Испанијанын бу чүр дағынтылығы онун христиан кралллары тәрәфиндән јенидән әлә кечирилмәсини (реконкистасыны) асанлашдырырды; христиан краллары исә дурмадан ирәлиләјирдиләр. Лакин Ибн Тәшфин дөрд дәфә јүрүш етди вә Зәллакә јахынлығында һәлледичи гәләбә чалараг христианларын һүчумуну дајандырды; о заман Сид[4] дә христи-

---

[2] XI—XII әсрләрдә сәлиб јүрүшләри «дини сә'ј» нәтичәсиндә дејил, феодал Гәрби Авропасында кәркин ичтимаи-игтисади вәзијјәт вә Ватиканын гәсбкарлыг сијасәти нәтичәсиндә олмушду (бах: М. А. Заборов, Сәлиб јүрүшләри. М., 1956).

[3] Славјанлар (сәгалибә) — бә'зи мүсәлман дөвләтләринин гошунларында гуллуг етмиш авропалы гуллара дејирдиләр.

[4] Сид — реконкистанын фәал иштиракчысыдыр вә «маврлара» (мүсәлманлара) гаршы христианларын мүбаризәси һаггындакы халг дасганларында мәшһур шәхс олмушдур.

анларын сыраларында иди. Ибн Тәшфин ону көмәјә ча
ғыран мүсәлманлары да өзүнә табе етди. О өзүндән сон
ра бүтүн мүсәлман испанијасыны вә Шимали Африканы
хејли һиссәсини әһатә едән бир империја гојуб кетмишди
Лакин тәнәззүл етмәјә јеничә башламыш Әндәли
мәдәнијјәти өз тәбии кобудлуғуну тәзәчә јерә гојму
бу чәнкавәр раһибләрин арасына тезликлә позғунлу
салды. Ибн Тәшфинин оғлу Испанијада бөјүмүшдү. Т
ләбкар вә пак мө'минин варнси олан, әдәбијјаты көзә
билән бу шәхс бир нечә ил әрзиндә Шимали Африкан
испан мәдәнијјәтинин билаваситә тә'сири алтына салды

Әлмүвәһһидиләр. Һеч бир әср дә хилафәт сүрмәјән Әл
мүрабиләр сүлаләсинин сүгуту Ибн Тәшфинин өлүм
илә башланды. Онун оғлунун һөкмранлығы дөврүндә да
һа көчәриләр ичәрисиндән дејил, Мәракешин Јухары А
лас дағларында јашајан бәрбәрләрин отураг мәсму
тајфасы ичәрисиндән Ибн Тумәрт адлы (Ибн Тумәр
әрәбләрин Өмәр адынын бәрбәрләр арасында ишләдилә
мүхтәсәр формасыдыр) башга бир тәләбкар мө'мин ме
дана чыхды. О, Ибн Тәшфини көлкәдә гојду. Ибн Тәш
фин анчаг илаһијјатчы олдуғу һалда, Ибн Тумәрт фат
ми Үбејдуллаһын јолу илә кетди вә өзүнү меһди е'лан е
ди. Ибн Тәшфинин идејаларына, јә'ни малики ајинләр
нә, елми әсәрләр үзрә анчаг шәриәтин мүхтәлиф бө
күләринин (фүру) өјрәнилмәсинә һәср едилмиш мәшғ
ләләрә чидди әмәл етмәк идејаларына гаршы Ибн Т
мәрт билаваситә Гурана, рәвајәтә вә фигһ гајдаларын
әсасланан дини фикирләри ирәли сүрдү. Бу һәлә бир ј
на галсын о, Гураны һәрфән шәрһ едән Әлмүрабиләри пи
ләјир вә тәләбкар әш'әри олдуғу үчүн Әлмүрабиләр
бунда мәзәммәт едирди ки, онлар аллаһын вәһдәтин
(бирлијинә) инанмырлар: Ибн Тумәрт тә'лиминин әс
сыны бу вәһдәтә (тоһид, әлмүвәһһид ады да бурада
әмәлә кәлмишдир ки, бу да «аллаһын вәһдәтинә е'т
гад едән адам» демәкдир) һәгиғәтән мүтләг е'тигад тә
кил едир. Әлмүрабиләр аллаһа инсан сифәтләри вер
рәк вә Гуранын төрәнмә олдуғуну (һәм дә онлары
фикринчә Гуран төрәндикдән сонра чох узун бир ва
кечмишдир) һесаб едәрәк антропоморфизм тәрәфдар
идиләр вә чохаллаһлылыгда (ширк) тәгсирләндирили
диләр, чүнки онлар илаһи вүчуддан башга дикәр вүчу
лары да гәбул едирдиләр. Демәли, христианлара гарш
нечә мүбаризә едилирдисә, онлара гаршы да о чүр м

баризә апармаг лазым иди. Биз ашағыда көрәчәјик ки, вәһһабиләр тәкаллаһлылыға бу чүр кор-корана е'тигад етмәкдә хејли ифрата вармышлар.

Ибн Тумәрт өз кәламы вә каһинлији үчүн әрәб дили илә, илаһијјатчыларын дили илә кифајәтләнмирди. Лүтер[5] алман дили хатиринә латын дилиндән имтина етдији кими, Ибн Тумәрт дә өз әтрафындакы дағлыларын ону даһа јахшы баша дүшмәси үчүн онларын бәрбәр диалектини ишләтмәјә башлады. Онун орижинал бир сима олдуғуну сөјләмәк үчүн тәкчә бу фактын өзү дә кифајәтдир. Шәргдән гајыдаркән о, маликиләрин мәһдуд формализми илә бәситләшмиш Мәғрибә илаһијјат кәтирди ки, Гәзали дә бу илаһијјата јени руһ верди. Ибн Тумәртин ислаһатчылыг тәшәббүсү һамыны һиддәтләндирди. О, әввәлчә Бужидән, сонра исә Тлемсендән вә Мәракешдән говулараг Јухары Атласда (буранын һүндүрлүкләриндән Әлмүрабиләрин пајтахтыны сејр етмәк оларды) мәнсуб олдуғу тајфада өзүнә сығыначаг тапды. О, мәсмуд тајфасына мәнсуб иди вә бу тајфада хүтбә охујурду. Ибн Тумәрт бу рајондакы әсас бәрбәр башчыларыны она табе олачаглары барәсиндә анд ичмәјә вадар етдикдән сонра өзүнү меһди е'лан етди вә мүгәддәс мүһарибәјә чағырды. Әлмүвәһһидиләр империјасы беләҹә јаранды (1121-чи илдә).

Белә бир фактын да әһәмијјәти аз дејилдир ки, Ибн Тумәрт өзүнү меһди е'лан етдикдән сонра нәинки Малики-әлмүрабиләрә гаршы, һәм дә халис мө'минләрә гаршы үсјан галдырды. Беләликлә, о, бүтүн һакимијјәти мүчтәһидләрин әлиндән, бу алим адамларын әлиндән алырды. Һалбуки о заманлар мө'мин мүсәлманлара көрә, шәриәти тәкбашына тәсфир етмәјә анчаг онларын ихтијары варды.

Ибн Тумәрт бу ихтијары онларын әлиндән алды вә ону анчаг имамлара тапшырды. Биз бу нәзәријјәнин шиәлијә нә гәдәр јахынлашдығыны көрүрүк. Әлбәттә, бу гүсурсуз имам, ичма башчысы олса-олса, анчаг меһдинин өзү, јә'ни Ибн Тумәртин өзү иди.

Еһтимал ки, Мәһәммәди даим өзүнә нүмунә көтүрән Ибн Тумәрт ишкүзар адам дејил, шаир гәлбли бир инсан иди. О, Тлемсен рајонундан олан Әбдүлмө'мин адлы бир

---

[5] Лүтер, Мартин (1483—1546) — реформасијанын көркәмли хадимләриндән бири, протестант лүтеран килсәсинин баниси олмушдур.

бәрбәрин сәмасында өз фикирләрини һәјата кечирә би-
лән хадим тапды. Өмәр Мәһәммәд үчүн нечә бир шәхс
идисә, Әбдүлмө'мин дә Ибн Тумәрт үчүн елә бир адам
иди, Атласда јашајан тајфалар әввәлчә Әлмүрабиләрә
верки вермәкдән бојун гачырдылар, сонра да онларын
үстүнә көндәрилән чәза гошунларына басгын етдиләр.
Илк тоггушмаларын нәтичәси Әлмүрабиләр үчүн әл-
веришли дејилди. Ибн Тумәртин өлүмүндән сонра исә
Әбдүлмө'мин бир нечә ил әрзиндә мүдафиә мүһарибәси
апардығы дағлардан чыхыб кетди. О, бир-биринин ар-
дынча Тлемсени, Феси вә Мәракеши зәбт етди (1147-чи
илдә). О заман Испанијадакы мүсәлманлар Әлмүрабилә-
рә гаршы үсјан галдырмышдылар. Әбдүлмө'мин орада
өз һакимијјәтини гурмаг үчүн бу һадисәдән истифадә
етди. Бужидән олан Һәммадиләрлә Кајруандан олан
Зириләр арасындакы вәтәндаш мүһарибәләри вә Сичи-
лијадан кәлән норманларын Зириләрә гәтијјәтли басгын-
лары Шимали Африканы ишғал етмәкдә Әбдүлмө'минин
ишини асанлашдырды. Атлантик океанындан тутмуш Три-
политанијаја гәдәр бу әрази илк дәфә олараг бир һөкм-
дара мәхсус олду; бу һөкмдар һәмин әразини әјаләт-
ләрә бөлдү вә һансы торпагларын верки вермәли олдуғу
барәдә сијаһы тутду ки, бу тәдбир дә һәмин әразидә
јашајан әһали үчүн көрүнмәмиш бир тәдбир иди. Әбдүл-
мө'минин өлүмүндән (1163-чү ил) бир гәдәр әввәл өзүнү
хәлифә е'лан едәрәк (беләликлә, Гаһирә вә Бағдад хәли-
фәләри илә бирликдә јенә дә үч хәлифә[6] олду) меһдинин
силаһдашларыны сүлаләви варислији принсипини танымаға
мәчбур етди вә беләликлә онун нәсилләри 1269-чу иләдәк
(јә'ни Мәриниләр Мәракеши зәбт едәнәдәк) һакимијјәт
сүрдүләр. 1236-чы иләдәк онлар Әбдүлмө'минин јарат-
дығы бүтүн империјаны идарә едир, абидәләр тикир вә
әрәб-испан философларына һимајә көстәрирдиләр. Лакин
онлар меһди әсһабәләринин нүфузу илә даим һесаблаш-
малы идиләр вә бу онларын зәифләнмәсинин сәбәбләрин-
дән бири иди. Башга бир сәбәб дә бу иди ки, онлар Әлмү-
рабиләрин ики нәслинә гаршы амансыз мүбаризә апар-
малы идиләр. Бунунла бирликдә Испанијада, Аларко
јахынлығында христианлар үзәриндә парлаг гәләбә чал-
дығдан бир нечә ил сонра онлар Лас Навас јахынлығында

---

[6] 1031-чи иләдәк үчүнчү хәлифә Кордовадакы Әмәви нүмајәндәси иди.

бөјүк мәғлубијјәтә уғрадылар. Ејни заманда һәм Африкада, һәм дә Испанијада дүшмәнләрин басгынларына мә'руз галан сүлалә тезликлә тәнәззүл етди. Бу бөјүк империјанын әјаләтләри империјадан ајрылырды, бир-биринин ардынча сарај чеврилишләри баш верирди. Ән нәһајәт, Әлмүвәһһидиләр бүтүн һакимијјәти өз чанишинләринә вермәјә мәчбур олдулар вә чанишинләр өзләрини мүстәгил етдиләр.

Дағыныглыг. Беләликлә, Әлмүвәһһидиләр империјасынын галыглары үзәриндә үч јени сүлалә: Тунисдә һәфасиләрин сүлаләси, Тлемсендә Әбдүлвадиләрин сүлаләси вә Фесдә Мәриниләрин сүлаләси мејдана чыхды. Тарих тәкрар олунурду: бу үч дөвләт IX әсрдәки үч Африка дөвләтинин: Әгләбиләрин, Рүстәмиләрин вә Идрисиләрин дөвләтләрини хатырладырды. Һәмин вахт христиан реконкистасынын мүвәффәгијјәтләри нәтичәсиндә мүсәлман Испанијасынын һүдудлары даралыб кичик Гренада дөвләти һәддиндә галмышды ки, бурада да Әлһәмбр сарајынын — «Испанијада мүсәлман инчәсәнәтинин бүтүн зәрифликләринин вә бүтүн фантазијасынын санки кристал шәклиндә топландығы» (Ж. Марсе) сарајын јарадычылары олан Насириләр христианларын вә Мәриниләрин һәмләләри мүгабилиндә мәһарәтлә таразлыг сијасәти јеридәрәк 1492-чи иләдәк гала билдиләр. 1492-чи илдә Фердинанд вә Изабелла сонунчу әрәб әмирини Испанијадан говдулар; бу һадисәдән бир нечә ај сонра исә Христофор Колумб онларын бајрағыны Јени Дүнја торпағына санчды.

Африкадакы үч дөвләтин (сонралар Тунис, Әлчазаир вә Мәракеш бу дөвләтләрдән әмәлә кәлмишдир) ән күчлүсү Мәриниләрин дөвләти иди. Өз сәчијјәви хүсусијјәтләринә көрә бу сүлалә Әлмурабиләри хатырладырды. Онун сијасәти сәләфләрин сијасәтиндән фәргләнмирди: бу сүлалә дә Испанијаны мүдафиә едир вә өз әразисини Африканын шәргинә тәрәф кенишләндирирди. Лакин ики истигамәтдә апарылан бу мүбаризәдә Мәриниләр гүввәдән дүшдүләр. Үч Африка дөвләтинин рәгабәти XIV әсрин ахырында вә XV әсрдә давам етди. XIV әсрин орталарына јахын Мәриниләр өз әввәлки әразисинә, Мәракешә чәкилмәјә мәчбур олдулар ки, бураја да португалијалылар сохулмаға башлајырдылар. Фәләјин чархы дөндү: инди артыг христианлар дәнизи ашыб Африканы һәдәләјирдиләр; вәһши дәниз гулдурлары Африканын саһилләр-

риндә азғынлыг етмәјә башламышдылар. Сонралар, XVI әсрдә ислам һәм сијасәт саһәсиндә, һәм дә дин саһәсиндә христианларын һүчумуну дәф етмәли олачагдыр. Артыг јәгин етмәк оларды ки, бу өлкәләрин тарихиндә дин биринчи дәрәчәли рол ојнамышдыр. Әлмурабиләр вә Әлмуваһһидиләр сөзүн там мә'насында дин јолунда чарпышан мүбаризләр идиләр. Мәриниләр исә, нисбәтән тәмкинли олсалар да, мүгәддәсләрә ситајишин вә мистиклијин, јә'ни елә бир дини ојанма үнсүрләринин инкишафына көмәк етмишләр ки, бу ојанма XVI әсрдә христиан һүчумунун дармадағын едилмәси илә нәтичәләнмиш мүбаризәдә күчлү бир силаһ олачагдыр.

Түркләр вә монголлар

Орта Асија халглары өз һәрби јүрүшләринин истигамәтини сечәркән һәмишә Иранла Чин арасында чашыб галырдылар. Бу да Чинин онлара лазымынча мүгавимәт көстәриб-көстәрмәмәсиндән асылы иди. Чәкишмәләр нәтичәсиндә вар-јохдан чыхмыш вә парчаланмыш Чин VIII әсрдән X әсрәдәк һеч бир мүгавимәт көстәрмәк игтидарында дејилди. Амма X әсрин икинчи јарысында, Сун сүлаләси һакимијјәт башына кәлдикдән сонра Чиндә јүксәлиш башланды. Белә олдугда дүзләри вә сәһралары олан дијарларда һәмишә отлаг јерләри ахтаран вә нисбәтән мүнбит торпагларда мәскән салмаға чалышан Орта Асија көчәриләри өз басгынларынын истигамәтини дәјишдирмәјә мәчбур олдулар. Онлар Бағдад хилафәтинин зәифләмәсиндән истифадә едәрәк гәрбә доғру үз гојдулар.

Биз Шәргдә вә Гәрбдә Аббаси хәлифәсинин әлиндән торпагларын нечә чыхдығыны билирик (II фәсил). Сепаратизм һәр јердә өз ишини көрүрдү. Ермәнистан вә Әрәбистан империјадан ајрылдылар. Хәлифәнин ихтијарында Ираг торпағы галмышды ки, бурада да әслиндә шиә Бувејһиләр һөкмранлыг едирдиләр. Бүтүн бунлара бахмајараг, гәјјумлуға көтүрүлмүш бу хәлифә, ә'јанларынын хилафәти идарә етдикләри бу «тәнбәл крал»[7]

[7] «Тәнбәл краллар» — Меровингләр сүлаләсинин сонунчу һөкмдарларына дејилир; онлар VII әсрин икинчи јарысында һөкмранлыг сүрмүшләр вә ә'јанларын, торпаг саһиби олан задәкан нүмајәндәләринин әлиндә әслиндә ојунчаг идиләр.

нәзәриjjәчиләрин фикринчә, һәр чүр һакимиjjәт мәнбәjи олараг галырды. Испанијада[8] башга хилафәт јаранмышды; даһа бир хилафәт дә (өзү дә мүртәдләр хилафәти) Мисирдә[9] мөвчуд иди. Буна бахмајараг бир чох ири һөкмдарлар мәһз Бағдад хәлифәсиндән ихтијар истәјирдиләр. X әсрин ахырларында Маһмуд Гәзнәви өзүнү рәсмән һөкмдар кими танынмасыны хаһиш етмишди вә онун хаһиши јеринә јетирилмишди. XI әсрин орталарында Әлмүрабиләр сүлаләсинин баниси хәлифәдән «мүсәлманларын һөкмдары» (Әмир әл-мүслимин) ләғәби алды ки, онун да башчысы хәлифә, јә'ни «мө'минләрин һөкмдары» (Әмир әл-мө'минин) иди. Јүз ил сонра, 1175-чи илдә һамынын Сурија вә Мисир һөкмдары кими таныдығы Сәлаһәддин дә Бағдад хәлифәсиндән ихтијар истәмишди. Сонралар һәлә бир чох башгалары, һәтта мискин ојунчаглара чеврилмиш сонунчу Аббасиләрдән дә ихтијар саһиби олмағы хаһиш етмишләр.

Беләликлә, XI әсрин әввәлләриндән башлајараг мүсәлман Асијасы үч басгына: Сәлчугиләрин, монголларын вә Тејмур гошунларынын басгынларына мә'руз галды. Ислам илә бу истилачылар бир-биринә мүәjjән дәрәчәдә тә'сир көстәрирдиләрми?

Сәлчугиләр. X әсрдә Мәркәзи Асија түркләри үч әсас групдан: дағлыг Тјан-Шан рајонунда мәскән салмыш ујгурлардан, Шәрги Түркүстанда (Гашгарда) јашајан гарлуглардан вә Трансоксиананын (Мавәраүннәһр) әтрафында јашајан гузлардан (оғузлардан) ибарәт идиләр. Мүсәлман олмуш гарлуглар X әсрин ахырында Сыр-Дәрја (Јаксарт) бојунча өзләринә мәскән салдылар вә оғузлары сыхышдырыб гәрбә вә чәнуба тәрәф говдулар. Оғузлар парчаландылар: онларын бә'зиләри Русијаја үз гојдулар вә сонра Јунаныстанда мәһв едилдиләр; әксәриjjәт тәшкил едән вә Сәлчугиләр тәрәфиндән идарә олунан башга оғузлар исә исламы гәбул етдиләр вә Трансоксианаја сохулдулар. Сәлчугиләр сүлаләсинин баниси Сәлчугун нәвәләри 1035-чи илдә Хорасана басгын етдиләр; онлар Гәзнәвиләрин ихтијарында олан Хо-

---

[8] Әмәвиләрин Кордова хилафәти 929-чу илдә, III Әбдүррәһман өзүнү хәлифә е'лан едән вахт јарадылмышды вә 1031-чи илдәк һөкмранлыг сүрмүшдү.

[9] Фатимиләрин хилафәти (969—1171); бу хилафәтин мәркәзи Гаһирә иди.

расаны беш ил вурушдугдан сонра әлә кечирдиләр. Бу һадисә бөјүк нәтичәләр верди: беләликлә, Ирана вә, демәли, ислам торпагларына Орта Асијадан басгынлар етмәк тамамилә мүмкүн олду. Он ил сонра Сәлчугиләр Ираны фәтһ едәрәк христиан торпагларында мүгәддәс мүһарибәјә башладылар: онлар Анадолудан Ермәнистана кечиб бураны виран етдиләр. Беләликлә, ислам X әсрдә Бизанс императорларынын мүзәффәр һүчумунун һајфыны алды. 1055-чи илдә Тоғрул һүчум едиб Бағдады алды, мүртәд сајдығы шиә Бүвејһиләрин Иран һөкмранлығыны мәһв етди, хәлифәнин гызыны өзүнә алды вә она наил олду ки, хәлифә онун али һакимијјәтини таныды. Үфүгдә Осман хилафәтинин чизкиләри көрүнүрдү.

Бундан сонра Сәлчугиләр Бизанс империјасында дахили гарышыглыгдан истифадә едәрәк он ил әрзиндә ара вермәдән империјаја басгын етдиләр вә ону тагәтдән салдылар. 1071-чи илдә император Роман Диокенин мәғлубијјәти нәтичәсиндә Кичик Асија Сәлчугиләрин ихтијарына кечди. Онлар ејни заманда Суријаны вә Фәләстини әлә кечирдиләр; амма бурада онлар Фатимиләрин мүгавимәтинә раст кәлдиләр ки, бу да мө'минләрлә шиәләр арасында јени бир чарпышма иди. Фатимиләр сон дәрәчә зәифләмишдиләр. Бағдад хәлифәси кими Гаһирә хәлифәси дә өз муздлу әскәрләринин (зәнчиләрин, бәрбәрләрин вә түркләрин) әлиндә анчаг бир ојунчаг иди вә бу муздлу әскәрләрин бир-бири илә рәгабәти империјаны тагәтдән салырды. Үсјанлар, ачлыг, Фатимиләрин топладыглары чох гијмәтли китабхананын дармадағын едилмәси, бүтүн бу мүсибәтләр Мисрин башына кәлди, Сәлчугиләр исә 1070-чи илдә Гүдсү (Јерусәлим) ишғал етдиләр. Бу заман бир адам (миллијјәти ермәни олан сәркәрдә) мејдана чыхыб Мисирдә Фатимиләрин һакимијјәтини бәрпа едә билди; лакин о, әбәс јерә Сәлчугиләри Суријадан вә Фәләстиндән сыхышдырыб чыхартмаға чалышырды. Сәлчугиләр Мисрә басгын етмәк нијјәтиндә идиләр ки, бу да тамамилә мәнтиги иди, чүнки Фатимиләр шиәләрин сон дајағы идиләр. Белә олдугда Франса һәм Бизансы, һәм дә Мүгәддәс торпағы һәдәләјән бу истилалардан нараһат олараг јүрүшүнә башламағы гәт етди.

Беләликлә, Сәлчугиләр ислам динини бир мүддәт христианлардан горумаға башладылар. Онлар Асијада нәинки сијаси, һәм дә дини бирлији бәрпа едәрәк шиәләрин тә'сирини зәифләтдиләр вә һәшшашиләр тәригәти-

нин кизли һакимијјәтнни сарсытдылар. Сәлчугиләр һәрби вә инзибати чәһәтдән јахшы тәшкил олундуглары үчүн белә сур'әтлә гәләбә газанмышдылар; һалбуки онларын рәгибләри ичәрисиндә һәрч-мәрчлик һөкм сүрүрдү. Сәлчугиләрин бу чүр тәшкил едилмәси үч бөјүк һөкмдарын вә бир даһи вәзиринн, иранлы Низамүлмүлкүн (Гәзалинин һимајәчиси) иши иди, Бағдадда Бәрмәки вәзнрләри кими һакимијјәтә малик идиләрсә, Низамүлмүлк дә чүр һакимијјәт саһиби иди; онун үсуллары һаггында «Сијасәтнамә»дә (бу китабы Шефер франсыз дилинә тәрчүмә етмишдир)[10] мә'лумат верилир. Сәлчугиләрин ән көркәмли нүмајәндәси олан Мәликшаһ, еһтимал ки, иранлы олан гәдәр дә түрк иди. Әслиндә ики мүсәлман түрк чәмијјәти јаранды: бунлардан бири Түркүстанда галан, Чинин тә'сири алтына дүшмүш чох мүһафизәкар түркләр чәмијјәти иди, икинчиси исә Гәрби Асијада јашајан, Бизанс, Әрәб вә Иран мәдәнијјәтләринин тә'сири илә дәјишмиш вә гүввәләринин чошуб-дашдығы түркләр чәмијјәти иди. Лакин бу әсаслы дәјишиклијә бахмајараг мө'мин Сәлчугиләрин јенилмәзлији әсла зәифләмәди: «һөкмдар динә аид олан һәр шејдән, дини ајинләрдән вә адәтләрдән хәбәрдар олмалыдыр... О, һәфтәдә бир-ики дәфә шәриәт алимләрини өз јанына дә'вәт етмәлидир» (Низамүлмүлк).

Султан Мәликшаһ 1092-чи илдә өлдүкдән сонра онун гардашлары вә оғланлары бир һөкмдар үчүн һәддән артыг кениш олан империјаны өз араларында бөлүшдүрдүләр. Онлардан бири Ираны, дикәри Суријаны, үчүнчүсү Анадолуну өзүнә көтүрдү. Лакин онларын арасында олан ихтилафлар сәлиб әһлинин хејринә олду. Мәликшаһын оғланлары Иран үстүндә бир-бири илә рәгабәт апардыглары заманда сәлиб әһли Сәлчугиләрә: әввәлчә Кичик Асија һөкмдарларына (1097-чу илдә Дорилеј әтрафындакы вурушмада), сонра исә Сурија һакиминә (1098-чи илдә Антиохија јахынлығындакы вурушмада) өлдүричи зәрбәләр ендирди. Сәлчугиләрин гүдрәти сар-

---

[10] Бу китабы проф. Б. Н. Заходер русчаја тәрчүмә етмишдир («Сијасәтнамә. IX әср вәзири Низамүлмүлкүн идарә үсуллары һаггында китаб», М. — Л., 1949); проф. Р. Султановун тәрчүмәси илә китабы «Елм» нәшријјаты 1987-чи илдә Азәрб. дилиндә чап етмишдир (ред).

сылды вә XII әсрдән башлајараг онларын иперија
јүз ил әввәл Испанија хилафәти парчаландығы кими, д
ғылыб хырда әмирликләрә чеврилди. Сәлчугиләрин һә
дән артыг кениш олан сырф һәрби дөвләти әјаләт һөк
дарларынын һакимијјәтинә әсасланырды; мәркәзи һак
мијјәт зәифләдикчә әјаләт башчыларынын һөкмранлы
күчләнирди. Вахты илә Сәффариләрин[11] вә Саманил
рин[12] Шәрги Иранда һикимијјәт башына кәлмәләринә
ејни һадисә сәбәб олмушду. Мүстәгил һөкмдар олмуш
сәлчуг әмирләри тарихдә атабәј (ата+бәј; әввәлләр кә
әмирләрин гәјјумларына вә мүррәббиләринә атабәј дејі
диләр) адланыр. Суријада, Месопотамијада, Ермән
танда вә Иранда јерли сүлаләләр белә јаранмышд
Әслиндә парчаланмыш олан империја фатеһләрин и
диаларына мүгавимәт көстәрә билмирди.

Фатеһләр Түркүстандан кәлмишдиләр. Мәликшаһ
үчүнчү оғлу Сәнчәр, бу чәсур вә елмли һөкмдар Шәр
Ираны фатеһләрдән горујурду; вахты илә иранлы Са
нилләр вә Саманиләр бу торпағы туранлылардан мүдаф
етмишдиләр. Инди исә туранлылар һәмин торпағы јо
дүшмәнләрин, өз ган гардашларынын: Шимали Чин
нәш'әт етмиш вә Шәрги Түркүстанда мәскән салмы
гаракитајларын, гырғыз чөлләриндән кәлмиш оғузлар
вә Хивәнин Харәзм һөкмдарларынын һәмләләриндән
рујурдулар. Сонунчулар султан Мәликшаһа мәнс
олан, сонра исә Хивә һакими олмуш бир гулун нәсли
дән идиләр. «Бөјүк Сәлчугиләрин» сонунчу нүмајәнд
олан Сәнчәр өмрүнүн ахырынадәк (1157) отуз ил он
ра гаршы шиддәтли мүбаризә апарды. Буна бахмајар
о, гаракитајларын вә харәзмлиләрин Трансоксианыны
араларында бөлүшдүрмәләринә мане ола билмәди.

XII әсрин ахырында харәзмлиләр үсјанлар нәтичәси
дидилән Ираны Сәлчугиләрин әлиндән алдылар, он б
ил сонра исә онлар гаракитајларын пајтахты О
Отрары ишғал етдиләр вә гаракитајларын һакимијјәт
Беләликлә, шиәлик чох аз мүддәт әрзиндә Габаг А
јада үстүнлүк әлдә етди. Лакин бундан бир нечә ил
вәл шиәлик Мисирдә өз һөкмранлығыны итирмиш
Атабәјләрин хидмәтиндә олмуш күрд забитинин о

---

[11] Сәффариләр (868—909) — Иран сүлаләсидир.

[12] Саманиләр (875—999) — Мавәраүннәһрдә вә Иранда һакм
сүрмүш сүлаләдир.

Сәлаһәддин вәзирләрин чәкишмәләри вә сәлиб әһлинин гоншулуғу нәтичәсиндә хејли тагәтдән дүшмүш Фатими хилафәтинин зәифлијиндән истифадә етди. О, Мисирдә шиә хәлифәсини девирди вә мө'минлији дирчәлтди. Беләликлә, Сәлаһәддин бабасынын ады илә адландырылан Әјјубиләр сүлаләсинин әсасыны гојду ки, бу сүлалә дә Мисирдә ислаһатлар кечирди. Бу бөјүк сүнни дөвләти атабәјләрин бир нечә сүлаләсини мәһв едәрәк Фәратадәк кенишләнди. Беләликлә, Әјјубиләр тагәтдән дүшмүш Сәлчугиләри сыхышдырыб күчдән салдылар вә мө'минлији өзләри мүдафиә етмәјә башладылар. Мисир вә Сурија христианлыға гаршы исламын әсас һәрб мејданына чеврилди. Сурија̄да Сәлаһәддинин нәсилләри бир-бири илә әдавәт апарыб чәкишмәсәјдиләр, онун христианлара вурдуғу зәрбәләр онлары мәһв едә биләрди. Әјјуби һөкмдарларынын ихтилафлары, еләчә дә Сәлчугиләр арасындакы чәкишмәләр онларын дүшмәнләринин хејринә олду. Мисрин Әјјуби һөкмдары сәлиб әһлинә гаршы мүгавимәт көстәрмәк үчүн харәзмлиләрлә иттифаг бағламаға мәчбур олду. Вахты илә Испанија мүсәлманлары да христианлары дәф етмәк үчүн Әлмурабиләри көмәјә чағырмышдылар. Бундан әлавә, мәмлүкләр вахты илә атабәјләрин етдикләри һәрәкәти тәкрарлајараг өз әмирләринин зәифлијиндән истифадә етдиләр. Әјјубиләрин кечмиш муздлу әскәрләри олан мәмлүкләр XIII әсрин орталарында, нәһајәт, онларын јерини тутдулар. Көрдүјүмүз кими, бир-биринин ардынча бүтүн сүлаләләр ејни хәстәлнјин — преторианлығын гурбаны олмушлар. Лакин Мисирдә султанлыг едән мәмлүкләр сонралар исламы вә Авропаны монгол истиласындан хилас етдиләр.

Монголлар. Бу вахтадәк мүсәлман дүнјасынын истилачылары олан түркләрин өзләри исламы гәбул едир вә һәмишә дә диндарларын гаты мүдафиәчиләри олурдулар. Амма түркләр јалныз Орта Асијадан кәлирдиләр. Онларын ирг гардашлары олан вә даһа узаг өлкәләрдән кәлән монголлар исламын нә олдуғуну демәк олар һеч билмирдиләр.

«XIII әсрин орталарында монголларын милли дини шаманлыг иди; бу дин зәиф көк салмышды вә фанатикликдән мәһрум иди. Бөјүк Кујук ханын өзү христианлара дүшмән дејилди; онун аиләсиндә христианлар варды вә онун илк ики вариси христиан гадынларын оғланла-

ры идиләр; онун баш вәзирләри арасында ики несто
христиан варды» [Пеллио][13].

Монголлар тарихдә һәмчинин татар кими танынмы
лар. Бу, еһтимал ки, онларын һәтта илк адыдыр. Сон
бу ад «монгол» сөзү илә [бәлкә дә XII әсрдә Чинкизх
заманы Монголустанда вә Орта Асијада мөвчуд ол
кичик бир әмирлијин ады илә] әвәз едилмишдир. Ам
«татар» ады монгол империјасынын гәрб һиссәләрин
мәсәлән, Гызыл Ордада галмышдыр. Сонралар авро
лылар османлылардан башга бүтүн түрк халглары
әслән татар адландырмаға башламышлар. Халг ады
ми «татар» кәлмәси һазырда Волгабојунда вә сибир
бир һиссәсиндә јашаjан түркләрә шамил едилир.

Монгол империјасынын јарадычысы Чинкизхан
әсрин орталарында, инди Забајкалје адланан рајо
күбар аиләсиндә анадан олмушдур. Атасы она Темуч
ады гојмушду. Чаван јашларындан јетим галан Тему
ни һеч кәс танымырды вә о, корлуг чәкирди. Әлли ја
ларынадәк о, доғма јурду олан Монголустанда г
мышды; бурада о, овчулугла вә басгынларла долан
гулдурлар дәстәсинин башчысы кими фәалијјәтә ба
лады. Сонра о, кичик көчәри һөкмдарлара гаршы мү
ризәдә Чинин Тсин ханәданына көмәк етди [бу ханә
еһтијатсызлыг едиб һәмин һөкмдарларын күчләнмәс
јол вермишди]. Бу һадисәдән сонра Чинкизхан мәш
олду. Монголустанда дахили мүбаризә кедирди вә Те
чин бу шәраитдән истифадә едә билди. Бир нечә ил
сынаглардан вә тәрәддүддән сонра о һәмин өлкә
шәрг һиссәсиндәки тајфалары өз һакимијјәтинә т
етдирди [1207-чи ил]. Мүһүм чәһәт будур ки, Чинк
ханын илк силаһдашлары арасында мүсәлманлар в
ды; чох күман ки, бунлар, о заман Чин вә Монголуст
ла тичарәт әлагәси јаратмыш тачирләр идиләр. Бир н
илдән сонра һәмин мүсәлманлар монголларла Хар
арасында васитәчилик етмәли олдулар. Демәли, еһти
етмәк олар ки, Темучинин һөкмранлығынын әсас ид
сыны, јә'ни бөјүк тичарәт јолунун: Чин илә Гәрб арас
да «ипәк јолунун» тәһлүкәсизлијини тә'мин етмәк ид
сыны һәмин мүсәлманлар Темучинә вермишләр.

---

[13] Пеллио — франсыз шәргшүнасыдыр, 1878-чи илдә доғул
дур.

Үч ил сонра бүтүн Монголустан Темучинин һакимиј-јәтини таныды. Еһтимал ки, о, Чинкизхан адыны һәмин дөврдә гәбул етмишдир. Бу мүәммалы ады чинлиләр «көј оғлу» кими тәрчүмә едирләр, лакин ола билсин бу да монголларын «чинг» — «күчлү» сөзү илә бағлыдыр. Тајфа башчыларынын топлантысы империјанын тәшкилат әсасларыны јаратды; шәхси мүһафизәчиләр һаггындакы ганун бу әсаслар ичәрисиндә чох мүһүм јер тутур. Мөһкәм интизам — јасаг[14] монгол гошунлары арасында тәтбиг едилди вә онларын гәләбәләринин әсас сәбәби олду. Јасаг пәракәндә тајфалары доғрудан да ваһид бир милләт шәклиндә бирләшдирди.

Чинкизханын илк харичи јүрүшләри Чинә гаршы јөнәлдилмишди. Лакин 1209-чу илдә Чинкизхан өз гошунларыны Гәрбә тәрәф јеридәрәк вә гаракитајларла харәзмлиләр арасында кедән мүһарибәләрдән истифадә едәрәк Мәркәзи Асијада ујғур вә гарлуг әмирләрини өзүнә табе етдирди. Амма бу рајонда чидди вурушмалар 1216-чы илдән башланды. Дүшмән тајфалары тә'гиб едән монголлар Гырғызыстан дүзләринә дахил олдулар, орада Харәзмшаһ гошунлары илә тоггушдулар вә тәрәфләрдән һеч биринә гәләбә кәтирмәјән дөјүшдән сонра кери чәкилдиләр. 1218-чи илдә игтисади маһијјәтли бир һадисә бөјүк јанғын төрәдән гығылчым олду. Харәзмшаһ елчи көндәрди ки, бунун да чавабында монгол ханы тичарәт әлагәләринә јенидән башламаг мәгсәди илә бөјүк бир карван јола салды. Мүсәлман тачирләриндән ибарәт олан бу карваны харәзмлиләр мәһв етдиләр, Харәзмшаһ исә бунун әвәзини өдәмәк үчүн бир шеј вермәкдән бојун гачырды. Чинкизхан харәзмлиләрин гошунундан сајча аз, амма ондан даһа јахшы тәшкил едилмиш олан 200 мин нәфәрдән ибарәт гошун көтүрүб мүсәлман торпагларына сохулду. Вахты илә әрәб истилалары заманында олдуғу кими, орада истилачылар хиласкар кими гаршыландылар. Түркүстан мүсәлманлары несториликдән чыхыб будда динини гәбул етмиш бир түрк әмири тәрәфиндән тә'гиб олунурдулар. Буна көрә дә онлар монголларын ағушуна атылдылар, мон-

---

[14] Даһа доғрусу — дзасаг. Еһтимал ки, мүәллиф «јаса»ны, јә'ни монголларын адәт һүгугу күллијјатыны нәзәрдә тутур; бу күллијјат Чинкизханын әмри илә тәртиб едилмишдир.

голларын дин мәсәләләринә ғарышмамасы исә онлар
руһландырды. Харәзм империјасы гаракитајлард
алынмыш Трансоксиананын вә Гуриләрдән зәбт едилми
Әфғаныстанын һесабына өз һүдудларыны кенишләнди
мишди. Ираны өз араларында бөлүшдүрмүш олан әми
ликләр она табе идиләр. Харәзмлә гоншулуғ јалн
кичик бир вилајәт саһиби олан Бағдад хәлифәси үч
горхулу иди. Лакин бир нечә ајдан сонра Харәзмшаһ
тахт-тачы јыхылды, монгол сувариләри тәрәфиндән т
гиб олунан Харәзмшаһын өзү исә тагәтдән дүшүб өлд
Ону тә'гиб едән ики монгол сәркәрдәси өз сүр'әтли һ
чумуну давам етдирди, Шимали Ираны табе етди, З
гафгазијада күрчүләрин мүгавимәтини гырды; башл
часы исә Шәрги авропада јерләшән бүтүн тү
тајфаларыны өз гошунларынын тәркибинә гатды. Һәм
вахт Чинкизхан Бактријаны [Бәлхи] вә Әфғаныста
ишғал едәркән дәһшәтли күтләви гырғынларла ваһи
салырды. Онун оғланларындан бири Хорасаны вир
гојду. Һамы онун гаршысында баш әјирди. Монгол
тандан тутмуш Иранадәк Асија бирләшдирилди, ам
онун әразисинин бир һиссәси харабалыға чеврилмишд
Асија даһа вәһши олан јени Александрын [15] тапда
алтында галды. Чинкизхан өлүмүнә [1227-чи ил] аз
галмыш өз гошунларыны карван [јенә дә онун һөкмра
лығынын әсас идејасы] сојан Чин таланчыларыны
үстүнә јеритди. Әрәбләр, иранлылар вә исламы гәб
етмиш түркләр дини идеал наминә вурушурдулар
монгол империјасынын, әввәлкиләрдән бәлкә дә ән
ниш олан бу империјанын баниси анчаг ади дүнј
ишләрин гајғысына галырды. Өз мәгсәдинә чатмаг үч
[Асијаны бирләшдирмәк, онун тәһлүкәсизлијини тә'м
етмәк вә дини мүһарибәләри дајандырмаг үчүн] о, м
јонларла адамы гырғына вермишди. Е'тираф етмәк
зымдыр ки, ән чәтин шәраитдә көстәрилән бу бө
мәтанәт онун вәһши симасына демәк олар епик бир ә
мәт верир.

О һәлә сағлығында үчүнчү оғлу Укедеји [Октагаан
өз вариси тә'јин етмишди. Лакин бу она көчәри һө

---

[15] Мүәллиф Македонијалы Искәндәри нәзәрдә тутур.

[16] ајдын дејилдир ки, мүәллиф һансы «таланчылардан» б
едир.

дарларын адәтинә көрә [бу адәтә көрә тајфалар вә торпаглар ханәдан үзвләри арасында бөлүдүрүлүрдү] өз империјасыны дөрд оғлу арасында бөлмәјә мане олмады. Дәдә-баба гајдасына көрә лап кичик оғул дәдә-баба јурдуну [Шәрги Монголустаны] алды, ән бөјүк оғул исә ән узаг һиссәсини, мәһз сонралар Гызыл Орда ханәданына чеврилән вә Украјнадан тутмуш Арал дәнизинәдәк узанан һиссәсини идарә етмәли иди. Икинчи оғулун пајына ики Түркүстан — VIII әсрдән исламла тәмасда олан Шәрги вә Гәрби Түркүстан [гәдим түрк торпаглары] дүшдү.

Адичә һөкмдарлардан бири олан, Чин торпағынын јарысыны, Русија вә Иран торпагларынын бешдә дөрд һиссәсини идарә едән Укедсјин [Октагаанын] заманында көркәмли бир вәзирин сајәсиндә Чинин тә'сири хејли күчләнди. Лакин империјанын дикәр гүввәләри, несторилләр вә мүсәлманлар бу тә'сирә гаршы мүбаризә апарырдылар. Христианлар ислам үзәриндә гәләбә чалмаг үчүн монгол императорунун сәлиб әһли илә иттифаг бағламасыны истәјирдиләр [бу арзу да Мүгәддәс Лүдовикин Мисрә сәлиб јүрүшү заманы аз гала һәгигәтә чеврилмишди]. Мүсәлманлар исә истәјирдиләр ки, монгол императору онларын бирлијини бәрпа етсин [онларын арзуларыны Тејмур, сонралар исә османлы султанлар һәјата кечирмишләр]. Лакин даһа көзләмәк истәмәјән вә кор-коранә монгол истиласыны ширникләндирән адамларын бә'зиләри бөјүк ханы Чинин истиласыны баша чатдырмаға разы салдылар, башгалары исә Иран үзәринә һүчум едилмәсинә наил олдулар. Ираны о заман ислам динини гәбул етмиш ахырынчы Харәзмшаһын оғлу түрк Чәлаләддин Мәнкубәрти идарә едирди. О, Иранда милләтчилик әһвали-руһијјәси ојатды. Фикринин үстүндә ахырадәк дурмајан, лакин икид вә гочаг сијаси хадим олан Чәлаләддин мәғлубијјәтдән сонра Һиндистанда сығыначаг ахтармаға мәчбур олду. Монголларын Чинә һүчум етдикләриндән хәбәр тутдугдан сонра о, јенидән һәрбә башлады, лакин монголлара гаршы дејил, өзүнүн бүтүн гоншуларына [хәлифәјә, Әјјубиләрә, Анадолу сәлчугларына] гаршы вурушду вә нәһајәт монголларла тәкбәтәк үз-үзә кәлди. О, 1231-чи илдә өлдүкдән сонра Ираны, Јухары Месопотамијаны, Күрчүстаны, Анадолу сәлчугларынын империјасыны бирләшдирән дөвләт дағылды. Авропанын гапысы бир анда

алынды: монголлар ахынла Русиіаіа, Полшаіа, Мача
рыстана дахил олдулар вә Вјанајадәк кедиб чыхдылар
дүшмәнләрин ичәрисиндәки чәкишмәләр онларын сүр
әтлә ирәлиләмәсинә көмәк етди. Император Октагаанын
өлүмү Гәрб мәдәнијјәтини хилас етди, амма сонрала
Гәрб дүнјасы монголларын гүдрәти илә һесаблашмал
олду. Папа IV Иннокенти Парис университетиндә әр
вә «татар» дилләринин тәдрисини тәшкил етмәјә ича
верди. Бундан әлавә, о, Гарагорума, монгол ханын
сарајына елчиләр көндәрди вә бурада франсискан Пл
но Карпини[18] Кујукун император сечилмәси мәрасими
дә иштирак етди. Несторилијә, ермәни-григорианлы
вә буддизмә ејни дәрәчәдә хејирхаһлыгла јанашан Кyj
кун[19] өлүмү гәти олараг империјанын бирлијини јара
мағa мане олду. Бу вахт кераиләрин сонунчу һөкмдар
нын [орта әср насирләринин «кешиш Јуһәннанын
јахын гоһуму, монгол ханынын гызы олан бир христи
гадын һакимијјәтин Чинкизханын ән кичик оғлунд
олан нәсилләрин әлинә кечмәсинә наил олду. Мунк
[Мәнкугаан] монголларын илк елмли императору ид
О, әмр едиб луғәт китаблары јаздырды вә Иран алимл
рини өз сарајына дә'вәт етди.

Бундан әлавә о өз анасынын тә'сири алтында д
азадлығы нүмунәси көстәрәрәк несториләри, буддистл
ри, даосиләри вә мүсәлманлары өз әтрафында топлад
О, франсискан Рубруквисә[21] демишди: «Бүтүн бу динл
бир әлин бармаглары кими бир шејдир».

Мә'лум олдуғу кими, 1254-чү илдә бу раһиб о зам
сәлиб јүрүшү едән Мүгәддәс Лудовик адындан монг
императоруна тәклиф етмишди ки, ислам әлејһинә

---

[17] Гәрби Авропаны Шәрги вә Мәркәзи Авропа халгларын
мүгавимәти хилас етмишдир; онлара гаршы мүбаризәдә монгол
рын гүввәси түкәнмишди.

[18] Карпини. Плано [1182—1252] — 1245—1247-чи илләрдә М
голустана кедиб гајытмыш италијалы сәјјаһдыр; бу сәјаһәт һагг
да чох мараглы әсәр јазмышдыр.

[19] Кујук 1246-чы илдән 1248-чи иләдәк һөкмранлыг етмишдир.

[20] Мункә [Мәнкугаан] 1248-чи илдән 1259-чу иләдәк «бө
хан» иди.

[21] Рубруквис [Рубрук] — тәгрибән [1220—1293] — Фәләмәнк
јаһыдыр; Франсыз кралы IX Мүгәддәс Лудовикин тапшырыгы
Мункә ханла данышыг апармаг үчүн 1253—1255-чи илләрдә Мо
лустана сәјаһәтә кетмишдир.

тифаг бағласын; јери кәлмишкән гејд етмәк лазымды ки, белә тәклиф биринчи дәфә верилмирди. Ермәниста чары да монголларын ислама гаршы чыхмасыны тәлә едирди. Иранда һәрч-мәрчлик һөкм сүрүрдү. Сәлчуги ләрин мәһв едә билмәдикләри һәшшашиләр өз чирки әмәлләрини давам етдирирдиләр. Сурија мәмлүкләр тичарәти позмушдулар. Монгол императорунун гар дашы, христиан гадындан олмуш вә христиан гызы ал мыш буддист Һулаку Орта Асија түркләриндән ибарә олуб әксәријјәтини несториләр тәшкил едән гошунл Ирана дахил олду. Һәшшашиләр вә хәлифә Асијаны монгол һекемонлуғу алтында бирләшмәсинә һәлә ман олурдулар. Һулаку һәшшашиләрдән башлајараг онла рын галаларыны јерлә јексан етди вә башчыларыны өл дүрдү [1257-чи ил]. Сонракы илдә о, Бағдады фәт етди, христианлара дәјмәјиб хәлифәни вәһшичәсин өлдүрдү вә онун бүтүн аиләсини гырды. Ән'әнәви исла мын варлығына бу чүр сон гојулду.

Император Мункәнин икинчи гардашы Губләгаан[22] [Хубилај] исә Чинин фәтһ едилмәсини баша чатдырыр ды. Бүтүн бу һадисәләр заманы император өлдү. Бун дан сонра бөјүк бир империја өз-өзүнә дөрд бөјүк дөв ләтә: Чиндә монгол империјасына, Гыпчаг ханлығын [монгол Русијасы], Түркүстан ханлығына вә Иранд монгол ханлығына парчаланды. Империјанын ағырлы мәркәзи Узаг Шәргә кечирилди. Лакин Иран сонрала өз фатеһләрини бир дәфә дә мәғлуб едәчәкдир: ону фәт етмиш монголлар мүсәлманлашачаг вә мәдәниләшәчәк ләр. Һәм дә демәк олар тамамилә чинлиләшмиш ола јени император Губләгаан бир нечә иранлыны дөвлә ишинә көтүрдү. О замандан бәри Чиндә мүсәлманлары ишләтдикләри Чин дили фарс дили илә гарышды. Би дә ки, Һиндистанда вә Орта Асијада түрк сүлаләләрини һәкмранлығы заманы рәсми вә јухары даирәләрдә фар дили чохдан ишләдилирди [биз фарс дилинин Сәлчуги ләр арасында нә кими нүфуза малик олдуғуну јухарыд демишик]. Фарс дили өзүнүн бу үстүнлүјүнү түркл арасында да сахламыш, сонра исә османлылар ону ө ана дили илә әвәз етмишләр.

---

[22] Губләгаан [Хубилај] — 1259—1294-чү илләрдә һөкмранлы етмиш, Чиндә монголларын Јуан сүлаләсинин әсасыны гојмушдур.

Бу дөвр Иран вә Ермәнистан христианлары үчүн көзәл заманә иди, чүнки монголларын сијасәти онлара архаланырды. Бу сијасәт исә азлыг тәшкил едән милләтләрә һимајә көстәрмәк сијасәти иди; иш бурасындадыр ки, һәмин милләтләр Шәргдә мүсәлманларын сонунчу дајағына јә'ни Сурија вә Мисир мәмлукларына басгын едилмәсиндә Һүлакуја көмәк едирдиләр. 1259-чу илдә бир христиан сәркәрдәсинин башчылығы илә монгол гошуну Дәмәшги вә Һәләби ишғал етди. Мүсәлманлары мәһв етмәк үчүн сәлиб әһлинә јалныз монголларла бирләшмәк лазым иди. Лакин онлар монголларын гүдрәтли олачағындан еһтијат едирдиләр, буна көрә дә гәтијјәтсизлик көстәрдиләр вә Мисир султанына мәғлубијјәтдән сонра баш галдырмаг үчүн вахт вердиләр. О бири илдә Мисир султаны өз дүшәркәләриндән хејли узаглашмыш олан монголлары мәғлуб етди вә онлары Фәрат чајынын о тајына атды. Вахты илә әрәбләр Пуатје јахынлыгында нечә гәти мәғлубијјәтә уғрамышдыларса, бу дәфә монголлар да о чүр мәғлуб олдулар. Монгол гәсбкарлығына сон гојулду. Русијанын чәнубунда вә Түркүстанда монгол ханлыгларынын исламлашдырылмасы мүсәлманларын бу мүвәффәгијјәтинин билавасит нәтичәси олду.

О вахт монгол империјасы сабитләширди. Һәр чүр сәјаһәтчиләр, Италија вә әрәб тачирләри вә христиан мүбәллиғләри сәрбәстчә кәлиб бу империјаны кәзирдиләр (Марко Полону, Монтекорвини[23], Порденону хатырлатмаг кифајәтдир). Ән мүхтәлиф динләр бурада өзләринин бир чох очагларыны јарадырды. Асијада «Ромадакы динчлик дөврүнә»[24] бәнзәр бир динчлик дөврү мөвчуд иди.

Исламын мүгавимәти

Мүсәлман аләминдә бә'зи мүгавимәт очаглары һәлә саламат галмышды.

[23] Марко Поло (1254—1323) — италија сәјјаһыдыр, 17 ил Чиндә јашамыш, монгол ханы Губләгаанын (Хубилајын) јанында хидмәт етмишдир; сәјаһәтнамә јазмышдыр. Монтекорвин (1246—1328) — католик мүбәллиғи вә франсискандыр, Чиндә христианлығы јајмагла мәшғул олмушдур.

[24] «Ромадакы динчлик дөвру» — Рома императору Августун һөкмранлығы дөвру демәкдир.

Бир тәрәфдән Мисир мәмлукларынын ән көркәмли султаны олан Бәјбарс монголлары кери отуртмагла кифа јәтләнмирди. О, ермәни чарларынын, сәлиб әһлинин вә Су ријадакы исмаилиләрин нүфузуну гырды, ән башлычас исә Аббаси сүлаләсинин үзвләриндән олуб монголлары элиндән гачмыш бир нәфәри өз ганады алтына чәкди Бәјбарс фәрасәт көстәриб бу гачгыны хәлифә е'лан етди Беләликлә о, хилафәтин һимајәдары кими өз һакимијјәти нин гануни олдуғуну диндар сүнниләрин нәзәриндә әсас ландырды.

Дикәр тәрәфдән Анадолуда (бура да сүнниләрин сы ғыначағы иди) монголларын өзләринә табе етдикләр Сәлчугиләр империјасы бир нечә әмирлијә бөлүндү. Б әмирликләрдән бири монгол јүрүшүндән әввәл гачмыш түрк нәслиндән олан Османлы империјасынын әсасын гојду. Сәлчугиләрин әсил хәләфләри олан бу османлы лар да диндар сүнниләрин тәрәфдары олачаг вә XV әсрдә фәхри хәлифә адынын шан-шөһрәтини гајтарачаг лар. XIV әсрдә онлар Анадолу јајлаларында өз торпаг ларыны гојуб сүр'әтлә Мәрмәрә дәнизинә тәрәф јүрүш етдиләр. Онлар өз јеничәриләринин монголларынкы ким мөһкәм олан низам-интизамы сајәсиндә Гара дәниз са һилиндән тутмуш Измир көрфәзинәдәк олан торпаглары ишғал етдиләр, сонра боғазлардан кечәрәк ејни илә мон голлар кими Авропаја тәрәф јүрүш етдиләр.

Нәһајәт, ислам Иран монголларыны өз тә'сири ал тына алды. Һүлакунун вариси өз атасы кими буддис иди вә христианлара рәғбәт бәсләјирди. О, императо Михаил Палеологун гызына евләнмишди вә өзүнүн ә јахын гоһуму олан Түркүстан ханы илә вурушурду. Бе ләликлә, Иранла Туранын вә ејни заманда буддизмл исламын мүбаризәси јенидән башланды. Ислам гыса би нин үчүнчү һөкмдары заманы Иранын рәсми дини олду Бу һөкмдарын вариси Мисир мәмлукларына гаршы ит тифаг бағламағы Авропа кралларына, о чүмләдән Кө зәл Филиппә дәфәләрлә тәклиф етмишди. Ислам ис Иранда өз мөвгеләрини мөһкәмләндирмәкдә иди; Бағ дад хилафәти сүгут етдикдән гырх ил сонра ислам б өлкәдә бирдән-бирә галиб кәлди. Монгол һөкмдарларын дан анчаг Чин императору онун тә'сири алтына дүш мәди. Исламы гәбул едән Иран монголлары әхз етдик ләри мәдәнијјәтин тә'сири алтында көзүачыг вә һәсса олмушдулар ки, бу заман да онларын дөвләти дағыл

маға башлады: мүхтәлиф әјаләтләрдә јерли сүлаләләр, монгол вә ја Иран, сүнни вә ја шиә сүлаләләри јаранды, онларла бирликдә исә вәтәндаш мүһарибәләри башланды.

Беләликлә, Гәрби Асијанын сијаси бирлији — монголларын арзусу олан бу бирлик XIV әсрин әввәлләриндә алт-үст олду. Бу һәрч-мәрчлик, һәмишә олдуғу кими, чеврилишлә нәтичәләнди: Трансоксианда (Мавәраүннәһрдә) јашајан күбар аиләсиндә доғулмуш, түрк вә сүнни Тејмур ләнк (Тамерлан)[25] тәгрибән 1365-чи илдә түркләрлә монголларын вурушдуглары бу өлкәдә гајдагануну бәрпа етди. Сәмәргәнди өз фәалијјәт мәркәзинә чевирәрәк о, ислам дининин шөһрәти наминә истилалар јолу илә Асијанын бирлијини бәрпа етмәји гәрара алды. Иран мәдәнијјәтини гәбул етдијинә бахмајараг о, монголлара хас олан амансызлыгла Иран әмирликләринә гаршы, һабелә Харәзмә вә Әфганыстана үч дәфә јүрүш етди. Сонра Тејмур өз гошунларыны Русијаја тәрәф дөндәрди ки, бурада да чәкишмәләр вә дахили мүһарибәләр Гыпчаг ханлығыны дидирди. Бундан сонра монгол басгынындан кәнарда галмыш Һиндистанын нөвбәси чатды; һиндли-әфганлар бирчә вурушмада дармадағын едилдиләр. Тејмур Сәмәргәндә, вахты илә Маһмуд Гәзнәви кими, чохлу гәниматлә гајытды. Нәһајәт, Тејмур түркләрин үстүнә һүчум етмәјә мәчбур олду. I Султан Бајәзид Кичик Асијаны өз һөкмранлығы алтына алды, сонра Болгарыстаны ишғал етди вә 1396-чы илдә Авропанын онун үстүнә јеритдији сонунчу әһли-сәлиб ордусуну Никопол әтрафында мәһв етди ки, бундан сонра да Авропанын мүгәддәратына һаким кәсилди. Алты ил сонра Тејмур Ангара әтрафында Бајәзидлә вурушду; бу мәшһур вурушма тарихин кедишини дәјишдирәрәк Константинополун (индики Истамбулун) түркләр тәрәфиндән зәбт едилмәсини јарым әср ләнкитди. Беләликлә, Тејмур Асијанын һөкмдары олду. Гәрб һөкмдарлары, онлары ихлас етдијиндән хәбәрсиз олан Тејмурун јанына елчиләр көндәрдиләр. Јалныз Чин Тејмурун һакимијјәтинә һәлә табе дејилди; бундан бир гәдәр әввәл бурада милли

---

[25] Тејмур (1336—1405) — Орта Асија сәркәрдәсидир, 1370-чи илдән әмир олмушдур; истила јолу илә кениш «империја» јаратмышдыр ки, бу империја да онун өлүмүндән сонра дағылмышдыр.

Мин сүлаләсн монголлары девирмишди. Тејмур Чин
дә ишғал етмәјә һазырлашырды, лакин, о, XV әсрин əв
вәлләриндә өлдү.

Асијанын бирләшдирилмәси үчүн көстәрилән чәһ
бир даһа боша чыхды. Мәмлүкләр Суријада вә Мнсир
дә һакимијјәт сүрүрдүләр. Һиндистанда Деһли султанла
ры (онларын дәдә-бабалары Гуриләрин јанында хидмә
етмәјә башламышдылар вә Гәзнәдән асылы олмајан ил
сүлаләнин әсасыны гојмушдулар) бир сыра јерли сүла
ләләрин јаранмасына мане ола билмирдиләр. Шәрг
Иранда вә Трансоксианада (Һератда вә Сәмәргәнддә
Тејмурун оғлу вә нәвәси бөјүк һөкмдар, елм вә инчә
сәнәт һамиси кими һакимијјәт сүрүрдүләр. Монго
ән'әнәсинә риајәт едәрәк онлар јени тичарәт јоллары
нын тәһлүкәсизлији вә јахшы вәзијјәтдә олмасы гај
ғысына даһа чох галырдылар; бир мүддәтдән сонра ис
һәмин јоллар мәһв олду. Һәмин дөврдә Португалијад
дәнизчилик инкишаф етмәјә башлады.

Лакин Гәрби Иран вә Месопотамија тејмуриләри
һөкмранлығындан јаха гуртармышдыса да, XV әсрин икин
чи јарысында вәтәндаш мүһарибәләри мејданына чеврил
ди. Ики түркмән гәбиләсинин: Гарагојунлу вә Ағго
јунлу гәбиләләринин әдавәти Гвелфләри вә Гнбел
линләри[26] хатырладыр. Вахты илә Рома ислама гар
шы мүбаризә апармаг үчүн монголлардан көмәк алмағ
чалышдығы кими, инди дә Венесија Анадолу түркләри
нә гаршы мүбаризәдә түркмәнләрдән көмәк истәјирди

Јени дөврләр. Асијада үч бөјүк дөвләтин мејдана кәлмәс

Тејмурун өлүмүндән сонра түркләр өзләринә кәлди
ләр. II Мәһәммәд 1453-чү илдә Константинополу тут
дугдан сонра Бизанс (Византија) империјасыны мәһв ет
ди вә мачар Хунијадинин, еләчә дә албан Искәндәр
бәјин мүгавимәтини гырды. Бизанс пајтахтынын сүгут
(бу һадисә вахты илә Бағдадын сүгутунун вердиј
нәтичәләр кими нәтичәләр доғурмушду) түркләрә Бал

[26] Гвелфләр — XII—XV әсрләрдә Италијада сијаси бир гру
иди; әсасән тачирләрдән вә сәнәткарлардан ибарәт олан бу гру
алман императорларынын тәрәфдары олан Гибеллинләрә гаршы му
баризә апарырды.

кан јарымадасында ирәлиләмәјә, Екеј дәнизиндәки адалары ишғал етмәјә вә һәтта Италија әразисинә (Отрантоја) кирмәјә имкан верди. Онлар бу торпаглары (Балкан јарымадасыны вә Кичик Асијанын јарысыны) тутдугдан сонра, үстәлик Крымы да фәтһ етдиләр. Екеј дәнизи вә Гара дәниз османлыларын олду.

XVI әсрин әввәлләриндә Османлы империјасы өзүнүн ән јүксәк зирвәсинә чатды. Лакин I Сәлим өзүнү Гәрбдән Шәргә тәрәф чевирмәли иди. Иранда Сәфәвиләр өлкәнин симасыны дәјишдирмиш вә өз гүдрәтини артырыб тәһлүкәли рәгиб олмушдулар. Сәфәвиләр, өз мүгәддәслији илә шан-шөһрәт газандығы бир заманда Хәзәр дәнизинә јахын вилајәтләрин бириндә вәфат етмиш бир заһидин нәсилләри идиләр. Бу заһид Әләвиләрин једдинчи имамынын нәслиндән иди, јә'ни өзүнү әслән әрәб һесаб едирди. Онун нәвәси шиәләрә гошулмушду. Сәфәвиләрин јүксәлиши Аббасиләрин вә ја Фатимиләрин јүксәлишини хатырладырды. XV әсрин әввәлләриндә онлар дини чәмијјәт тә'сис етдиләр; һәмин чәмијјәт нәинки Иранда, һәм дә Кичик Асијада тәблиғат апарырды. Сәфәвиләр суфи идиләр вә һәтта һөкмдар олдугдан сонра да авропалылар онлары Иранын «бөјүк суфиләри» адландырырдылар. 1490-чы илдә Исмајылын (бу суфи сонралар Ираны фәтһ едәчәкдир) атасы вә гардашы түркмәнләрлә вурушма заманы һәлак олдулар. Бу ағыр күнләр Исмајылы мөһкәмләндирди; чаван олдуғуна бахмајараг о, тәрәфдарларыны өз әтрафына топлады вә Ираны өз араларында бөлүшдүрмүш он ики кичик шаһ арасындакы ихтилафлардан истифадә едәрәк онлары ајры-ајрылыгда бир-биринин ардынча дармадағын етди. 1501-чи илдә[27] о өзүнү Иран шаһы е'лан етди вә шиәлији дөвләт дининә чевирди. Беләликлә, јени әсрин әввәлләриндә јени империја јаранды ки, бу да Түркијә империјасынын рәгиби олду.

Шиәлик тәдричлә Кичик Асијада јајылды, бундан сонра исә күтләви гырғынлар башланды. Сүнни османлыларла шиә сәфәвиләр арасында мүһарибә лабүд олурду. Ганлы Чалдыран күнү (1514-чи ил) фәләк өз һөкмүнү верди: түркләр Иранын сүвари гошунуну топ атәшинә тутуб дармадағын етдиләр. Лакин Сәлим әлдә

---

[27] Исмајыл өзүнү 1502-чи илдә шаһ е'лан етмишдир.

газандығы үстүнлүкдән демәк олар истифадә етмәди һалбуки бнун һәллединчи әһәмијјәти ола биләрди О, иранлыларын кифајәт гәдәр зәифләмиш олдугларын куман едәрәк Мисри[28] фәтһ етмәк вә өлүмүндән би гәдәр әввәл мәмлукларын өз ганады алтына алдыглары сонунчу Аббасиләрин сырф руһани варислијинә саһи чыхмаг үчүн Мисрә үз гојду. Сәлимин Мисри һәл зәбт етмәздән әввәл хәлифә адыны гәбул етмәси в Аббасинин хәлифәликдән онун хејринә рәсмән имтина ет мәси, еһтимал ки, хејли сонракы дөврдә[29] ујдурул муш әфсанәдир. Бу әфсанә чидди нәтичәләр вермишдир

Лакин Түркијә Ангара әтрафында дармадағын един дикдән сонра баш галдырдығы кими, Иран да мәг лубијјәтдән сонра дирчәлди. Икинчи Сәфәви[30] өлкән јарым әсрдән чох идарә етди вә онун сијаси вә дин бирлијинә наил олду. Бир салнамәчинин јаздығына көр онун һакимијјәти, Фатими Мүстәнсир нәзәрә алынмазса бүтүн ислам тарихиндә ән узун сүрән һакимијјәт олмуш дур. О заман өз гүдрәтинин зирвәсинә чатмыш түркләр гаршы дини вә сијаси мүбаризә каһ бу тәрәфин, ка да о бири тәрәфин хејринә гуртарырды. Франсыз кралы нын мүттәфиги вә ән көркәмли Османлы султаны ола Сүлејман Вјананы мүһасирәјә алан вахт Австрија елчи си Бусбек јазмышды: «Бизимлә учурум арасында анча Иран дурур: онун Түркијә илә мүһарибәләри бизә нәфә дәрмәјә имкан верир».

О заман Османлы империјасы Дунајдан тутмуш Ни лин кандарларына вә Фәратдан тутмуш Чәбәлүттариг гәдәр узанырды. Шимали Африкада христианларын (испанларын) габағыны саһилдәки бүтүн әсас шәһәрләр зәбт етмиш дәниз гулдурлары олан түркләр тутурдулар Анчаг Мәракеш Әлмурабиләрин вә Әлмүвәһһидиләри һәрәкатыны хатырладан шәрифләрин дини вә милли һә рәкаты сајәсиндә өз истиглалијјәтини һәлә сахлајырды Шәрифләрин мүвәффәгијјәтләри Мәриниләрин зәиф

[28] Сәлимин гошуну әввәлчә 1516-чы илдә Суријаны, сонра ис 1517-чи илдә Мисри ишғал етмишдир.

[29] Академик В. В. Бартолдун сүбут етдији кими (1912-ч ил тарихли «Мир ислама» журналы), Сәлимә хәлифә ады верилмәс XVIII әсрин ахырларында јаранмыш әфсанәдир.

[30] I Тәһмасиб 1524-чү илдән 1576-чы иләдәк һөкмранлы етмишдир.

ләмәси вә христианларын басгынлары илә әлагәдар иди. Мүсәлман ҹәмијјәтләри христианлара гаршы мүгәддәс мүһарибәјә чағырырдылар, бу мүһарибәдә рәһбәрлији исә Атласдан кәлән вә әслән әләви имамларындан олан (лап Ирандакы сәфәвиләр кими) Сә'ди шәрифләри өз әлләринә алдылар.

«XVI әсрдә Мәракешин бәрбәр кәндлиләри арасында исламын һәмишәлик гәләбә чалмасы ашағыдакы үч әсас фактла бағлыдыр: ислам мистиклијә мејл едир вә сырф гејри-шүури мәрасимә чеврилир; дини ҹәмијјәтләр бу мистиклијин әсһабәләринин даими нүмајәндәликләрини тәшкил етмишләр; мүгәддәсләрә ситајиш етмәк бәрбәрләрин динини онларын анлајышына вә зөвгүнә ујғунлашдырыр, ислам исә бу ситајишин үзүнә чәкилмиш јүнкүл бир өртүк кими галыр» (Бел).

Түркијәнин сонракы тарихини шәрһ етмәк фајдасыздыр. Исламын дини тәкамүлүнү өјрәнәркән бу тарихин анҹаг икинҹи дәрәҹәли әһәмијјәти вардыр. Мә'лумдур ки, Сүлејмандан сонра (о, 1566-чы илдә өлмүшдүр) Түркијә өз һәмләвәрлик гүдрәтини тәдричлә итирмәјә башлады. Ишғал едилмиш өлкәләри мәнимсәмәкдә баҹарыгсызлыг көстәрилмәси, рүшвәтхорлуг, вәзирләрин ејш-ишрәти, һәрәмхана фитнә-фәсадлары, јеничәриләрин (онлар әрәб хилафәтинин архаландығы гошун һиссәләрини хатырладырдылар) гијамлары, көрүнүр, бу зәифлијин әсас сәбәбләри иди; Түркијәнин зәифләмәсиндән Сәфәвиләр фајдалана билдиләр.

Иранын бөјүк һөкмдарларындан олан Шаһ Аббас узун сүрән һакимијјәти дөврүндә Авропа тә'лиматчыларынын көмәји илә ордуну јенидән тәшкил етди вә ејни заманда өзбәкләрә, түркләрә вә португалијалылара гаршы вурушараг өз сәлтәнәтинин гәрб әјаләтләрини, һабелә шиәләрин мүгәддәс шәһәрләрини (Нәҹәфи вә Кәрбәланы) өз әлинә кечирди. Шаһ Аббас Түркијәдән говулмуш ерменилерә сығынаҹаг верәрәк тиҹарәти хејли кенишләндирмәк үчүн онлардан истифадә етди. Онун һөкмранлығы дөврүндә Иран Авропа илә мөһкәм игтисади вә сијаси әлагә јаратды. XVII әсрин илк илләриндә Иран да ән јүксәк зирвәјә галхды. Сонракы әсрдә, һәм Түркијә, һәм дә Әфганыстан сүнниләри Ирана ејни заманда басгын етдикдә, Иран маһир авантүрачы Надир шаһын сајәсиндә хилас олду. Әввәлҹә Надир шаһ шиәлији дөрд дини мәзһәблә бирләшдирмәк

фикринә дүшмүшдү, сонра исә Иранда сүннилији бәрпа етди вә һәтта јени дин јаратмағы (өтәри дә олса) гаршысына мәгсәд гојду. Бир мүддәт сонра, XIX әсрдә Иранда, көрәчәјимиз кими, исламдан нәш'әт етмиш јени дин, бабиләр дини јаранып.

Нәһајәт, үчүнчү империја Гәрби Асијада јаранды. Исмајыл Иранда Сәфәвиләрин гүдрәтинин тәмәлини гојурдуса, Бабур адлы башга бир һөкмдар (о, ата тәрәфдән Тејмурун, ана тәрәфдән исә Чинкиз ханын нәслиндән иди) Һиндистаны сијаси вә дини чәһәтдән бирләшдирмәјә башлајырды. Бабур Фәрганәдә өз атасынын вариси олмушду; лакин о, Орта Асијада гала билмәзди. О, Һиндугушу ашараг Кабили ишғал етди вә орадан Һиндистаны зәбт етмәк фикринә дүшдү. О да Әфганыстандан Һиндистана енмиш гәзнәвиләр вә гуриләр кими һәрәкәт едирди. Бабур өз валеһедичи «Хатирәләриндә»[31] (бунлары чәсарәтлә Сезарын «Мәктублары» илә бир кездә тутмаг олар) гәһрәманлыг мүбаризәси илә зәнкин олан өз һәјатындан бәһс етмишдир. Бу бөјүк инсан һәлә әлли јашына чатмамыш өлмүшдүр (1530-чу илдә). Онун јаратмыш олдуғу Бөјүк Моғоллар империјасы там бир әср әрзиндә күнәш кими шәфәг сачды. Лакин XVII әсрин ахырларындан империјанын тәнәззүлү башланды. Сонракы әсрдә империја әфганларла маратһалар, франсызларла инкилисләр арасында рәгабәт мејданына чеврилди. Бир-бнри илә рәгабәт едән гүввәләрин бу мүбаризәси онунла нәтичәләнди ки, империјанын анчаг ады галды вә о, Инкилтәрәнин гәјјумлуғу алтына дүшдү. 1857-чи илдә, Аббасиләр хилафәтинин јүгутундан беш јүз дохсан доггуз ил сонра монгол мәншәли сонунчу һөкмдар өз өмрүнү сүркүндә баша вурду.

Инди биз монголларын (Шәргдән кәлән туранлыларын) вә түркләрин (Гәрбдән кәлән туранлыларын) Асија тарихиндә биринчи дәрәчәли рол ојнадыгларыны көрүрүк. Илк дөврдә монголлар гејри-дини формада Асијанын сијаси вә игтисади бирлијини јаратмаға чалышырдылар ки, бу чүр дөвләт дә хәлифәләрин дөвләтини мәнтиги олараг мәһв едирди. Сонракы дөврдә,

[31] «Бабурнамә»нин — «Бабурун мәктублары»нын русча тәрчүмәси вардыр (Дашкәнд, 1958).

монголлар Узаг Шәргә тәрәф үз гојдугда түркләр о
лары Јахын Шәргдә әвәз етдиләр вә ислам дин
нин дајағы олдулар. Иран исә онларын арасында је
ләширди. Халглар Ирандан кечиб кедир, иргләр га
најыб гарышырдылар, Иран исә Һинд-Авропа дүһас
нын сарсылмазлығынын сүбуту кими јериндә галырд

Демәли, бу үч бөјүк дөвләтин сајәсиндә ислам Ас
јада һәмишәлик бәргәрар олду. Лакин буну унутм
олмаз ки, ислам мүхтәлиф өлкәләрдә бу вә ја дик
дәрәчәдә динч јолла мүвәффәгијјәтләр газанмышды
Биз исламын тачирләр вә сәјјаһлар васитәси илә М
дагаскара, Индонезијаја вә Чинә нечә јол тапдығ
дан јухарыда бәһс етмишик. Ислам дини Суматрад
вә Малајја адаларындан Јаваја (XVI әср), сон
Борнеоја вә сонракы әсрдә Селебесә јајылды. Чин
мүсәлманларын сајча аз (чәми алты милјон)[32] о
масына бахмајараг, онларын нүфузу артырды, чүнки о
лар мүһүм мәркәзләрдә, хүсусән һәмишә Чинин мүгә
дәратында мүәјјән рол ојнамыш Түркүстанда јерлә
мишләр. Һинди-Чинә исламы XI әсрдә әрәб дәнизчилә
јеритмишдиләр, сонра исә ислам дини чанлар өлкәси
дә (XIV—XV әсрләр) вә Камбочада (XVI әср) ј
јылды. Африкаја кәлдикдә, гејд етмәк лазымдыр ки, ор
да ислам дини ләнк јајылырды. Ислам дини Ефиоп
јаја XII әсрдә јајылмаға башламышды вә о заманд
бәри онун нүфузу даим давам едирди. Гәрби Суда
да бәрбәрләр исламы бу өлкәнин гәрб һиссәсиндә ја
дылар. Бу, Гана империјасынын харабалыглары үзәрин
бир чох дөвләтләрин јаранмасына сәбәб олду. Јени и
перија, Мандингләр империјасы анчаг XIV әсрдә өз һ
кемонлуғуну бәргәрар етди. XVI әсрдә Тәкрурун бүтпәрә
пелләр тәрәфиндән ишғал едилмәси исламын јајылм
сыны дајандырды вә бу дин анчаг XVIII әсрдә јенид
јајылмаға башланды. Мәркәзи Судана ислам XVI әсрд
башлајараг јајылды. Шәрги Суданда XVI әс
дәк бу дини анчаг нүбијалылар таныјырдылар вә исла
дини орада јалныз XVI әсрдә кениш јајылды. Нәһ
јәт, гејд етмәк лазымдыр ки, Әрәбистанын өзүндә
бә'зи тајфалар (мәсәлән әһли-мүрра) анчаг лап бу
хынларда исламы гәбул етмишләр.

[32] Инди Чиндә 10 милјон мүсәлман вардыр.

Сон дини јениликләр

Әкбәр. Һиндистанда Бабурун јаратдығы сүлаләнин үчүнчү нүмајәндәси император Әкбәр (XVI әсрин икинчи јарысы) даһи бир инсан иди. Онун фәлсәфи вә динн фикирләринин дәринлнјн, онун маһир сәркәрдәлик вә һөкмдарлыг сифәтләрини көлкәдә гојурду. Әкбәр, Марк Аврели[33] кими мүдрик падшаһ иди. Онун хасијјәтинин әсас чәһәти бундан ибарәт иди ки, о башга динләри өјрәнир вә онлара мане олмурду. Сүннилик руһунда тәрбијә олунмуш Әкбәр башга мәзһәбләрлә асанлыгла гарышан шиәлијә үстүнлүк верди, бу исә ону өз табелијиндә олан дөвләтләрдә әрәб дилини фарс днлн илә әвәз етмәјә кәтирнб чыхарды. Сонра о, тамамилә тәбии олараг шиәликдән ән дәрин суфилијә кечди вә гаты суфи олду. Өз мүгәддәс суфилијинин тә'сири алтында о, шәраб ичмәјә вә донуз әтн јемәјә ичазә верди, һабелә чәһәннәм әзабларынын әбәди олдуғуну инкар етмәјә башлады; онун фикринчә, күнаһа батмыш шәхс башга чилдләрә дүшмәк јолу илә өз күнаһыны јуја биләр; Әкбәр бу е'тигады брәһмәнизмдән әхз етмишди (Әкбәрин достлуг әлагәси сахладығы һинд сигһләри тәригәти о заман руһун башга бәдәнә кечмәсинә е'тигад едирди, — бах: EI; art. «Sinhs). Бу һәлә бир јана галсын, вахты илә зорла мүсәлман едилмиш һиндулар 1593-чү илдә јенә дә әввәлки динләринә гајытмаға ичазә алдылар. Сијаси мүлаһизәләрә көрәми, јохса шәхси эгидәсинә көрә Әкбәр бүтүн динләрдә анчаг илаһи һисси гијмәтләндирирди вә дини мәзһәбләрдә вә мәрасимләрдә олан зиддијјәтләрә һеч бир әһәмијјәт вермирди. О, брәһмәнизмә, буддизмә вә христианлыға ејни рәғбәт һисси илә јанашыр вә бүтүн бу динләрин нүмајәндәләрини топлајыб диспутлар кечирирди. Бир сөзлә, о, дини синкретизм һаггында дүшүнүрдү. Нәһајәт, о, мүгәддәс сајылан һәр шеји инкар едәрәк бир нөв деизми сечди, көјдәки күнәши вә јердәки оду көзлә көрүнән рәмз (Гәдим Иранда зәрдүштиләрин тәблиғ етдикләри динин рәмзи) кими әсас көтүрдү. Лакин Әкбәр деизминин ардычыллары сајча чох аз идиләр. Бу, Һиндистанда ислам дининә күчлү зәрбә ендирмәкдә она мане олмады.

---

[33] Марк Аврели — Рома императорудур (161—180), 121-чи илдә доғулмушдур; көркәмли философ-стоик олмушдур.

Әкбәрин оғлу вә вариси дәрһал сүннилијә гајытд
Лакин диндар мүсәлманлар анчаг јүз ил сонра, Оурән
зибин[34] һөкмранлығы заманы һәгиги мә'нада чыхь
етдиләр ки, бу да чох пис сијаси нәтичәләр верд
Оурәнкзибин бөјүк оғлу Дара Шикуһ Әкбәр кими с
филијә мејл едиб мухтәлиф дини тә'лимләри барышдь
маға чалышырды. Диндар мүсәлманларын бу чыхышы
бахмајараг Әкбәрин синкретизми ислам тарихиндә ә
әнәни позан ән күчлү амил олду.

Һиндистанда синкретизм өзүнә јахшы зәмин тапд
«Һиндистан мухтәлиф дини феноменләрин гарышыг ш
килдә инкишаф етдији бир өлкәдир ки, бу да тәдгига
чыдан өтрү динләри мүгајисәли сурәтдә өјрәнмәк үч
бир нөв мәктәбдир; бу, һәгигәтдә дә белә иди» (Голдс
јер). Бир-биринә зидд е'тигадларын бу гарышыглы
Пәнчабда јаранмыш әһмәдиләр (Әһмәдијјә) тә'лимин
тәзаһүр етмишдир; әһмәдиләр Авропада вә Асијада ба
лыча олараг инкилис дилиндә фәал тәблиғат апары
дылар. Бу тәригәтин башчысы Гулам Әһмәд (1908-
илдә вәфат етмишдир) 1880-чи илдә јаздығы китаб
тә'лимин әсасларыны шәрһ етмишдир. Исанын өлү
мәсәләси Гуранда анлашылмаз галыр. Исанын чармы
чәкилмәси Гуранын бир јериндә инкар едилир 4,15
«...онлар ону өлдүрмәдиләр вә ону чармыха чәкмәд
ләр, онлары анчаг гара басырды». (Гуранын башга б
јериндә исә бу е'дам санки тәсдиг олунур 3,48: «А
лаһ деди: «Иса! Мән сәни өлүмә мәһкум едәрәм, сә
галдырыб өз јаныма чәкәрәм вә сәни динсизләрин әли
дән хилас едәрәм...»). Гулам Әһмәд бу анлашылма
лыгдан истифадә едәрәк демишдир ки, Исанын өлү
анчаг заһири һадисәдир, о, гәбирдән чыхмыш, инчи
тәблиғ етмәк үчүн Һиндистана кетмиш вә орада өлмү
дүр. Иса куја Сринагарда басдырылмышдыр. Сүннил
рин бир фитвасына көрә, бу ујдурма тәбии олараг пи
ләнилир. Синкретизмә мејл көстәрилмәси әһмәдиләрә х
олан меһдизм консепсијасында да тәзаһүр етмишди
Диндар мүсәлманлар хиласкары вә меһдини ајры-ајр
лыгда мөвчуд олан ики шәхс һесаб етдикләри һал
Гулам Әһмәд онлары бир вүчудда бирләшдирди вә ө
нү бу вүчудун тәчәссүмү е'лан етди. Онун тә'лими
көрә меһдинин ролу сөзсүз динч бир рол олачагд

[34] Оурәнкзиб — император (1659—1707).

вә чаһады мүһарибә кими дејил, анчаг дин тәблиғаты кими баша дүшмәк лазымдыр. Бүтүн бунлардан мәгсәд мүсәлманлары, һиндулары вә христианлары ејни бир диндә бирләшдирмәк иди.

Вәһһабилик. XVIII әсрдә Әрәбистанда вәһһабиләр һәрәкаты јаранды. Бу һәрәкат Әкбәрин мәгсәдләринә дабан-дабана зидд олан мәнафеләрдән ирәли кәлмишди. Вәһһабиләр әввәлки мө'минлијә гајытмаг истәјирдиләр. Гејд етдијимиз кими, вәһһабиләр Әлмүвәһһидиләрин тәкаллаһлығындан даһа ирәли кетмишдиләр. Доғрудан да, онлар анчаг Гуранын мәтнинә вә сүннәјә әсасланараг, һеч бир тәфсирә вә изаһата јол вермир вә мө'минләрин чохдан әмәл етдикләри бир чох адәтләрдә: пејғәмбәрләрә, мүгәддәсләрә вә мәзарлара ситајиш едилмәсиндә чохаллаһлыг [ширк] көрүрдүләр. Вәһһабиләрин фикринчә, аллаһ пејғәмбәрләрә вә мүгәддәсләрә јухарыдан кизли гүввә эта етмәсә, онлар өз тәбиәтинә көрә бу гүввәни дәрк етмәк иктидарында олмазлар. Онлары һимајәчи һесаб етмәк һәр һансы башга гүввәни аллаһын гүдрәтиндән үстүн тутмаг демәк олар (анчаг гијамәт күнү Мәһәммәд пејғәмбәр һимајәчилик етмәк үчүн аллаһдан ихтијар алачагдыр. Вәһһабиләр төрәнмә бир шејә ситајиш етмәјә, мәсәлән, һәтта пејғәмбәрин дә гәбринә сәчдә етмәјә, ја да бу гәбрин башына еһтирамла доланмаға вә ја мүгәддәс сајылан дашы өпмәјә јол вермирдиләр. Онлар мөвһуматы (уғурлу вә уғурсуз күнләрә е'тигады, әламәтләри, фалчылығы) писләјир, пејғәмбәр адына вә онун аилә үзвләринин адына анд ичмәјә ичазә вермирдиләр. Нәһајәт, ади һәјатда тамамилә харичи-ибадиләр кими, онлар да шәрабы, түтүнү, чалғыны, рәгси вә ојунлары гадаған едирдиләр.

Вәһһабилик һәрәкатынын ады онун баниси Ибн Әбдүлвәһһабын (1787-чи илдә вәфат етмишдир) адындан көтүрүлмүшдүр; бу һәрәкат харичиликдән дејил (буну исә күман етмәк оларды), һәр һалда нәзәри чәһәтдән, әввәлки сүннәни бәрпа етмәјә әбәс јерә чалышан һәнбәли мәзһәбиндән нәш'әт етмишдир. XIV әсрин әввәлләриндә мәшһур илаһијјатчы Ибн Тејмијјә һәнбәлизми чанландырды; Ибн Тејмијјәнин дүшмәнләри онунла мөһкәм мүбаһисә едирдиләр; о, зинданда өлмүшдүр. XVIII әсрдә Ибн Әбдүлвәһһаб онун тә'лимини гәбул етди вә бу тә'лими вәһһабилик үчүн әсас көтүрдү; вәһһабилијин маһијјәти исә сүр'әтлә артан мүгәддәсләрә

пәрәстиш едилмәсинә гәти е'тираздан ибарәт иди. Тә
рибән 1740-чы илдә Ибн Әбдүлвәһһаб вә Ибн Сә
вәһһабилији бирликдә тәблиғ етмәк үчүн бирләшдилә
онлардан бири дини һакимијјәти, дикәри исә дүнјәви һ
кимијјәти әлинә алды. Онлар Нәчддә дөвләт јаратд
лар ки, бу дөвләтин дә мүвәффәгијјәтләри Портан
нараһат етди. 1801-чи илдә онлар шиәләрин мүгәдд
јерләрини талан етдиләр. 1806-чы илдә исә гәрмәтил
кими һәрәкәт едәрәк Мәккәни әлә кечирдиләр, мәсчид
минбәрләри дағытдылар вә јалныз Кә'бәјә тохунмад
лар. Сонра онлар Мәдинәни алыб пејғәмбәрин гәбри
мурдарладылар. Бундан сонра онлар Суријаја вә Мес
потамијаја басгын етмәјә башладылар ки, бу басгы
лар да зәввварларын кедиш-кәлишини дајандырды. Мә
о заман, 1811-чи илдә, бундан бир гәдәр әввәл Мис
мәмлүкләрини (Бонапартын дүшмәнләрини) гырыб ча
мыш олан Мәһәммәд Әли вәһһабиләрин гаршысыны алм
һаггында Портадан әмр алды. Мәһәммәд Әли буна а
чаг 1818-чи илдә наил олду, амма онун зәһмәти һәд
кетди: чох кечмәди ки, вәһһабиләрин дөвләти бәр
олунду. Елә о заманларда брәһмән чохаллаһлығын
тә'сири алтында бүтпәрәстлик галыгларынын вә мүгә
дәсләрә ситајишин чохдан һөкм сүрдүјү Һиндистан
Әһмәд[35] буна бәнзәр тә'лим тәблиғ етмәјә башлад
Јашадығымыз дөврдә вәһһабилик һәм дини чәһәтдән, һ
дә сијаси чәһәтдән Әрәбистанын хејли һиссәсин
үстүн кәлмишдир. Бу тә'лим, хүсусән султан Ибн Сә
мүвәггәти Һичаз шәрифләри сүлаләсини девирдикд
сонра Әрәбистанла һәмсәрһәд олан өлкәләрә — Месоп
тамијаја вә Сомалијә дә сирајәт етмишдир.

Бабилик вә бәһаилик. Халис әрәб тә'лими олан вәһһ
билик исламы өз әввәлки шәклинә гајтармағы өзүнә б
мәгсәд көтүрүрдүсә, халис Иран тә'лимләри олан баб
лик вә ондан төрәнән бәһаилик исламы даһа да и
кишаф етдирмәји гаршыја бир вәзифә кими гојмушд
Вәһһабилик Әрәбистан һүдудларындан кәнара чыхмад
Әслиндә јени дин олан бәһаилик исә чох сүр'әт
Асијадан Америкаја јајылды.

Бабилик јаранан кими, Иран һөкумәти бу тә'лим
маһијјәтини чох көзәл баша дүшүрдү вә ону һәр ч

---

[35] Сејид Әһмәд (1786—1831) — кнјаз Индорун гошунун
әскәр олмушдур, XIX әсрин әввәлләриндә өзүнү меһди е'лан етмишд

үсулларла мәһв етмәјә чалышырды. Илк чағларда бабилик бир гәдәр лүтеранлыға бәнзәјирди. Бабилик рәсми дин адәтләринә гаршы бир нөв пуритан үсјаны иди. Әбәс дејилди ки, Иран руһанилəри, моллалар өзләрини бабиләрдән горујур вә онлары кафир адландырырдылар.

Мә'лумдур ки, меһди идејасынын («кизли имамын» гајытмасыны көзләмәк) шиәлик үчүн бөјүк әһәмијјәти вардыр. Бабилијин баниси Мирзә Әли Мәһәммәд (1819-чу илдә Ширазда анадан олмушдур) мәһз бу идејаны әсас көтүрмүшдүр. О, Кәрбәлаја, шиәләрин мүгәддәс сајдыглары јерә зијарәтә кедәркән тәсадүфән шејхи шиә тәригәтинин бир үзвү илә таныш олмушдур; шејхиләр «кизли имама» хүсусилә еһтирам бәсләјир вә өзләрини әхбариләрә (мүгәддәс рәвајәт тәрәфдарларына) зидд гојурдулар. Мирзә Әли Мәһәммәд Шираза гајытдыгдан сонра шејхилијин тә'сири алтында рәсми руһанилəрә өјүднәсиһәт вермәјә вә онлары ифша етмәјә башлады. Һәмин тә'лимин тә'сири алтында о, 1844-чү илдә (һичри 1260-чы илдә, он икинчи имамын изсиз-сорағсыз јоха чыхмасындан дүз мин ил сонра) өзүнү Баб (илаһи һәгигәтләри өјрәнмәјә јени јол ачан («гапы») адландырды. Бу, тәзә ад дејилди: исмаилиләр, друзлар вә нүсәјриләр өзләринин бә'зи али руһани нүмајәндәләринә бу чүр ад верирдиләр. Баб өз тәблиғләринә өз әсәрләрини, хүсусән Гуранын мәчази тәфсирини гатды (бу, исмаилиләри хатырладыр)[36]. О, руһанилəрин тәәссүбкешлијиндән зинһара кәлән, азадлыг вә бәрабәрлик арзулајараг меһдинин кәлмәсини көзләјән адамларын һамысыны тезликлә өз әтрафында топлады, Һәрәкат о гәдәр кенишләнди ки, Бабы зиндана салдылар. Бу әһвалатдан бир гәдәр әввәл Баб ону өз тә'лиминдән әл чәкмәјә разы салмаг мәгсәди илә хүсуси олараг Шираза кәлмиш Теһран руһанилəринин көркәмли нүмајәндәләриндән бирини өз тәрәфинә чәкмишди. Онун тәрәфдарлары фәал тәблиғат апарырдылар. Онларын арасында Зәринтач адлы бир гадын да варды. Гүррәтүлејн («Көзләри охшајан») адландырылан бу гадын көзәл олдуғу гәдәр дә ағыллы иди; о, Иранда гадын һәрәкатынын мүждәчиси сајылыр. Бабиләрин бу тәблиғаты һөкумәти чох чидди тәдбирләр көрмәјә вадар етди. О заман ба-

---

[36] Баб «Бәјан» адлы китаб јазмышдыр вә онун фикринчә, бу әсәр көһнәлмиш Гураны әвәз етмәли иди.

билəр ичəрисиндə илк шəһидлəр олду; Мазандаранд
бабилəрин галаларда гəһрəманчасына мүгавимəт көстəр
диклəри һаггында Гобинонун[37] вердиjи мə'луматы оху
маг олар. Белəликлə, бабилəрин əввəлчə дини характер
дə олан фəалиjjəти сиjаси фəалиjjəтə чеврилирди. Ке
кедə кенишлəнəн һəрəкатын гаршысыны алмаг үчү
онун башчысыны арадан көтүрмəк лазым иди. Бабы күл
лəлəмəк һаггында һөкм чағырылды. Биринчи дəфə атə
ачылдыгда (күллəлəjəнлəр дəстəсинə христиан əскəрлə
тə'jин едилмишди) Бабын асылдығы кəндирлəр гырылды
Баб өзүнү итирмəсəjди вə е'дама тамаша едəн чамаа
арасына гачыб кизлəнсəjди, ким билир, даһа нəлəр олар
ды. Амма ағлыны итирəн Баб əскəрлəрə тəрəф гачд
вə гылынч зəрбəси илə өлдүрүлдү (1850).

Онун өлүмү бабилəри руһдан салмады, əксинə, онла
ры даһа да руһландырды. 1852-чи илдə үч нəфəр баб
шаһа суи-гəсд едиб ону анчаг jаралаjа билди. Бу һади
сəдəн сонра дəһшəтли чəза тəдбирлəри көрүлмəjə баш
ланды ки, бу барəдə дə Гобинонун вə Николjанын
əсəрлəриндəн əтрафлы мə'лумат топламаг олар. Башга
лары илə бирликдə бəдбəхт Гүррəтүлеjни дə боғуб то
галда jандырдылар.

Бəс Баб нə кими тəһлүкəли jениликлəр кəтирди
Онун тə'лими һəгигəтəн дини вə ичтимаи ингилаба сəбə
олду. Мəһəммəдин Гураныны о өзүнүн jаратдығы гура
ла əвəз едирди вə онун дедиjинə көрə, бу гуран она куj
вəһjлə верилмишдир. Əн'əнəви Гуранда дини паклығ
бөjүк əһəмиjjəт верилдиjи һалда, Баб белə һесаб еди
ди ки, хəлг едилмиш һəр шеj пакдыр вə паклыг башлы
ча олараг пəһризə əсасланыр. Бабын ичтимаи ислаһат
ларына кəлдикдə, геjд едилмəлидир ки, бошанманы
демəк олар тамамилə ләғв едилмəси, гадына вə гады
һүгугларына даһа чох һөрмəт едилмəси онун əн мүһү
ислаһатларындандыр. Дини ганунун һəрфинə деjил, ру
һуна əмəл етмəклə jашамаг лазымдыр ки, бу мүддəа д
христианлығын jəһуди дининə мүнасибəтини хатырла
дыр. Лакин бу чох ағыллы идеjалары Баб, вахты ил

[37] Гобино, Жзеф Артур (1816—1882)—мүртəче франсыз сосиол
гудур, елмə зидд олан ирг нəзəриjjəсинин jарадычыларындан бир
дир; онун китаблары арасында Орта Асиjада вə Иранда динлəр
тарихинə даир əсəрлəр вардыр.
[38] Николjа А. Л.— бабизми өjрəнəн франсыз тəдгигатчысыды
«Бəjаны» франсызчаjа тəрчүмə етмишдир.

исмаилиләрин вә һуруфиләрин[39] етдикләри кими, рәгәм гурашдырмалары илә бирләшдирир: аллаһ дүнјаны једди атрибут васитәси илә јаратмышдыр; 19 рәгәмини мүгәддәс һесаб етмәк лазымдыр, чүнки бу рәгәм «ваһид»—«тәк» (аллаһ) сөзүнү әмәлә кәтирән һәрфләрин саj мә'насыны көстәрир.

Бабын өлүмүндән сонра тәригәтә онун шакирдләриндән бири, өзүнү Сүбһ-и Әзәл («Әбәди сәһәр») адландыран Мирзә Јәһја башчылыг етди. О өз тәрәфдарлары илә бирликдә Бағдадда кизләнди. Лакин Түркијә һөкумәти ону әввәлчә Истамбула, сонра исә Әдирнәјә көчүрдү. Елә бу заман, 1863-чү илдә тәфригә баш верди: Сүбһ-и Әзәлин өкеј гардашы, өзүнү Бәһаулла [«Илаһи нур») адландыран Мирзә Һүсејн е'лан етди ки, о, башга шәклә чеврилмәк (бу, исмаили тә'лиминдәки чеврилмәни хатырладыр) јолу илә елә бир вүчуд олмушдур ки, онун кәләчәјини Баб габагчадан хәбәр верибмиш, јә'ни о, бир нөв «тәсәлливеричи» олмушдур.

Сүбһ-и Әзәлин (1912-чи илдә вәфат етмишдир) тәрәфдарлары олан вә баби тә'лиминә садиг галан әзәлиләр кетдикчә азалыб јох олдулар. Бәһаулланын тәрәфдарларыны тәшкил едән бәһаиләр исә һәм Иранда, һәм дә харичдә өз фәал тәблиғатыны давам етдирдиләр. Бәс бу ики тәригәти бир-бириндән ајыран фәрг нәдән ибарәтдир?

Шиәлијә нисбәтән бабилик дини барышдырычылыг саһәсиндә ирәлијә доғру атылан бир аддым иди, лакин о, халис мүсәлман, хүсусән Иран тәригәти олараг галырды. Бәһаулла исә үмумдүнја мигјасында дин јаратмаг нијјәтиндә иди вә онун бејнәлхалг дилә чан атмасы да бурадан ирәли кәлирди.

О, әввәлки динләри мәһв етмәјиб онлары идеал бир тә'лимдә бирләшдирмәји тәклиф едирди. Әслиндә бүтүн динләр јахшыдыр, амма елә етмәк лазымдыр ки, динләр лүзумсуз еһкамлардан вә ајинләрдән хилас олсун, бу јолла, онлары барышдырмаг мүмкүндүр. Пејғәмбәрләр бир-бирини инкар етмирләр (ислам дининдә олдуғу кими), чүнки онларын һамысы ејни принсипләри е'лан едир вә онлар инсанларла али руһ арасында бир нөв васитәчидирләр; али руһ исә анчаг өз атрибутлары илә дәрк

---

[39] Һуруфиләр—XIV әсрдә јаранмыш шиә тәригәтидир; бу тәригәтин тә'лимини бәкдаши дәрвишләр гәбул етмишләр.

едилир. Башлыча чәһәт будур ки, инсанлар алла
севсинләр, чүнки мәһәббәт тәрәгги үчүн шәртдир вә дү
јанын ганунудур.

Бәһаиләр тә'лиминин заһири чәһәтинә кәлдикдә, д
мәк лазымдыр ки, онларын ајрыча ајинләри јохдур, чү
ки, онларын фикринчә, дин мәрасимләрдә дејил, инсан
бүтүн һәрәкәтләриндә тәзаһүр олмалыдыр. Онлар мүгә
дәсләр тәбәгәсинин олдуғуну әсла гәбул етмирдилә
Чәмијјәтдә бүтүн инсанлар, һәм кишиләр, һәм дә гады
лар бәрабәр һүгуглу олмалыдырлар; мүһарибә арад
галдырылмалы, һәр чүр мүбаһисә исә мүнсифлик јо
илә низама салынмалыдыр.

Бир сөзлә бу, диндән даһа чох нәсиһәт демәк ид
амма мистиклијә мејл едән нәсиһәт иди. Бәһаулланы
оғлу вә вариси Аббас әфәнди өз тәригәтинә рәһбәрл
едәркән гәрб идејаларыны вә расионалист идејалар
даһа артыг дәрәчә әсас тутурду.

Мүасирлик. Әлбәттә, ислам башлыча олараг Фран
ингилабындан сонра һәмин идејаларын тә'сиринә мә'р
галмышдыр вә бу идејалар әсас е'тибары илә Франс
дан кәлирди.

Бу мүасирлик мејлләринин сијаси чәһәтиндән әтра
лы бәһс етмәјә еһтијач јохдур. Хејли инкишаф етми
мәтбуат васитәси илә ширникләндирилән бу мејлл
әсасән милләтчилик формасына чеврилмишдир ки, ми
ләтчилик дә тарихән көк салмышды вә Османлы хилафә
Ангара мәчлиси тәрәфиндән ләғв олундугдан вә өзү
хәлифә е'лан етмиш Мәккә шәрифинин сүгутунд
(1924-чү илдә) сонра хүсусилә парлаг шәкилдә өзү
көстәрмишди. Јашадығымыз күнләрдә белә һесаб етм
олар ки, хилафәт мәсәләси анчаг тарихи мараг ојады

Мүасирлик тәрәфдарлары дин саһәсиндә ичтиһад
(дин-шәриәт мәсәләләрини сәрбәст нәзәрдән кечир
мүзакирә етмәк һүгугу) бәрпасына чалышырдыла

Һиндистанда Әлигарһ университетинин баниси Ә
мәдхан Баһадур (1898-чи илдә вәфат етмишдир) Гур
нын јени мө'тәзили, јә'ни ачыг-ашкар расионалист шә
һини тәртиб етмишдир. Онун шакирдләри белә һес
едирләр ки, мүсәлман дини һәр васитә илә мүасир де
рүн тәләбләринә ујғунлашмалыдыр.

Мисирдә Мәһәммәд Абдо [40] (1905-чи илдә вәфат е

[40] Мәһәммәд Абдо (1849—1905)—исламын буржуа ислаһатч
сыдыр, Мисир мүфтисидир; Әләзһарда мүәллим олмушдур.

мишдир) ингилабчы Ҹәмаләддин Әләфгани[41] (1897-чи илдә вәфат етмишдир) илә бирләшмиш вә онлар бирликдә «Сәләфијјә» (мө'мин тәрәггипәрвәрләрин) партијасыны јаратмышлар. Абдо Авропанын (о бурада бир нечә ил јашамышдыр) тә'сири алтындан чыхмышдыр. О, Гурана вә сүннәјә әсасланараг тәглиди рәдд едир, дөрд мәзһәбин вә тәригәтин бирләшдирилмәсинә тәрәфдар чыхырды. Абдо Гураны елә тәфсир едирди ки, бу китабда мүасир елм анлајышларынын еквивалентләрини тапырды: мәсәлән, бу мүгәддәс китабда һаггында данышылан чинләрә о, микроб кими бахмағы тәклиф едирди вә и. а. Бунунла бәрабәр, бу ҹүр расионалист үсуллары о, исламын идеја гүдрәтини сүбут үчүн, башга сөзлә десәк, исламын башга динләрдән үстүнлүјүнү сүбут үчүн тәтбиг едирди. Абдо исламы елмлә барышдырмағы гаршысына мәгсәд гојмушдур. Бунунла әлагәдар олараг јада салмаја билмәрик ки, вахты илә Әш'әри ислам динини мө'тәзилиликлә барышдырмаға чалышмышды вә Гәзали мө'минлији суфиликлә барышдырмаг арзусуна дүшмүшдү.

Ислам әслиндә елмин әмәли сурәтдә тәтбигиндән даһа имтина етмирди: 1935-чи илин рамазан ајында хүтбә, еләчә дә Гуранын мәтнләри Гаһирәдә радио илә верилмишди; ики ил сонра Мисир мәктәбләриндә репродукторлар гојулмушду ки, һәр сәһәр дә бунлар васитәси илә Гурандан бир нечә ајә верилирди. Ејни заманда һәмин өлкәдә Гуранын мүхтәлиф Авропа дилләринә тәрҹүмәсинин лајиһәси рәсмән гәбул едилмишди. О вахта гәдәр диндар мүсәлманлар бу китабын мүгәддәс мәтнини тохунулмаз һесаб едирдиләр. Доғрудур, бу мәтн әввәлләр (Авропа шәргшүнасларынын етдикләри тәрҹүмәләрдән башга) фарс, урду, Малајја вә түрк дилләринә тәрҹүмә олунмушду. 1932-чи илин јанвар ајындан Истамбул мәсҹидләриндә Гуранын түрк тәрҹүмәси охунурду.

Мә'лумдур ки, Қамал һөкумәти әрәб-түрк әлифбасыны латын әлифбасы илә (һәтта Гуранын чап едилмәси үчүн) әвәз етмишдир. Түркијәдә шәриәт һүгугу Исвеч-

---

[41] Ҹәмаләддин Әләфгани (1839—1897)—мәшһур сијаси вә ичтимаи хадимдир, Шәрг өлкәләринин империалистләр тәрәфиндән әсарәт алтына алынмасына гаршы чыхыш едирди, амма бу мүбаризәни ислам бајрағы алтында апарырды.

рәнин мүлки мәчәлләси илә әвәз олунмушду. Нәинк Түркијәдә, һәм дә Иранда вә бә'зи әрәб өлкәләринд гадынларын һүгуг бәрабәрлијинин һәјата кечирилмәси дә вә бунунла әлагәдар олан бүтүн тәдбирләрдә (чадр нын ләғв едилмәси, гадынларын тәһсил алмасы, идма ла мәшғул олмасы, никаһ ганунунун ислаһ едилмәси дә Гәрбин тә'сири ифадә едилмишдир; бу өлкәләрд Авропа мүтәфәккирләринин китаблары охунур вә мүз кирә едилир, һабелә онларын тә'сири ачыг-ашкар өзүн көстәрир.

Дини тәригәтләри ләғв етмиш вә фәрди дин азадлы ғы е'лан етмиш Камал Түркијәсиндә дини гајдалар ге ри-дини гајдалардан ајрылмышдыр. Әлбәттә, һәр тәрәф дән, хүсусән зијалылар арасында расионализм нәсим әсир. Лакин белә нәтичә чыхармаг дүзкүн олмаз к ислам өз һәмләвәрлијиндән әл чәкмишдир. Мәсәлә Һиндистанда һиндуизмин мүгавимәт көстәрмәсинә бахм јараг оғлан вә гыз мәдрәсәләринин сајы кетдикчә арты мүхтәлиф чәмијјәтләр (мәсәлән, бир чох партијалар ислама чевирмиш Әһмәдијјә чәмијјәти) исламы фә тәблиғ едирләр. Чәнуби Африка Иттифагында (инди Чәнуби Африка Республикасында) исламы јенилә гәбу едәнләрин сајы артыр. Демәли, белә бир иддиа ирәл сүрмәк һәддән артыг чәсарәт тәләб едәрди ки, исламы әсрарлы дәринликләриндән мистик чағырыш сәси даһ һеч вахт ешидилмәјәчәкдир, чүнки дүнјада әбәди тә'си вә экс-тә'сир гануну мөвчуддур.

ТЕРМИНОЛОКИЈА СӨЗЛҮЈҮ

адәт (عادة، عادت) — адәт, гајда, үсул

ајә (آية و آيت) — Гуранын һәр бир сурәсиндә мә'на чәһәтдән бир-биринә бағланмыш сөзләр; әламәт

аллаһүәкбәр (الله اکبر) — аллаһ улудур (ән бөјүкдүр)

ашура (عشورة) — мәһәррәм ајында шиәләрин матәм күнү

баб (باب) — гапы, дарваза; фәсил

батил (باطل) — шәриәт гајдаларына көрә дүзкүн олмајан һәрәкәт, әмәл

бејтүлмал (بيت المال) — дөвләт (малијјә) хәзинәси

бәрәкәт (برکت) — аллаһын не'мәти, еһсаны; бәрәкәт

бид'әт (بدعت) — һаким динә зидд олан јенилик, јерес

бүрдә (بردة) — Мәһәммәдин үст палтар кими кејиндији әба, хиргә

вали (والی) — вилајәт башчысы, рәиси

вачиб (واجب) — ән зәрури, ән лазымлы иш, әмәл

вәгф (وقف) — мүсәлман руһаниләринин ихтијарына верилмиш имтијазлы әмлак

вәзир (وزير) — назир, вәзир

вәли (ولی) — мүгәддәс сајылан адам, өвлија

вәһид (وحيد) — тәк, ваһид (аллаһ)

витр (وتر) — мәчбури олмајан бир кечә намазынын адыдыр. Витр намазы үч рикәт олдуғуна көрә чүт дејил, тәкдир

вүзу (وضوء) — дәстәмаз алмаг; јә'ни намаз гылмаздан әввәл үзү, әл вә ајаглары јујуб тәмизләнмәк

гази (قاضی) — шәриәт әсасында һөкм верән дини һаким

гаибә (غائبه) — шиәләрин ахырынчы имамынын гејб олуб јоха чыхмасы

гәдәми-шәриф (قدم شریف) — Мәһәммәдин ајағынын изи

гәдәр (قدر) — инсанын гисмәти, талеји, алын јазысы

гәза (قضاء) — оруч тутмаг вә намаз гылмаг кими дини ајинләр вахтында јеринә јетирилмәјәндә бунларын әвазини башга бир вахтда јеринә јетирмәк

гәзв (غزو) — вурушма

гәнимәт (غنیمت) — дөјүшдә әлә кечирилән гәнимәт

гәсидә (قصیدة) — мәдһијјә, гәсидә

гәтл (قتل) — адам өлдүрмәк

гиблә (قبله) — намаз гылан адамын үзүнү чевирдији Мәккә истигамәти

гијамәт (قیامة) — галхма (дини эгидәјә көрә өлүләрин дирилиб галхачаглары күн)

гијар (غیار) — зиммиләрин палтары үстүндәки фәргләнмә әламәти

гијас (قیاس) — бир иш һаггында мүгајисә јолу илә — фикир јеритмәк

гулат (غلات) — гаты диндарлар

гуран (гур'ан) (قرآن) — мүсәлманларын мүгәддәс китабы

гүббә (قبة) — күнбәз

гүсл (غسل) — бүтүн бәдәни јујуб тәмизләнмәк, пак олмаг

даи (داعی) — дин тәблиғатчысы, дуа охујан

дарүлислам (دارالاسلام) — мүсәлманларын јашадығы әрази

дарүлһәрб (دارالحرب) — мүсәлман олмајанларын јашадығы әрази

дарүннәдвә (دار الندوة) — ислам дининдән әввәлки Мәккәдә јығынчаг еви

дарүссүлһ (دار الصلح) — әһалиси мүгавилә әсасында мүсәлман хәзинәсинә хәрач верән әрази

дәччал (دجال) — дини е'тигада көрә гијамәт әрәфәсиндә узунгулаға миниб ортаја чыхачаг мөвһум бир адам

дәһри (دهری) — мүсәлман олмајыб материалист адландырылан адам

диван (دیوان) — Аббасиләр дөврүндә мәркәзи идарә органлары; верки идарәси; диванхана

дијә (دیة) — ган баһасы

дин (دین) — дин, иман

динүләрәб (دین العرب) — әрәбләрин дини

дуа (دعا) — ибадәт, дуа

ејдәлгәдир (عید الغدیر) — шиә бајрамы, Әлинин танынмасынын илдөнүмү

ејдүлфитр (عید الفطر) — оручлуг бајрамы

еһсан (احسان) — динә көрә саваб иш, хејир иш

е'тигад (اعتقاد) — гәлбән инанмаг, динә үрәкдән инанмаг

әгигәт (عقیقة) — көрпә ушағын сачы илк дәфә гырхыланда верилән нәзир

әгидә (عقیده) — дини е'тигадын әсасы, әһкам

әгл (عقل) — ағыл, дәрракә

әзаб (عذاب) — чәза; әзијјәт

әзан (اذان) — диндарлары намаз гылмаға чағырмаг

әјјамүттәшриг (ایام التشریق) — зүлһиччә ајынын онундан сонра бајрам едилән үч күнә верилән адыр

әл-ејдәлкәбир (العید الکبیر) — бөјүк бајрам

әл-ејдәссәғир (العید الصغیر) — кичик бајрам

әмәл (عمل) — көрүлән иш, хејир иш

әмирәлмө'минин (امیر المؤمنین) — диндар мө'минләрин башчысы (әмири); хәлифәнин бир ләгәбидир

әмирәлмус-лимин (اميرالمسلمين) — мүсәлманларын башчысы (әмири)

әмирәл-үмәра (اميرالامرا) — әмирләр әмири, хәлифә гошунунун башчысына верилән ад

әмсар (امصار) — мүсәлманларын салдығы шәһәрләр

әнва (عنوة) — зорла, силаһлы гүввә илә истила

әнсаб (انصاب) — бүтләр

әнсар (انصار) — Мәһәммәдин Мәдинә шәһәриндәки көмәкчиләри, тәрәфдарлары

ә'раф (اعراف) — Гуранын 7-чи сурәсинин ады; дини е'тигада көрә чәннәтлә чәһәннәм арасындакы сәдд

әрканәддин (اركان الدين) — динин рүкнләри (дајаглары)

әхбар (اخبار) — шиәләрин мүгәддәс сајдыглары һәдисләр (рәвајәтләр)

әхбари (اخباری) — шиәләрин әхбарына е'тигад едиб инанан адам

әһкам (احكام) — инсанларын һәрәкәт вә әмәл дәрәчәләри

әһләззиммә (اهل الذمة) — хилафәт заманы мүсәлман олмајыб чан веркиси өдәјән әһали

әһләлкитаб (اهل الكتاب) — мүгәддәс сајылан китаб әһли, әсас е'тибары илә христиан вә јәһудиләр

әһләлһәдис (اهل الحديث) — Мәһәммәдин дедији сөз вә кердүјү ишләр һаггындакы һәдисләрә (сүннәјә) инананлар

әһләссүннә (اهل السنة) — сүннә әһли вә ја сүнниләр

завијә (زاويه) — ибадәтлә мәшғул олан диндар мүсәлманларын чәкилдији тәнһа күшә, һүчрә

зәкат (زكاة) — Гурана көрә верилән кәлир веркиси

зәкатәлфитр (زكاة الفطر) — оручлуг гуртарандан сонра пајланан сәдәгә (фитрә)

заһир (ظاهر) — һәрфи, заһири тәфсир

зикр (ذكر) — Гуранын адларындан бири; дәрвишләрин чәзб олуб етдији һәрәкәтләр

зимми (ذمی) — мүсәлман олмајан башга бир дин адамы

ибадат (عبادات) — дини пәрәстишә аид ибадәт вәзифәләри; шәриәтин бир тәркиб һиссәси

иблис (ابليس) — шејтан

ичма (اجماع) — мүсәлман үммәтинин (чамаатынын) үмуми разылыг рә'јн

изар (ازار) — һәччә кедән зијарәтчиләрни белләринә бағлајыб бәдәнләринин ашағы һиссәсини өртән парча

играр (اقرار) — динә е'тигад кәтириб инандығыны сөзлә сөјләјиб ифадә етмәк

имам (امام) — ибадәт јерләриндә намаз гыланлара башчылыг едән руһани; дини мәсәләләрдә мүсәлманлара башчылыг едән шәхс

иман (ايمان) — дини е'тигад

ислам (اسلام) — итаәткарлыг

иснад (اسناد) — һәдисләри нағыл едәнләрин адларынын сијаһысы

истисга (استسقا) — јағыш јағмасы үчүн дуа охумаг (гураглыг заманы оруч тутмаг)

истислаһ (استصلاح) — мүгәддәс сајылан бир һәдисин мәтнини үмум чамаатын хејри үчүн дәјишдирмәк, ислаһ етмәк

истихарә (استخاره) — мүһүм бир иш көрмәјә гәрар вермәздән әввәл онун хејирли олуб олмајачағыны билмәк үчүн дәстәмаз алыб дуа охумаг

истиһсан (استحسان) — бир иши бәјәнмәк, тәсвиб вә тәгдир етмәк

итидал (е'тидал) (اعتدال) — намаз гылан адамын сәчдәјә кедәндән сонра белини дүзәлдиб доғрулмасы

иһрам (احرام) — һәччә кедән зијарәтчиләрин кејиндикләри вә мүгәддәс сајылан тикишсиз үст палтар

ихтилафәл мәзаһиб (اختلاف المذاهب) — мәзһәбләр арасындакы фәргләр

ишар (اشار) — һәччә кедән зијарәтчиләрин гурбан кәсәчәкләри һејвана нишан гојмасы

катиб (كاتب) — јазы јазан мирзә, катиб

кафир (كافر) — мүсәлман олмајан адам; динсиз

каһин (كاهن) — гәдимдәки әрәбләр арасында кәләчәји хәбәр верән руһани

кәбирә (كبيرة) — адам өлдүрмәк кими бөјүк күнаһ

кәлам	(كلام)	— мүсәлман илаһијјаты
кәффарә	(كفارة)	— едилән күнаһы јујуб тәмизләмәк үчүн шәриәт әсасында сәдәгә вермәк вә ја оруч тутмаг
кисвә	(كسوة)	— Кә'бәнин үстүндәки гара өртүк
китаб	(كتاب)	китаб, китабә, јазы
китман	(كتمان)	— бах: тәгијјә
күсуф	(كسوف)	— күнүн тутулмасы
күфр	(كفر)	— динсизлик, аллаһсызлыг, күфр
лазым	(لازم)	— шәриәтә көрә мәчбури олан һәрәкәтләр
ла илаһә илләллаһ	(لا اله الا الله)	— «аллаһдан башга ибадәт едиләчәк бир мә'буд јохдур»
мал-аллаһ	(مال الله)	— аллаһын пајы (әмлакы)
маләл-мүслимин	(مال المسلمين)	— мүсәлман чамаатынын (ичмасынын) амлакы
мејсир	(ميسر)	— гумар ојуну
мејтә	(ميته)	— јејилмәси гадаған едилән мејит, чәмдәк
меһди	(مهدى)	— дини е'тигада көрә бир заман зуһур едиб мүсәлманлары хилас едәчәк имама верилән аддыр
меһр	(مهر)	— әр өз арвадыны бошајанда вә ја әр өләндә арвада верилән кәбин пулуна дејилир
меһраб	(محراب)	— мәсчидләрдә гибләнин һансы тәрәфдә олдуғуну көстәрән ојуг јер
мәзһәб	(مذهب)	— сүнниләрин дин вә шәриәт мәсәләләриндәки систем вә методларына верилән ад; үмумијјәтлә дини ајрылдығы шө'бәләр
мәкруһ	(مكروه)	— шәриәтә көрә һарам (гадаған) едилмәдијн һалда еһтијач олмајан јердә көрүлмәси бәјәнилмәјән иш
мәндуб	(مندوب)	— шәриәтә көрә бәјәнилиб мәсләһәт көрүлән иш
мәсчид	(مسجد)	— мәсчид
мәтн	(متن)	— һәдисләрин мәтни

мәчнун (مجنون) — дәли, диванә

минбәр (منبر) — мәсчидләрдә хүтбә охујанлар үчүн гојулан нәрдиванлы күрсү

мөвлидәннәби (مولدالنبی) — Мәһәммәдин анадан олмасынын илдөнүмү бајрамы; мөвлуд бајрамы

мөһтәсиб (محتسب) — Аббасиләр заманында шәһәрин гајда-ганунларына нәзарәт едән мүфәттиш

мүамәләт (معاملات) — шәриәтин тәркиб һиссәси олан һүгуги һәрәкәт вә әмәлләрә дејилир

мүбаһ (مباح) — шәриәтә көрә ичазә верилән иш

мүвәһһид (موحد) — тәкаллаһлылыг тәрәфдары

мүгәррибун (مقربون) — дини е'тигада көрә аллаһа јахын сајылан (мәләкләр)

мүәззин (مؤذن) — диндарлары намаз гылмаға чағыран азанчы

мүнафиг (منافق) — икиүзлү, ријакар

мүнзир (منذر) — хәбәрдарлыг едән

мүрабит (مرابط) — рибатда (бах) јашајана верилән аддыр

мүсәввир (مصور) — тәсвир едән; јарадан

мүсәннәф (مصنف) — мөвзу вә мәзмун чәһәтдән дүзүлүб сыраланмыш һәдисләр мәчмуәси

мүснәд (مسند) — рәвајәт едәнләрин адларына көрә дүзүлүб сыраланмыш һәдисләр мәчмуәси

мүтаф (мәтаф) (مطاف) — һәччә кедән зијарәтчиләрин Кә'бә әтрафында дөвр етдикләри дөшәнмиш јол

мүтәкәллим (متکلم) — хүтбә охујан руһани; сөз данышан шәхс

мүтләг (مطلق) — гејдсиз-шәртсиз мүтләг

мүфти (مفتی) — шәриәт мәсәләләриндә өз рә'јини билдирән (фәтва верән) јүксәк вәзифәли руһани

мүхтәсәр (مختصر) — гысалдылмыш, ихтисар едилмиш ифадә

мүһачир (مهاجر) — һичрәт етмиш, јә'ни башга бир јерә көчмүш адам

мүчтәһид (مجتهد مطلق) — дөрд дини мәзһәбдән биринин баниси олуб шәриәт мәсәләләриндәки рә'ји тамамилә мө'тәбәр сајылан руһани

мүшрик (مشرك) — аллаһын шәрики олдуғу фикринә е'тигад едән, чохаллаһлылыг тәрәфдары

наиб (نائب) — мүавин; нүмајәндә, вәкил

нар (نار) — од

нафиз (نافذ) — шәриәтә көрә тә'сирли, нүфузлу олан, һөкмү кечән

нәзәр (نظر) — бир шеји дүшүнчә, мүһакимә јолу илә нәзәрдән кечириб дәрк етмәк

нијјәт (نية، نيت) — намаз гылмаздан вә ја оруч тутмаздан әввәл бу барәдә нијјәт едиб мүәјјән бир гәрара кәлмәк

нисаб (نصاب) — зәкат алынмасы лазым кәлән ән аз әмлак

нүсуб (نصب) — дикинә гојулмуш даш

рәијјәт (رعيت) — һејван сүрүсү; тәбәәләр, рәијјәт

рәсул (رسول) — дини е'тигада көрә аллаһын көндәрдији елчи, пејғәмбәр

рәһман (رحمن) — рәһмли (аллаһын адларындан биридир)

рә'ј (رأى) — шәхси мүлаһизә

рибат (رباط) — мөһкәмләндирилмиш монастыр (завијә

рида (رداء) — һәччә кедән зијарәтчиләрин сол чијнини, дөшүнү вә күрәјини өртән тохунма парча

рисалә (رساله) — кичик китаб шәклиндә јазылан јазы; намә

рич'әт (رجعة) — гејб олмуш имамын гајытмасы

рүку (ركوع) — намаз гылан адамын әлләрини дизләринә дајајыб әјилмәси

сариг (سارق) — оғру

саһиб (صاحب) — Мәһәммәдин әсһабәси

саһибәшшүртә (صاحب الشرطه) — инзибати диванхана рәиси

сәгалибә (صقالبة) — мүсәлман гошунунда гуллуг етмиш авропалы гуллар

сәдәғә (صدقة) — сәдәгә

сә'ј (سعی) — Мәккәдә Сәфа илә Мәрвә тәпәләри арасында гачышма

сәлат (صلاة) — намаз

сәлатәззөһр (صلاة الظهر) — күнорта намазы

сәлатәләлмејјит (صلاة علی المیت) — өлү үчүн гылынан намаз

сәлатәләср (صلاة العصر) — икинди намазы, күнортадан сонракы намаз

сәлатәлиша (صلاة العشاء) — ахшам намазы

сәлатәллејл (صلاة اللیل) — кечә намазы

сәлатәлмәғриб (صلا المغرب) — күн батанда гылынан гүруб намазы

сәлатәлфәчр (صلاة الفجر) — сәһәр намазы

сәлатәлһачәт (صلاة الحاجة) — арзуја чатмат үчүн гылынан һачәт намазы

сәлатәлчиназә (صلاة الجنازة) — өлү басдырыланда гылынан чәназә намазы

сәлатәлчүмә (صلاة الجمعة) — мәсчиддә гылынан чүмә намазы

сәлатәссүбһ (صلاة الصبح) — сүбһ намазы

сә'р (ثأر) — ганлылыг интигамы

сәһиһ (صحیح) — доғру, дүзкүн

сәһур (سحور) — оруч тутанларын обашдан јемәји

сәчч (سجع) — гафијәли нәср

сәччадә (سجادة) — намаз халчасы, чанамаз

синф (صنف) — тәбәгә; дәрәчә; чинс, нөв

сират (صراط) — дини е'тигада көрә чәннәтә кедән јол үстүндәки гыл көрпү

сирәт (سیرة) — Мәһәммәдин тәрчүмеји-һалындан бәһс едән китаблар

сифат (صفات) — сифәтләр, тә'јинедичи әламәтләр, атрибутлар

сурә (سورة) — Гуранын бөлүндүјү 114 фаслин һәр биринә верилән ад

суф (صوف) — јун бүрүнчәк, хиргә

сүбһә (سبحة) — тәсбеһ

сүлһ (صلح) — истилачыја көнүллү сурәтдә табе олуб барышыг етмәк

сүннә (سنة) — мүсәлманлар үчүн мүгәддәс сајылан рәвајәтләр; һәрәкәт тәрзи

сүһуф (صُحُف) — сәһифәләр (Гуранын илк мәтнләри мәчмуәсинин сәһифәләри)

сүчуд (سجود) — ибадәт заманы сәчдәјә кедиб әлләри вә үзү јерә сүртмәк

табеун (تابعون) — Мәһәммәдин ән јахын әсһабәсинин хәләфләринә верилән ад

.әваф (طواف) — һәччә кедән зијарәтчиләрин Мәккәдә Кә'бәнин әтрафында доланыб дөвр етмәләри

тәвәккүл (توكل) — аллаһа бел бағламағ

тәгдир (تقدير) — гисмәт, алын јазысы

тәгијјә (تقية) — батиндә өзүнүн бир динә вә ја тәригәтә мәнсуб олдуғуну кизләтмәк

тәглид (تقليد) — дин вә шәриәт мәсәләләриндә мө'тәбәр сајылан руһаниләрин дедикләрини данышығсыз гәбул едиб буна әмәл етмәк; јамсыламағ

тәјәммүм (تيمم) — су олмајан јердә сәпәләнән бир шејлә, мәсәлән, торпаг вә гумла дәстәмаз алмағ

тәкбир (تكبير) — «аллаһүәкбәр» демәк

тәлаг (طلاق) — арвады бошамағ

тәлгин (تلقين) — бир фикри бирисинин бејнинә јеритмәк; өлү басдырыланда онун мәзары башында руһаниләрин дуа охумасы

тәнасүх (تناسخ) — дини е'тигада көрә руһун бир чисимдән башга чисмә кечмәси

тәригәт (طريقة) — суфи чәмијјәти, тәригәт; кедилән јол

тәсдиг (تصديق) — динә гәлбән инаныб ону гәбул етмәк

тәслим (تسليم) — дини е'тигада көрә өзүнү аллаһын ихтијарына вермәк

тәслимәт-тәһлил (تسليم التحليل) — һәччә кедән зијарәтчиләрин иһрам вәзијјәтиндән чыхмалары

таһарәт (طهارت) — су илә тәмизләнмәк

тәһәллүл (تحلل) — һәччә кедән зијарәтчиләрин дини-мәрасим гадағанларындан гисмән азад едилмәси

тәшәһһүд (تشهد) — динә е'тигад кәтирдијинә шаһидлик етмәк

тә'зир (تعزير) — ислаһ олунмаг үчүн шәриәт мәһкәмәси һакими тәрәфиндән верилән чәза

тә'лим (تعليم) — имамын өјүд-нәсиһәти, рәһбәрлији

тә'тил (تعطيل) — аллаһ мәфһумунун јохсуллашдырылмасы

товһид (توحيد) — тәкаллаһлылыг

үгубәт (عقوبة) — шәриәт ганунларына көрә верилән чәза

үләма (علما) — сүнниләрин е'тигад етдији илаһијјат вә шәриәт ганунлары алимләри

үммәт (امت) — чамаат, үммәт, мүсәлман чамаатı

үмми (امى) — савадсыз адам (һеч охумадығы һалда илаһијјата бәләд олдуғу үчүн Мәһәммәдә верилән ләгәблардән биридир)

үмрә (عمرة) — Мәккә шәһәриндә Кә'бәни, һәччә кедилән ајда дејил, башга бир ај вә ја мөвсүмдә зијарәт етмәјә дејилир

үрф (عرف) — һәр бир јерин адәтинә вә заманын тәләбатына әсасланан һүгуг

үсуләлфигһ (اصول الفقه) — шәриәт һүгугшүнаслығынын көкү әсаслары

үшр (عشر) — вахты илә мүсәлманлардан алынан онда бир торпаг веркиси

Фәгиһ (فقيه) — шәриәтә әсасланан һүгугшүнас

фасиг (فاسق) — әлиндән анчаг пис иш кәлән адам

фатиһә (فاتحه) — Гуранын биринчи сурәсинин ады

ҿеј (فى) — итаәт алтына алынмыш әһалинин әмлакындан вә башлыча олараг торпагдан верки алмагла дөвләт хәзинәсинин әлдә етдији кәлир

фәна (فنا) — дини е'тигада көрә шәхсијјәтин фани олмасы, јә'ни јох олуб илаһи әбәдијјәтә гарышмасы

фәрз (فرض) — шәриәтә көрә јеринә јетирилмәси лазым олан дини вәзифә

фәрзәләјн	(فرض العين)	— һәр бир шәхсин бојнуна дүшән дини вәзифә
фәрзәлкифајә	(فرض الكفاية)	—мүәјјән шәраитдә јеринә јетирилмәси лазым олан әлавә дини вәзифә
фәтур	(فطور)	— оручлугда күн батандан сонра ифтар едән диндарларын једији јүнкүл јемәк
фәтва	(فتوى)	— дин мәсәләләриндә мө'тәбәр сајылан мүфтинин рә'ји
фигһ	(فقه)	— шәриәтә әсасланан һүгугшүнаслы
фиргә	(فرقه)	— дини тәригәт
фүру	(فروع)	— шәриәтин бөлмәләри, будаглары-
фүруәлфигһ	(فروع الفقه)	— шәриәтә әсасланан ганунлары тәтбиг етмәк үсуллары
халиг	(خالق)	— јарадан
хәлг	(خلق)	— јаратма; јарадылмыш; мәхлуг
хәлифеји-фәсул-аллаһ	(خليفه رسول الله)	— хәлифә; аллаһын елчисинин муавини
хәмр	(خمر)	— шәраб, чахыр
хәрач	(خراج)	— верки (хүсусилә торпаг веркиси)
хитан	(ختان)	— оғлан ушагларыны сүннәт етмәк
хумс	(خمس)	— фајдалы газынтылардан вә хәзинәләрдән $^1/_5$ нисбәтиндә алынан верки
хүтбә	(خطبه)	— дини моизә; вә'з дејилән дини сөһбәт
һарам	(حرام، حرم)	— 1) шәриәт ганунларына көрә гадаған едилән бир иш; 2) мүгәддәс вә һөрмәтли олдуғуна көрә тохунулмасы гадаған едилән бир шеј
һ бус	(حبوس)	— әмлак категоријасыдир (бах: вәгф)
һәдд	(حد)	— Гурана көрә мүәјјән чәза верилмәсинә сәбәб олан чинајәт һәдди
һәдәс	(حدث)	— јенидән дәстәмаз алмаға сәбәб олан натәмизлик
һәдис	(حديث)	— сүннәјә дахил олан рәвајәтләр
һәчч	(حج)	— диндарларын зулһиччә ајында, јә'ни мүсәлман гәмәри илинин 12-чи ајында Мәккәјә сәфәр едиб Кә'бәин зијарәт етмәсинә дејилир

һизб	(حزب)	— Гураньн 60 бөлмәсиндәк һәр биринә верилән ад
һилм	(حلم)	— инсан тәбиәтинин јумшаглығы
һијәл	(حيل)	— шәриәт ганунларында јол верилән һиләләр (һиләји-шәр'и)
һичрәт	(هجرت)	— Мәһәммәдин Мәккәдән Мәдинә шәһәринә көчмәси; бу көчмә мүсәлман тарихинин башланғычыдыр
һури	(حورى)	— дини әфсанәјә көрә чәннәтдәки көзәл гызлар
һүдудаллаһ	(حدودالله)	— аллаһын гојдуғу һәдләр, онун буруглары
чаһилијјә	(جاهليت)	— әрәбләрин, ислам динини гәбул етмәздән әввәлки дөврә верилән адыр
чаиз	(جائز)	— шәриәт ганунларына көрә јол верилән һәрәкәт, әмәл
чәбр	(جبر)	— илаһи гүввә, һикмәти-илаһи
чәмрә	(جمره)	— Мина вадисиндәки даш галағы
чәнабәт	(جنابت)	— диндарларын гүсл адланан јујунмасына сәбәб олан натәмизлик
чәннәт	(جنت)	— беһишт
чәһәннәм	(جهنم)	— дини е'тигада көрә күнаһкарларын чәзаландырылачағы јерин адыдыр
чизјә	(جزية)	— чан веркиси
чин	(جن)	— шејтан, чин, гулјабаны
чиһад	(جهاد)	— мүгәддәс мүһарибә
чүнд	(جند)	— вахты илә Суријада һәрби даирәјә верилән ад
чүз	(جزء)	— Гураньн 30 бөлмәсиндән һәр биринә верилән ад
чүлус	(جلوس)	— намаз гыланда диз чөкүб отурмаг
шаир	(شاعر)	— шаир
шејтан	(شيطان)	— иблис
шејх	(شيخ)	— гәбилә, тајфа башчысы олан гоча; дини мәсәләләрдә башчы
шејхүлислам	(شيخ الاسلام)	— мүсәлман руһаниләринин башчысы
шәриәт	(شريعت)	— мүсәлманларын дини ганунлары

шәфаәт (شفاعت) — дини е'тигада көрә Мәһәммәди гијамәт күнүндә күнаһкар мүсә манларын бағышланмасы үчүн а лаһа јалвармасы

шәһадәт (شهادت) — шаһидлик; «аллаһдан башга бн мә'буд јохдур вә Мәһәммәд алла һын елчнсидир» сөзләринн сөјл мәк

шәһид (شهید) — һәлак олмуш

шиә (شیعه) — тәрәфдар; дөрдүнчү хәлифә Әли в өвладына тәрәфдар оланлар

шии (شیعی) — шиә

ширк (شرک) — аллаһын шарики олдуғуна инан маг, чохаллаһлылыг

МҮСӘЛМАН ГӘМӘРИ ИЛИ АЈЛАРЫНЫН АДЫ ВӘ СЫРАСЫ

1. Мәһәррәм	المحرم
2. Сәфәр	صفر
3. Рәһиәләввәл	ربیع الاول
4. Рәбиәссани	ربیع الثانی
5. Чәмадијәлула	جمادی الاولی
6. Чәмадијәләхирә	جمادی الاخری
7. Рәчәб	رجب
8. Шә'бан	شعبان
9. Рамазан	رمضان
10. Шәввал	شوال
11. Зүлгә'дә	ذوالقعدة
21. Зүлһиччә	ذوالحجة

45, 62
Аббас I, Иран шаһы [1557—1628] 216
Аббас әфәнди, Бәһаулланын оғлу 226
Аббасиләр, әрәб сүлаләси [750—1258] 62, 63, 66, 67, 68, 80, 103, 158, 164, 215
Абдулла, Мәһәммәдин атасы 33
Абдулла, исмаилиләрин дин тәблиғатчысы 169, 171
Абдулла ибн әз-Зүбејр, Мәккә һакими [692-чи илдә өл.] 57, 58, 142
Абдулла ибн Әбусәрһ, Мәһәммәдин катиби 88
Абдулла ибн Мәс'уд, Мәһәммәдин әсһабәләриндән олуб Гуранын редакторларындан биридир 89
Август, Рома императору [ерамыздан әввәл 27-чи ил — ерамызын 14-чү или] 28
Аксум сүлаләси 22
Аға хан, бах: Мәһәммәдшаһ ибн Ағаәли
Адәм, Тәврата көрә бәшәр нәслинин улу бабасы 118, 119, 170, 176
Адонис, Финикија аллаһы 172, 187
Аишә, Мәһәммәдин арвады 42, 44, 47, 52, 53, 54
Алманзор — бах; Ибн Әбу Әмир-әл Мәнсур
Аминә, Мәһәммәдин анасы 33
Аполлон, гәдим јунан аллаһы 25
Арно Томас, Чәнуби Әрәбистаны тәдгиг едән франсыз һәкими 17
Асија, Фиронун арвады 145
Атлант, әфсанәви нәһәнк, јарымаллаһ 118
Афина, гәдим јунан илаһәси 141
Баб [Мирзә Әли Мәһәммәд], бабилијин баниси 222—224
Бабур, Һиндистанда Бөјүк Моғоллар сүаләсинин баниси [1526—1530] 217, 219
Бајәзид I, Түркијә султаны [1389—1402] 212, 213
Бакилани, мүсәлман илаһијјатчысы [1013-чү илдә өлмүшдүр] 182
Бартолд В. В., академик, Шәрг тарихчиси 215
Бел Алфред, франсыз шәргшүнасы 113, 187, 216
Бену Ифрен, сүлалә 67
Бәјбарс Мисирдә мәмлүк султаны [1260—1277] 217
Бәрмәки Јәһја, вәзир 87
Бәрмәкиләр, Бағдад хилафәтиндә мәшһур вәзирләр сүлаләси 63, 81
Бәһаулла [Мирзә Һүсејн], бәһаилијин баниси [1817 — 1892] 225, 226
Бәһира, христиан раһиби 34
Бонапарт Наполеон 168, 222
Бусбек, Австријанын Истамбулдакы сәфири [XVI әср] 215
Буске, франсыз исламшүнасы 113
Бухари, һәдис топлајан илаһијјатчы [IX әср] 107
Бувејһиләр, Иран сүлаләси [932—1055] 71, 72, 198
Бујә, бах: Бувејһиләр
Валид II, Әмәви хәлифәси [743—744] 58
Васил ибн Әта, мө'тәзили [VIII әср] 180
Вејл Г., алман шәргшүнасы [1808—1889] 94
Велһаузен J. алман шәргшүнасы [1844—1918] 30, 120
Венсинк Арент, һолландијалы исламшүнас [1882—1939] 95, 127, 129, 135
Вәдд, бүтпәрәстлик дөврүндәки әрәб аллаһларындан бири 25
Волтер Ф., франсыз јазычысы 37
Галеви Ж. Чәнуби Әрәбистанын франсыз тәдгигатчысы 17, 21
Гвиди Игнатсо, италјан шәргшүнасы [1844—1935] 24
Гәссаниләр, әрәб сүлаләси [V—VII әсрләр] 23, 24, 26, 29, 68, 73

Гримме Һуберт, алман исламшүнасы [1864—1942] 178
Гүбләгаан, монгол ханы [1259—1294] 209
Гулам Әһмәд, әһмәдиләрин башчысы 220, 221
Гурниләр, Әфганыстанда һөкм сүрмүш бир сүлалә 203
Гусај, гурејшиләрин әфсанәви улу бабасы 33
Гурејшиләр, әрәб гәбиләси 53
Гәзали, мүсәлман илаһијјатчысы [1059—1111] 122, 137, 183, 184, 188, 189, 195, 201, 227
Гәзнәвиләр, Әфганыстанда һөкм сүрмүш түрк сүлаләси [962—1186] 71
Гәһтан, чәнуби әрәбләрин әфсанәви улу бабасы 20
Гәрмәт Һәмдан, бах: Һәмдан Гәрмәт
Глазер Е., алман шәргшүнасы 21
Гобино Жозеф Артур, франсыз шәргшүнасы [1816 — 1882] 10, 224
Годфруа-Демонбин, франсыз исламшүнасы 107, 127, 140, 142, 145, 179
Голдсијер Игнатс, мачар исламшүнасы [1850—1921], 8, 96—97, 100, 104, 111, 129, 155, 164, 177, 182, 183, 220
Гүррәтүлејн бах: Зәрринтач
Давуд, Төвратда ады чәкилән пејғәмбәр вә падшаһ 86, 119
Давуд әз-Заһири, заһириләр тәригәтинин башчысы мүсәлман һүгугшүнасы 108
Данил, Төвратда ады чәкилән пејғәмбәрләрдән бири 155
Дара Шүкуһ, Өврәнкизнбин оғлу 220
Дарими, һадис топлајан илаһијјатчы [IX әср] 107
Дәрәзи, мүсәлман дин тәблиғатчысы [XI әср] 171
Дәччал, дини е'тигада көрә гијамәт әрәфәсиндә узунгулаға миниб ортаја чыхан мөвһум бир адам 121
Дутте, франсыз шәргшүнасы 133
Евд, франсыз феодалы 60
Елохим, бах: Јеһва
Елханиләр, Иранда һөкм сү[
мүш Һулаку нәслиндән ола[
монгол ханлары 212
Әбд Мәнаф, Гусајын оғлу 3[
Әбд Шәмс, Әбд Мәнафын о[
лу, Гусајын нәвәси 34,55—5[
Әбдүлвадиләр, сүлалә 197
Әбдүлгадир әл-Килани, Ш[
мали Африкада Гадирији[
дини чәмијјәтинин банис[
[XII әср] 185—186
Әбдүлмалик, әмәви хәлифәс[
[685—705] 58—60, 81, 14[
Әбдүлмә'мин, Әлмүвәһһидилә[
сүлаләсинин баниси [1130—
1163] 196
Әбдүлмүтәллиб, Мәһәммәдин ба[
басы 33
Әбдүррәһман, Кордова әмир[
[756—788] 66
Әбдүррәһман III, Кордова әмир[
[912—961] 66, 199
Әбу Абдулла, исмаилиләрин ди[
тәблигатчысы [IX әсрин сону[
X әсрин әввәли] 68
Әбубәкр, биринчи хәлиф[
[632—634] 37, 42, 44, 47, 48[
49, 56, 88, 155, 156, 160
Әбумуса Абдулла әл-Әш'әри[
Мәһәммәдин әсһабәси вә Гу[
ранын редакторларындан би[
ри 89
Әбумүслим, Әмәви сүлаләси[
гаршы галдырылмыш үсја[
нын башчысы [VIII әср] 63[
68
Әбусүфјан, Мәккә гурејшилә[
ринин башчысы 41—44, 6[
Әбуталиб, Мәһәммәдин әмис[
33, 37
Әбу Үбејдә, әрәб сәркәрдәс[
[VII әср] 48
Әбу Һашим, шиәләрин дин тәб[
лигатчысы [716-чы илдә өл[
мүшдүр] 62
Әбуһәнифә, шәриәт һүгугшүнасы [767-чи илдә вәфа[
етмиш] 105
Әбүлмәали, мүсәлман илаһиј[
јатчысы [X әср] 124—125[
163

Әвзаи, шәриәт һүгугшүнасы [774-чү илдә өлмүшдүр] 104, 108
Әғләбиләр, Шимали Африкада бир сүлалә [800—909] 67, 81, 197
Әзраил, дини е'тигада көрә инсан өләндә, онун чаныны алан мәләк 117
Әјјуб, Тәвратда ады чәкилән пејғәмбәрләрдән бири 119
Әјјубиләр сүлалә [1171—1250] 178, 203
Әкбәр, Һиндистанда Бөјүк моголлар сүлаләсинин императору [1556—1605] 219, 220
Әләвиләр, Әлинин тәрәфдарларындан ибарәт әрәб сүлаләси 56, 101, 164, 166
Әл-Әсвәд, Чәнуби Әрәбистанда дин тәблиғатчысы [VII әср] 156
Әл-Әскәри, Һәсән ибн Әли, бах: Һәсән ибн Әли Әл-Әскәри
Әли, Мәһәммәдин әмиси оглу вә күрәкәни, хәлифә [656—661] 35, 37, 42, 47, 49, 51, 52, 52—57, 62, 67, 90, 147, 156, 157, 160, 162, 163, 167, 169—172, 185
Әлмурабиләр, бәрбәр сүлаләси [XI—XII әсрләр] 72, 191, 192—194, 203, 216
Әлмүвәһһидиләр, бәрбәр сүлаләси [XII—XII әсрләр] 72, ләси [XII—XIII әсрләр] 168, 191, 194, 195, 216
Әмәвиләр, әрәб сүлаләси [661—750], 26, 44, 52, 54—56, 58, 59, 68, 73, 78, 80, 103, 157, 161, 164, 179, 183
Әмр, әрәб сәркәрдәси вә һакими [VII әср] 51, 54, 73
Әссар, бүтпәрәстлик дөврүндәки әрәб аллаһларындан бири 24
Әфзаи, бах: Әвзаи
Әһмәд ибн Һәнбәл, шәриәт һүгугшүнасы [IX әср] 107, 108, 181
Әһмәдхан Баһадур, Һиндистанда Әлигарһ университетинин баниси 226
Әшканиләр, Парфија сүлаләси [ерамыздан әввәл 250-чи ил — ерамызын 226-чы или] 157
Әш'әри, мүсәлман илаһијјатчысы, диндән мәнтиг әсасында бәһс едән «Кәламын» баниси [X әср] 182, 183, 227
Заириләр, бах: Зириләр
Заходер Б. Н., совет шәргшүнасы 201
Зејд, Мәһәммәдин огуллуғу 37, 42, 44, 89, 146
Зејд, имам Һүсејнин нәвәси [740-чы илдә өлмүшдүр] 166
Зејд ибн Сабит, Мәһәммәдин катиби 88, 89, 91, 93
Зејнәб, Мәһәммәдин арвады 42, 146
Зәрринтач [Гүррәтүлејн, Хризостефан], Бабын ән јахшы мәсләкдашы олан гадын 224
Зириләр, Тунисдә бир сүлалә [972—1148] 69, 70, 196
Зүбејр, Мәһәммәдин ән јахын әсһабәләриндән бири 53
Иблис, шејтан 117, 118
Ибн Әбдүлвәһһаб, Вәһһабилијин баниси [XVIII әср] 221, 222
Ибн Әбу Әмир әл-Мәнсур [Алманзор], Кордова хилафәтиндә вәзир [XI әср] 66
Ибн әз-Зубеј, хәлифә Јәзиди танымыјыб өзүнү хәлифә е'лан едән шәхс 157
Ибн Әрәби, суфизм нәзәријјәчиси [XII әср] 185
Ибн Исһаг, Мәһәммәдин тәрчүмеји-һалыны јазан мүәллиф [767-чи илдә өлмүшдүр] 94
Ибн Јасин, мүсәлман дин тәблиғатчысы [XI әср] 192, 193
Ибн Мәс'уд, Гуранын редакторларындан бири 89, 92
Ибн Рүстәм, Гејрован һакими [VIII әср] 158
Ибн Сәбинә, әрәб философу [XIII әср] 185
Ибн Сәуд Мәһәммәд, Нәчд әмири [1747—1765] 222
Ибн Тәшфин, Әлмурабиләр сүлаләсинин баниси [XI әср] 193, 194

Ибн Тејмијјә, мүсәлман илаһијјатчысы [1263—1328] 109, 110, 185, 221
Ибн Туմәрт, Әлмувәһһидиләр сулаләсинин баниси [XII] әср] 168, 194, 195, 196
Ибн Хәлдун, әрәб тарихчи вә ичтимаијјатчысы [XIV әср] 102, 120, 167, 168
Ибн Һәзм, динләри тәдгиг етмиш мүсәлман тарихчиси 108
Ибн Һишам, әрәб филологу [IX әср] 94
Ибраһим, Төвратда ады чәкилән әфсанәви пејғәмбәр 20 32, 85
Идрис, Идрисиләр сүлаләсинин баниси [VIII әср] 68
Идрисиләр, Мәраксшдә бир сүлалә 67, 69
Изабелла, Кастилија краличасы 197
Ијегова, бах: Јәһва
Илат, бах: Лат
Иннокенти IV, Рома папасы [XIII әср] 208
Иса, христианлығын әфсанәви баниси 32, 84, 85, 86, 95, 119 121, 167, 168, 170, 220
Исаф-Наилә, бутпәрәстлик дөврүндәки әрәб аллаһларындан бири 26
Искәндәрбәј, албан халгынын түркләрә гаршы мүбаризәсинә башчылыг едән сәркәрдә [1405—1468] 214
Исмајыл, сәфәви шаһы [1502—1524] 214, 217
Исмаил, Төвратда ады чәкилән Ибраһим пејғәмбәрин оғлу 20, 31, 97, 142, 143, 170 173
Исмаил, шиә имамы 169
Исрафил, дини е'тиғада көрә гијамәт күнү шејпур чалыб өлүләри бир јерә јығачаг мәләк 36, 117, 122
Ихшидиләр, Мисирдә бир сүлалә 67
Иштар, бабил аллаһларындан бири 25
Јә'губ, Төвратда ады чәкилән пејғәмбәрләрдән бири 119
Јә'чүч әфсанәви бир халг 121

Јәһва [Ијегова, Елохим], г
дим јәһуди аллаһы 116, 1
Јефрем, христианлығын илк де
рүндәки мүәллифләрдән би
34, 123
Јәзид I, әмәви хәлифәси [680
683] 57, 58, 157
Јәзид II, әмәви хәлифә
[720—724] 58
Јеремија, христиан дин тәбл
ғатчысы 34
Јуан, Чиндә бир сүлалә [1280
1368] 209
Јусиф, Төвратда ады чәкил
бир шәхсин адыдыр 90, 11
159
Јустиниан, Бизанс императо
[527—565] 24
Јуһанна, Мәсиһа, мүждәчи 1
Јуһәнна, [христиан кешиш
208
Каетани Леоне, италјан исла
шүнасы [1869—1935] 33, 1
Казанова Пол, франсыз шәр
шүнасы 167
Калвин Ж., реформасија хад
ми 61
Камал Мустафа, Түркијә дө
ләт хадими 228
Карл Мартел, Франклар дө
ләтинин сарај ә'јаны 60
Карпини Плано, бах План
Карпини
Карра де Во, франсыз шәр
шүнасы 115, 123
Каһинә, бәрбәрләрин гады
башчысы [VII әср] 59—6
Кәрбәла шәһиди, Әлинин огл
Һүсејн 162
Кәримхан, исмаилиләрин баш
чысы [1957-чи илдән] 175
Кујук монгол ханларындан би
ри [1246—1248] 204, 208
Колумб Христофор, сәјјаһ 19
Ламменс Һанри, белчикалы н
ламшүнас [1862—1937] 9, 1
26, 28, 29, 39, 44, 46, 47, 5
111, 150
Ландберг, Ҹәнуби Әрәбистаны
тәдгигчиси 17
Лат [Илат], бутпәрәстлик дөв
рүндәки әрәб аллаһларында
бири 24, 25
Лат-Узза, илаһә 26

Латона, бүтпәрәстлик дөврү аллаһларындан бири 25
Ләхмиләр, әрәб сүлаләси 29, 68, 73
Лев III, Рома папасы [VIII—IX әсрләр] 151
Лен-Пул Стенли, инкилис шәргшүнасы 84
Лүдовик IX, Мүгәддәс ләгәби илә танынмыш франсыз кралы 209
Лүдовик XVI франсыз кралы 53
Лүтер М., дин хадими [1483—1546] 195
Мазда, бах: Һүрмүз
Макдоналд Дункан, инкилис исламшүнасы [1863—1943] 115, 120, 189
Македонијалы Искәндәр, сәркәрдә, дөвләт хадими 64, 206
Макру, Бабил аллаһларындан бири 25
Марк Аврели, Рома императору [161—188-чи илләр] 219
Малик, дини е'тигада көрә ҹәһәннәми мүһафизә едәҹәк мәләк, 106, 109, 118
Малик ибн Әнәс, шәриәт һүгугшүнасы [795-чи илдә өлмүшдүр] 104, 105
Марко Поло, италјан сәјјаһы [1254—1323] 210
Марсе В., франсыз шәргшүнасы 101
Марсе Ж., франсыз шәргшүнасы 134, 197
Марут, Гуранда ады чәкилән бир мәләк 119
Маскере, франсыз шәргшүнасы 158
Массинјон Л., франсыз шәргшүнасы 16, 169, 171, 183
Маһмуд Гәзнәви, түрк султаны [998—1030] 71, 199, 212
Мејерһоф, алман шәргшүнасы 142
Меровингләр, франклар сүлаләси 65
Меһди, шиәләрин е'тигадына көрә зүһур едәҹәк имам 121
Мәад, бах: Низар
Мәгдиси, әрәб ҹоғрафијачысы 120, 122
Мәликшаһ, сәлҹуг султаны [1072—1092] 201, 202
Мәнсур, Аббаси хәлифәси [754—775] 61, 65, 66, 79, 81, 179
Мәринилләр, әрәб сүлаләси 197
Мәс'уди, әрәб тарихчиси, ҹоғрафијачы вә сәјјаһ [X әср] 79
Мәһәммәд, ислам дининин банисн вә тә'лимчиси, [570—632] 8, 16, 17, 19, 21, 25, 28—46, 47, 74, 75, 78, 88—89, 93—100, 104, 106, 116, 118, 120, 124, 128—130, 133, 135, 140, 144—146, 152, 154, 161—163, 166, 167, 171, 172, 178, 181, 183, 196
Мәһәммәд, исмаили имамы 170
Мәһәммәд, шиә имамы [XI әср] 166
Мәһәммәд II, Түркијә султаны [1451—1481] 112, 214
Мәһәммәд Абдо, ислам дининин буржуа реформатору [1849—1905] 227
Мәһәммәд Әли, Мисир һөкмдары [1805—1849] 222
Мәһәммәд ибн Әли, Аббасын нәтичәси 62
Мәһәммәд ибн Һәнифә, шиә хадими [VII әср] 58
Мәһәммәдшаһ ибн Аға Әли [Ағахан], исмаилиләрин башчысы [1875—1957] 175
Мә'мун, Аббаси хәлифәси [813—833] 65, 76, 179, 181
Мәнкугаан [Мункә], монгол ханы [1248—1259] 208, 209
Мә'ҹуҹ, әфсанәви бир халг 121
Мигдад ибн Әмр, Мәһәммәдин әсһабәси вә Гуранын редакторларындан бири 89
Мидрадиләр, Сиҹилмасәдә бир сүлалә 67, 68
Микаил, дини е'тигада көрә бүтүн инсан вә һејванларын рузусуну јетишдирән мәләк 117
Мин, Чин сүлаләси [1368—1644] 213
Мирзә Әли Мәһәммәд, бах: Баб
Мирзә Јәһја [Сүбһ-и-Әзәл], Бабын шакирди 225
Мирзә Һүсејн, бах: Бәһаулла
Михаил Палеолог, Бизанс императору [XIII әср] 211

Монкорвин, христиан дин тәблиғатчысы 210
Мурад I, Түркијә султаны [1359—1389] 112
Муса, Төвратда ады чәкилән пејғәмбәр 32, 85, 86, 119, 129, 170
Муавијә әмәви хәлифәси [661—680] 50, 54—57, 73, 78, 157
Муавијә II, әмәви хәлифәси [683] 57
Мункә, бах: Мәнкугаан
Мүнкир, дини ее'тигада көрә гәбирдә сорғу-суал едәчәк ики мәләкдән бири 118, 125
Мүрабиләр, бах: Әлмүрабиләр
Мүвәһһидиләр, бах: Әлмүвәһһидиләр
Мүсејлимә, пејғәмбәрлик иддиасында олан јаланчы пејғәмбәр [VII әср] 88, 156
Мүстәнсир, Фатими хәлифәси [1036—1094] 173, 174, 215
Мүтәвәккил, Аббаси хәлифәси [847—861] 181
Надир шаһ, Иран шаһы [1736—1747] 217
Наилә, бүтпәрәстлик дөврүндәки, әрәб аллаһларындан бири 26
Нәкир, дини е'тигада көрә гәбирдә сорғу-суал едәчәк ики мәләкдән бири 118, 125
Наллино К. А., италјан шәргшүнасы [1872—1938] 176
Нестор [Нәстур], христиан раһиби 34
Нәвави, Гуранын мәтнини нағыл едән [101
Нәкруһ, бүтпәрәстлик дөврүндәки әрәб аллаһларындан бири 24
Нәчда, харичиләрин хәлифәлијә намизәди [VII әср] 58
Нибур Карстен, Данимарка сәјјаһы [1733—1815] 17
Низамүлмүлк, Сәлчугиләрин дөвләт хадими [XI әср] 183, 201
Низар [Мәад], шимал әрәбләринин әфсанәви улу бабасы 20, 173, 174
Низар, хәлифә Мүстәнсирин оғлу [XI әср] 20
Николја А. Л., франсыз шәргшүнасы 224
Нөлдеке Теодор, алман шәргшүнасы [1836—1930] 90, 94, 95
Нуһ, Төвратда ады чәкилән пејғәмбәрләрдән бири 119, 170
Обен Е., франсыз сәјјаһы 14[illegible]
Огба, әрәб сәркәрдәси [VII әср] 52
Октагаан [Укедеј] — монгол хаганы [1229—1241] 207, 208
Осман, әрәб хәлифәси [644—656] 52, 53, 56, 73, 78, 89—91, 101, 156, 183
Оурәнкзеб, Һиндистанда Бөјүк Маголлар дејилән сүлаләнин императору [1659—1707] 220
Өмәр, әрәб хәлифәси [634—644] 37, 44, 48, 49, 50, 51, 52, 73, 77, 80, 88, 144, 156, 160, 162, 196
Өмәр II, әмәви хәлифәси [717—720] 58, 62, 73
Пелио, франсыз шәргшүнасы [1878-чи илдә анадан олмушдур] 204
Плано, Карпини, италјан сәјјаһы [1182—1252] 208
Плотин, философ [204—270] 184
Поло, бах: Марко Поло
Порденон, христиан дин тәблиғатчысы 210
Ренан, Е., франсыз шәргшүнасы [1823—1892] 10, 28, 65
Рәшидәддин Синан, Сурија һәшшашиләринин башчысы 174
Рза, шиә имамы 145
Ризван, дини е'тигада көрә чәннәтин гапысында дуран мәләк 118
Роман Диокен, Бизанс императору [1068—1071] 200
Ромул, Рома шәһәринин әфсанәви баниси 33
Рубруквис [Рубрук], фламандијалы сәјјаһ [1220—1292], 209
Рүстәмиләр, Таһәртдә бир сүлалә 159

Саблуков Г. С., рус әрәбшүнасы 12
Салман, Мәһәммәдин әсһабәләриндән бири 43, 172
Сам, Төвратда ады чәкилән әфсанәви Нуһ пејғәмбәрин оғулларындан бири 171
Саманиләр, Мавәраүннәһрдә вә Иранда бир сулалә [875—999] 70, 71, 166, 202
Сасаниләр, Иран шаһлары сулаләси [224—651] 22, 23, 50, 51, 54, 59, 70
Сезар, Рома сәркәрдәси [ерамыздан әввәл I әср] 217
Сејид Әһмәд, Һиндистанда вәһһабилијин баниси [XIX әср] 222
Серки, христиан раһиби 34
Сәлаһәддин, Мисир султаны [1171—1193] 173, 174, 199, 203
Сәлим I, Түркијә султаны [1512—1520] 214, 215
Сәлчугиләр, түрк сулаләси [X—XI әсрләр] 69, 72, 182, 200, 201, 202, 208, 209, 211
Сәмәргәнди, Гуран тәфсирчиси [X әср] 93
Сәнчәр, сәлчуг султаны [1157-чи илдә өлмүшдүр] 202
Сәфәвиләр, Иран сулаләси [1502—1736] 168, 215, 216
Сәффариләр, Иран сулаләси [868—909] 70, 202
Сәчаһ, пејғәмбәрлик иддиасында олан әрәб гадыны [VII әср] 155
Сә'ди Иран шаири [1184—1291] 8
Сид [Родриго Диас де Вивар] кастилијалы задәкан [1043—1099] 194
Сиди Хәлил, шәриәт һүгугшүнасы 110, 113
Сим, бах: сам
Симон-Петр, Инчилдә ады чәкилән һәвариләрдән бири 171
Син, бабил вә әрәб аллаһларындан бири 24
Сиф, Төвратда ады чәкилән әфсанәви Адәмин оғлу 171
Снук Һүргронје, һолландијалы исламшүнас 9, 101, 107, 111, 124, 152
Сујути, әрәб алими [XV әср] 110
Суфјан Әссәври, шәриәт һүгугшүнасы [VIII әср] 108
Субһ-и-Әзәл, бах: Мирзә Јәһја
Сулејман, әмәви хәлифәси [715—717] 58, 215, 216
Сулејман I, «Гануни» ләгәби илә танынмыш Түркијә султаны [1520—1556] 112
Таһириләр, Иран сулаләси [IX әср] 70
Тезеј, Афинанын әфсанәви һөкмдары 33
Тејмурләнк [Топал Тејмур, Тамерлан], Орта Асија сәркәрдәси [1370—1405] 199 207, 212, 213, 214, 217
Тејмуриләр, сулалә [1370 — 1507] 213
Темучин, бах: Чинкизхан
Тәбәри, әрәб дилиндә јазмыш тарихчи [838—923] 108
Тәлһә, Мәһәммәдин әсһабәләриндән бири 53
Тәһмасиб I, сәфәви шаһы [1524—1576] 215
Тогрулбәј, сәлчуг сәркәрдәси [XI әср] 200
Тор Андре, франсыз исламшүнасы 34, 124
Тсин, Чин, сулаләси [1644 — 1911] 204
Тулуниләр, Мисирдә сулалә [868—905] 67
Түлејһә, пејғәмбәрлик иддиасы етмиш әрәбләрдән бири [VII әср] 155
Узза, бүтпәрәстлик дөврүндәки әрәб аллаһларындан бири 25
Укедеј бах: Октагаан
Үбејдуллаһ, шимали Африкада Фатимиләр сулаләсинин баниси 68, 168, 169—171
Үбәјји ибн Кәәб, Мәһәммәдин катиби 88, 89, 90
Үмәјјә, Гусајын нәтичәси, әмәви хәлифәләринин улу бабасы 34
Фатима, Мәһәммәдин гызы 35, 47, 67, 145, 146, 167, 170
Фатимиләр, Мисирдә бир әрәб сулаләси [969—1171] 10, 67—

69, 113, 159, 168—170, 174
Фердинанд, Арагон кралы [XV әср] 197
Филипп IV, Көзәл ләгәбилә танынмыш франсыз кралы [1285—1314] 212
Фирдовси, Иран шаири [934—1020] 8
Форскал П. данимаркалы натуралист 17
Франсиск I, франсыз кралы [1515—1547] 64
Халид, әрәб сәркәрдәси [VII әср] 42, 44
Хәдичә, Мәһәммәдин арвады 30, 35, 37, 53, 146
Христос, бах: Иса
Христофор Колумб, бах: Колумб Христофор
Хубилај, бах: Губләгаан
Хунијади, мачар сәркәрдәси 214
Хутсма Мартин Теодор, һолландијалы шәргшүнас [1851—1943] 129, 144
Һаким, фатими хәлифәси [996—1021] 170—172
Һарун, Төвратда ады чәкилән Мусанын гардашы 171
Һарун әр-Рәшид, Аббаси хәлифәси [786—809] 63, 65, 79, 81
Һарут, мәләкләрдән бири 118
Һачәр, Төвратда ады чәкилән әфсанәви Исмаилин анасы 143
Һашим, Мәһәммәдин улу бабасы 34, 55
Һәфасиләр, Тунисдә бир сүлалә 197
Һәфсә, Мәһәммәдин арвады 89
Һермес, гәдим јунан аллаһларындан бири 25
Һәвва, Төвратда ады чәкилән Адәмин арвады 118
Һәкәм II, Кордова хәлифәси [961—976] 66
Һәллач, мүсәлман суфиси [X әср] 187
Һәмдан Гәрмәт, IX әсрдә антифеодал үсјанынын башчысы 169, 170
Һәммадиләр, Әлчәзаирдә бир сүлалә 69, 70, 196
Һәсән, хәлифә Әлинин оғлу 47 56, 57, 174
Һәсән ибн Әли әл-Әскәри, ши имамы [IX әср] 163
Һәсән ибн Саббаһ, Һәшшаши ләр тәригәтинин баниси [X әср] 173, 174
Һәччач ибн Јусиф, Ираг һаки ми [VII—VIII әсрләр] 5 142, 159
Һиндра, һинду аллаһларында бири 167
Һишам, әмәви хәлифәси [724 — 743] 58
Һулаку, монгол ханы [1217— 1265] 209, 212
Һубәл, бүтпәрәстлик дөврүнд әрәб аллаһларындан бири 2
Һудејфә, әрәб сәркәрдәси 8
Һулакуниләр, бах: Елханиләр
Һүрмүз, гәдим Иранда хејн аллаһы 98
Һүсејн, хәлифә Әлинин огл [680-чы илдә өлмүшдүр] 4 57, 62, 144, 162, 172
Чингизхан [Темучин], монго гәсбкары [1206—1227] 20 205, 206, 208, 217
Чами, Иран шаири 8
Чәбраил, дини е'тигада көр көјдән аллаһын вәһјләрин Мәһәммәдә кәтирән мәләк 3 84, 85, 117, 129
Чәлаләддин Мәнкубәрти, Х рәзмшаһ [1219—1231] 20
Чәлаләддин Руми, шаир, суф [1207—1273] 185
Чәмаләддин Әләфгани [1839 — 1897] панисламизмин бан си 227
Чәрир, Тәбәринин атасы 10
Чә'фәр Садиг, шиә имамы 16 168
Шафии, шәриәт һүгугшунас [767—820] 105—107, 108
Шејх Мә'шуг, Суријада мүгә дәс сајылан өвлија 187
Шефер, франсыз шәргшүнас 201

ЧОҒРАФИ КӨСТӘРИЧИ

АБШ 4
Авнјон, ш. 79
Авропа 16, 82, 189, 204, 211—213, 217, 220, 227
Азәрбајчан 98
Аларкос, ш. 197
Албанија 3
Алтај 70
Америка [Јени Дүнја] 197, 223
Аму-Дәрја, ч. 50, 59
Анадолу 59, 200, 201, 208, 211, 213
Ангара, ш. 213, 215
Ангора, бах: Ангара
Ангнохнја 202
Арал дәнизи 207
Аралыг дәнизи 30, 41, 70, 81—82
Аралыг дәнизи һөвзәси 30
Ассурија 50
Атлантик океаны 60, 69, 196
Атлас дағлары 194, 216
Африка 3, 30, 70, 169, 193 197, 198, 218
Ашагы Месопотамија 157
Ашагы Мисир 109
Бабилистан 23, 30
Бабилјон [Көһнә Гаһирә], ш. 51
Бағдад, ш. 63, 64, 67, 70—72, 79, 80, 144, 166, 184, 187, 199, 214, 225
Бағдад хилафәти 196, 212
Бактрија [Бәлх] 50, 64, 206
Балеар адалары 60
Балкан јарымадасы 214
Бејнәннәһрејн, бах: Месопотамија
Бәдр 41, 75, 93
Бәрбәријјә 192
Бәсрә, ш. 52, 79, 81, 89, 90, 157, 184
Бәһрејн, адалар [Лһаса, Әлһасә] 18, 48, 76
Бизанс [Бизанс империјасы] 22—24, 29, 44, 45, 50, 56—59, 70, 72, 73, 200, 214
Болгарыстан 3, 212
Бордо, ш. 60
Борнео, ада 218
Бөјүк Сәһра 58, 159, 192
Бужи, ш. 69, 195, 190
Бүхур Саһили, бах: Һәзрәмут
Вади Руммә, вади 18
Васит, ш. 79
Ватикан 193
Венесија, ш. 213
Вәрглә, ш. 159
Византија, бах. Бизанс
Вифлејем, ш. 85
Вјана, ш. 208, 215
Волгабоју 204
Габаг Асија [Өн Асија] 30
Гадсијә, ш. 50
Галавун 152
Гана 192, 218
Гарагорум, ш. 208
Гара дәниз 21, 214
Гаронна, бах: Һаронна
Гаскон, ш. 60
Гаф дағы 117
Гаһирә, ш. 67, 69, 71, 110, 152, 227
Гашғар, бах: Шәрги Түркүстан
Гватемала 20
Гејровли, бах: Қајруан
Габилнјјә, вилајәт 59
Гәзнә, ш. 71, 203, 213
Гәрби Авропа 4, 193
Гәрби Асија 173, 201, 203, 212 217
Гәрби Африка 109
Гәрби Әрәбистан 17, 30
Гәрби Иран 213
Гәрби Судан 192, 218
Гәртәбә, бах: Қордова
Гәтобан 21
Гызыл Орда 204, 207
Гыпчаг ханлығы 209, 212
Гырғызыстан 70, 205
Гырмызы дәниз 17, 21, 30, 45
Гренада, ш. 152
Гренада дөвләти 197
Гум, ш. 145
Гүдс [Јерусәлим], ш. 40, 85, 121, 122, 140, 144, 200
Дәмәшғ [Шам], ш. 23, 55, 61, 63, 79, 89, 90, 102, 152, 158, 210
Дәһнә, сәһра, 18
Дијар-Мозар, вилајәт 20
Дијар-Рәбиә, вилајәт 20
Дорилеј, ш. 202
Дунај, ч. 215

Екеј дәнизи 51, 52, 214
Ермәнистан 31, 50, 52, 59, 198, 200, 202, 209, 210
Ефиопија 22, 30, 31
Әгәбә көрфәзи 17
Әдирнә [Адрианопол], ш. 225
Әләмут, гала 173, 174
Әлһасә, бах: Бәһрејн
Әлһәмра 152
Әлҹәзаир 69, 110, 113, 139, 193, 197
Әмаләк, бах: Мәлуһ
Әмр. ш. 152
Әрәбистан [Ҹәзирәт-үл-әрәб, Әлҹәзирә] 16, 21, 27, 29, 30, 33, 44, 48, 55, 86, 103, 118, 143, 146, 150—152, 155, 158, 162, 169, 198, 219, 221, 223
Әрәб јарымадасы 16
Әрәфә, тәпә 144
Әфганыстан 59, 64, 175, 203 206, 212, 217
Әфганыстан дағлары 71
Забајкалје 204
Загафгазија 206
Зеллакә, ш. 193
Зәмзәм, гују 29, 142
Зәнзибар, ада 157, 175
Зугар 23
Измир көрфәзи 211
Индонезија [Малајја архипелағы] 65, 109, 112, 218
Инкилтәрә 41
Иорданија [Әрдән] 79, 109
Ираг 80, 52, 56, 72, 79, 103, 104, 150, 159, 169, 173, 177, 183 198
Иран 3, 7, 8, 22, 23, 30, 31, 48, 49—52, 55, 70—73, 79, 81, 98, 112, 140, 145, 155, 157, 162, 166, 169, 173, 174, 175, 198, 200, 201, 206, 207—210, 212, 214—218, 220, 224, 225, 228
Иран көрфәзи, бах: Фарс көрфәзи
Искәндәријјә, ш. 51, 179
Испанија 41, 60, 62, 66, 69, 72—73, 108, 109, 189, 191, 193, 197—199, 202, 203
Исраил 33
Истамбул, ш. 213, 225, 228
Италија 41, 67, 213
Ифрикијјә, вилајәт 59, 67, 169

Јава, ада 133, 153, 218
Јагсарт, ч., бах: Сыр-Дәрј
Јерусәлим, бах: Гүдс
Јәрмук, ч. 49
Јәсриб, бах: Мәдинә
Јахын Шәрг 97, 218
Јәмамә, вил, 156
Јәмән [Хошбәхт Әрәбистан 16—18, 22, 29
Јени Дүнја, бах: Америка
Југославија 3
Јукатан [Јунтингтон], јарым ада 20
Јунаныстан 29, 67, 141, 199
Јунтингтон, бах: Јукатан
Јухары Атлас дағлары 194, 1
Јухары Мисир 109
Јухары Месопотамија 208
Габил, ш. 217
Гајруан, ш. 59, 158, 192, 1
Газимејн, ш. 145
Гамбоча 218
Ганна, ш. 23
Гарфакен, ш. 59, 65
Кәрбәла, ш. 57, 144, 216, 2
Кә'бә 29, 31, 35, 40, 43, 45, 5 140—143, 151
Киликија 79
Киннәсрин, ш. 79
Киренаика 49, 51
Кичик Асија, јарымада 52, 20 212, 214
Константина, ш. 67
Кордова хилафәти 67, 196
Көһнә, гаһирә, бах: Бабилј
Крым јарымадасы 214
Ктесифон [Мәдаин], ш. 54
Куфә, ш. 23, 55, 57, 63, 79, 8 90, 157
Күрҹүстан 208
Лас Навас, ш. 197
Лејден, ш. 35
Лһаса [Әл-Һасә], бах: Бәһре
Мавәраүннәһр, [Трансоксиан Трансоксанија], вилајәт 5 70, 199, 202, 206, 212, 213
Мадагаскар, ада 64, 218
Мазандаран, вилајәт 224
Малајја архипелағы, бах: И донезија
Мачарыстан 208
Меровингләр краллығы, ба Франса

Месопотамија 30, 54, 55, 64, 109, 145, 157, 169, 202, 213, 222
Меһрә, вилајәт 18
Мәан [Маган, Маин], вилајәт 21
Мәғриб 59, 68, 108, 140, 158, 159, 168, 186, 187, 195
Мәдаин, бах: Ктесифон
Мәдинә [Јәсриб], ш. 20, 29, 31, 38, 39, 41—46, 53, 55, 57, 61, 80, 86, 90, 97, 103, 104, 105, 140, 144, 222
Мәккә, ш. 17, 21, 29—41, 44—46, 57, 58, 68, 85, 93, 94, 130, 140—145, 187, 222
Мәлуһ [Әмалек] 21
Маракеш 59, 67, 68, 111, 186, 192, 193
Мәрракәш, ш. 193, 195, 196
Мәрвә, тәпә 143, 144
Мәркәзи Асија 199, 205
Мәркәзи Әрәбистан 24
Мәркәзи Судан 218
Мәрмәрә дәнизи 211
Мәсгәт, ш. 18, 159
Мәшһәд, ш. 145
Мзаб, вилајәт 159
Мина 144
Мисир 3, 31, 49, 51, 52, 54, 67—73, 78, 80, 90, 109, 112, 141, 168, 170, 178, 185, 187, 199, 200, 203, 204, 207, 218, 227,
Монголустан 205, 208
Мосул, ш. 50
Мутә 44, 45
Мүгәддәс Торпаг, бах: Фәләстин
Мүздәлифә 144
Нарбонн, ш. 60
Нефун, сәһра 18
Нәчд, вилајәт 16, 19, 25, 29, 222
Нәчәф, ш. 144, 216
Нәчран, ш. 29
Нәһавәнд, ш. 50
Никопол, ш. 213
Никр, ч. 192
Нил, ч. 51
Нил астаналары 60, 215
Оман, бах: Үмман
Ор, вилајәт 59
Орта Асија 50, 65, 175, 198, 200, 204, 210, 217
Османлы империјасы, бах: Түркијә
Отранто, ш. 214
Отрар, ш. 202
Уһуд, даг 17, 42
Өлү дәниз, [Лут дәнизи] 44
Пакистан 3, 109
Палмира, ш. 30
Пелусиум, ш. 51
Пәнчаб 220
Пиренеј, дағлар 60
Полша 208
Пуатје, ш. 23, 60, 210
Рабат, ш. 192
Рәггә, ш. 54
Рәмлә, ш. 79
Рома, ш. 61, 67, 158, 213
Рома империјасы 191
Рона, ч. 60
Русија 199, 207, 208, 210, 214
Самарра, ш. 79, 145, 163
Сардинија, ада 67
Селебес, ада 218
Сенегал 192
Сәба 21
Сәмәргәнд, ш. 212, 213
Сән'а, ш. 16, 22, 156
Сәрат, дағлар 17
Сәудијә Әрәбистаны 109
Сәфа, тәпә 144
Сибир 204
Сина дағлары 17, 144
Систан, вилајәт 70
Сиффин [Сүффејн] 54
Сичилија, ада 67, 70, 196
Сичилмасә, ш. 67, 68, 193
Согдиана, вилајәт 64
Содом, ш. 129
Сомали 222
Соһар 18
ССРИ 3
Судан 109, 192
Суматра, ада 65, 153, 218
Сурија 21, 24, 30, 34, 42, 44, 45, 48, 49, 50, 53, 56, 57, 61, 62, 64, 69, 79, 80, 103, 104, 109, 150, 155, 169, 172, 173, 174, 175, 178, 189, 185, 199—203, 209, 213, 222
Сурија сәһрасы 18—19, 23
Сыр-Дәрја [Јарсарт], ч., 59, 199
Таиф, ш. 17, 29, 37, 45
Таласс, ч. 65
Танжер [Тәнчә], ш. 60

Танта, ш. 187
Таһерт, ш. 67, 68, 159
Тәбук, вилајәт 17, 45
Тәкрур, вилајәт 193, 218
Тиһамә 17, 29
Тјан-Шан дағлары 199
Тлемсен, ш. 59, 67, 195—197
Толедо, ш. 60
Траблис [Триполитанија] 59, 69, 192, 196
Трансиорданија 152
Трансоксиана [Трансоксанија] бах: Мавәраүннәһр
Тунис 67, 68—69, 113, 191, 197
Туран 11, 50, 70
Түркијә [Османлы империјасы] 109, 112, 176, 214, 215—217, 228
Түркүстан 76, 199, 201, 202, 206, 207, 209, 210, 218
Узаг Гәрб 191
Узаг Шәрг 30, 70, 81, 209, 218
Украјна 207
Указ 29
Үмман [Оман] 18, 158, 159, 175
Фарс, вилајәт 70
Фарс көрфәзи 16, 18, 29, 64
Фәләстин [Мүгәддәс торпаг] 23, 30, 76, 79, 109, 200
Фәрат, ч. 16, 19, 20, 30, 48, 54, 203, 210, 215
Фәрат вадиси 16
Фәрганә, вилајәт 217
Фас, ш. 67, 111—112, 196, 197
Финикија 23
Франса [Меровинглә крраллығы] 18, 41, 60, 64, 67, 81, 189, 201, 226
Фустат, ш. 79
Халдеја [Кәлданијјә], вилајәт 50
Харәзм [Харәзм дөвләти], 205, 206, 212
Хејбәр, ш. 29, 42, 44
Хәзәр [Хәзәр дәнизи] 59, 214
Хәрнди, дағ 187
Хивә, ш. 202
Хорасан, вилајәт 62, 70, 71, 200, 206
Хошбәхт Әрәбистан, бах: Јәмән
Хузистан, вилајәт 170
Һәзрәмут [Бүхур Саһили], вилајәт 18, 49
Һаронна, ч. 60
Һелиополис, ш. 51
Һерат, ш. 59, 213
Һеврон, ш. 85
Һәвран 171
Һәләб, ш. 173, 210
Һәрран, ш. 76
Һәрурә 157
Һиллә, ш. 168
Һимјәриләр падшаһлығы 21
Һинд, ч. 59—60
Һинд океаны 21
Һиндигуш, дағлар 50, 217
Һиндистан 21, 30, 64, 71, 76, 109, 113, 128, 175, 185, 203, 208, 210, 212, 213, 217—220, 226, 228
Һинди-Чин јарымада 218
Һирә, ш. 23, 30
Һиҹаз 17, 25, 29, 30, 40, 57, 109
Һолландија Һиндистаны, бах: Индонезија
Һоморра 129
Һомс, ш. 89
Һүдејбијјә 44, 93
Чин 18, 32, 59, 64, 65, 108, 198, 208, 204—207, 205, 210, 213, 218
Ҹеневрә, ш. 61
Ҹәбәл Нүфусә, вилајәт 159
Ҹәбәллүттариг, боғаз 215
Ҹәзирәтүләрәб [Әлҹәзирә], бах: Әрәбистан
Ҹәнуби Африка 109
Ҹәнуби Африка Иттифагы 228
Ҹәнуби Әрәбистан 17, 21—25, 49, 57, 109, 158
Ҹәнуби Мәракеш 60
Ҹәнуби Франса 189
Ҹәбрә, ш. 159
Ҹәрид, вилајәт 59
Ҹиддә, ш. 140
Шам, бах: Дәмәшг
Шәрги Авропа 206
Шәрги Африка 109
Шәрги Иран 202, 213
Шәрги Монголустан 207
Шәрги Судан 218
Шәрги Түркүстан [Гашгар] 199
Шимали Африка 11, 52, 55, 59, 67, 68, 70, 105, 109, 113, 133, 137, 185, 187, 191—194, 196, 216
Шимали Әрәбистан 22
Шимали Иран 206
Шираз, ш. 223

МҮНДӘРИЧАТ

Сәһ.

Өн сөз 3

Азәрбајҹанча нәшринә мүгәддимә 14

I ф ә с и л. **Ислам дининин мејдана кәлмәси** 16

Әрәб гәбиләләри [19]. Ҹәнуби Әрәбистан падшаһлыглары [21]. Шимали Әрәбистан падшаһлыглары [22]. Әрәб бүтпәрәстлији [24]. Јадәлли тә'сирләр [29]. Јәһудиләр вә христианлар [31]. Мәһәммәд. Ушаглығы вә ҝәнҹлији [32]. Мәһәммәд. Вәһј вә илк пејғәмбәрликләр [35]. Мәһәммәд Мәдинәдә [38].

II ф ә с и л. **Әрәб һөкмранлығы** 47

Биринчи дөрд хәлифә [47]. Әмәвиләр сүлаләси [56]. Аббасиләр [63]. Әрәб експансијасынын шәраити [72]. Мүгәддәс мүһарибә [ҹәһад] вә итаәт алтына алынмыш әһалинин вәзијјәти [74]. Инзибати гурулуш [79].

III ф ә с и л. **Ислам дини һүгугунун әсаслары** 83

Гуран [83]. Мәһәммәд вә вәһј [84]. Гуран мәтнинин мүәјјән едилмәси [88]. Гуранын мәзмуну вә хронолоҝијасы [92]. Һиҹрәтдән әввәлки сурәләр [93]. Һиҹрәтдән сонракы сурәләр [96]. Сүннә [98]. Рәвајәтләр [һәдисләр] [100] Һүгугшүнаслыг [фигһ] [102].

IV ф ә с и л. **Еһкам вә һүгуг [шәриәт]** 114

Еһкам 114

Аллаһа инанмаг [115]. Мәләкләр вә шејтанлар [117]. Пејғәмбәрләр [119]. Гијамәт [120]. Алын јазысы [124].

Һүгуг 125

Пәрәстиш [ибадәт] [126].

V ф ә с и л. **Дини вә фәлсәфи тәкамүл** 154

Пејғәмбәрләрин мејдана кәлмәси [155]. Харичилик [156]. Мүрҹилик [161]. Шиәлик [161], Меһдилик [167]. Гәрмәтиләр вә исмаилиләр [168]. Ирадә азадлығы мәсәләси [177]. Мө'тәзилиләр [180]. Әш'әрилик [182]. Мистикләр [Суфиләр] [183].

VI ф ә с и л. **Түркијә вә Иран үстүнлүјү** 191

Шимали Африкада бәрбәрләрин тә'сири [191]. Әлмурабитиләр [192]. Әлмүвәһһидиләр [194]. Дағыныглыг [197]. Түркләр вә монголлар [198]. Сәлҹугиләр [199]. Монголлар [204]. Исламын мүгавимәти [211]. Јени дөврләр Асијада үч бөјүк дөвләтин мејдана кәлмәси [214]. Сон дини јениликләр [219]. Әкбәр [219]. Вәһһабилик [221]. Бабилик [222]. Мүасирлик [226].

Терминолоҝија сөзлүјү 229

Мүсәлман гәмәри или ајларынын ады вә сырасы 242

Ад ҝөстәриҹиси 243

Ҹоғрафи ҝөстәричи 251

Анри Массе
Ислам

Исторические очерки
(на азербайджанском языке)

Главная редакция Азербайджанской Энциклопедии
Баку — 1992

Рэссамы *Садыхов А.*
Техники редактор *Ширинов Р.*
Коррректор *Зејналова Т.*

ИБ—13

Чапа имзаланмыш 5.07.91. Кағыз форматы 84×108 1/32. Физики ч. в. 8. Шәртн в. 13,44. Учот нәшр в. 14,71. Тиражы 90 000. Сифариш 1453.

Азәрбајчан Республикасы Дөвләт Мәтбуат Комитәси.
Азәрбајчан Енсиклопедијасынын Баш редаксијасы.
Бакы—370004, Бөјүк Гала күчәси 41.

Государственный Комитет по печати Азербайджанской Республики.

Главная редакция Азербайджанской Энциклопедии.
Баку — 370004, ул. Беюк Гала, 41.

Отпечатано с готовых диапозитивов на Минском ордена Трудового Красного Знамени полиграфкомбинате МППО им. Я. Коласа. 220005, Минск, Красная, 23.